

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Дејан М. Вујић

**РЕПЕКУСИЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВНОСТИ У
ВРЕМЕ ДФЈ И ФНРЈ 1945 - 1963 године**

докторска дисертација

Београд, 2024.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCE

Dejan M. Vujić

**REPERCUSSION OF YUGOSLAV STATEHOOD AT THE
PERIOD OF THE DFJ AND FNRJ 1945 - 1963**

doctoral dissertation

Belgrade, 2024.

Ментор: Проф. др Драган Симеуновић, редовни професор, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Чланови комисије:

1. Проф.др Зоран Крстић, Универзитет у Београду, Православни Богословски Факултет
2. Проф. др Ивана Дамњановић, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
3. Доц. др Дејан Јовановић, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Датум одбране:

Наслов докторске дисертације: Реперкусије југословенске државности у време ДФЈ и ФНРЈ 1945-1963 године

Сажетак: Изводимо тезу о друштвено-политичким променама које су се одиграле на просторима Југославије у периоду од завршетка Другог светског рата до Устава из 1963. године, а које су на својеврсни начин потрле постојеће идентитетске матрице, и пошавши од нулте тачке дале потпуно нов основ за изградњу друштвеног тоталита. Њихов фундамент и инсталације датирају из предратног периода, тако да истражујемо реперкусије државног система које су се одразиле на Југославију, и уже Србију, у периоду формирања прелазне структуре ДФЈ, до Устава из 1945. године, успостављање државног ентитета ФНРЈ, као и последице спољно-политичких односа до и после Резолуције Информбироа, и токове који су мапирали нове гео-политичке, економске, и културолошке обрасце. Ове промене су одређене теоријским оквиром бољшевичке интерпретације марксистичко-лењинистичке доктрине, али су добиле аутентичан пројавни облик у југословенском социјализму самоуправљања, што доноси донекле отклон од трасираног правца, и производи потпуно нову творевину на територији Источног блока, интересантну Западним демократијама, забрињавајућу за Совјете. Циљ истраживања је да покажемо да последице изнетог утичу на демократске процесе, и да је разумевање овог периода неопходно за изградњу како личности појединца, тако и друштва у транзицији у целини, како би интеграције у савремене политичке токове биле могуће, у контексту проналажења сопственог места и идентитета. Из тога произилази да се процеси демократске транзиције делом граде на платформи социјалистичког система вредности, од којих је отклон могућ, између осталог, и свеукупним друштвеним ангажманом интелектуалне елите, кроз систем образовања, и редефинисањем система вредности српског друштва.

Кључне речи: идеологија, колективизам, тоталитаризам, самоуправни социјализам, реперкусије, репресија, репресалије, политичко насиље, контрола симбола, промена сфере приватности.

Научна област: Политичке науке

Ужа научна област: Политичка теорија

УДК: 321:316.75(003:331.107)(497.11)"1945/1963"

Title of doctoral dissertation: Repercussions of Yugoslav statehood during the DFJ and FNRJ 1945-1963

Summary: We are developing a thesis on the socio-political changes that took place in the territory of Yugoslavia in the period from the end of World War II to the Constitution of 1963., which in a way re-shaped the existing identity matrices, and by starting from the zero point gave a completely new basis for the construction of the social totality. Their foundation and installations date back to the pre-war period, so we explore the repercussions of the state system that were reflected in Yugoslavia, and more closely in Serbia, in the period of the formation of the transitional structure of the DFY, up to the Constitution of 1945. the establishment of the state entity of the FNRY, as well as the consequences of foreign-political relations up to and after the Informbiro resolution, and the flows that mapped new geo-political, economic, and cultural patterns. These changes are determined by the theoretical framework of the Bolshevik interpretation of the Marxist-Leninist doctrine, but they have taken an authentic project form in Yugoslav socialism of self-government, which brings a somewhat detour from the established direction, and produces a completely new creation on the territory of the Eastern Bloc, interesting to Western democracies, worrying about the Soviets. The aim of the research is to show that the consequences of the above affect democratic processes, and that an understanding of this period is necessary for the construction of both the personality of the individual and the society in transition as a whole, so that integration into contemporary political flows is possible, in the context of finding one's own place and identity. It follows that the processes of democratic transition are partly built on the platform of the socialist system of values, from which removal is possible, among other things, through the overall social engagement of the intellectual elite, through the system of education, and the redefinition of the system of values of Serbian society.

Keywords: ideology, collectivism, totalitarianism, self-governing socialism, repercussions, repression, political violence, control of symbols, changing sphere of privacy. **Scientific area:** Political Science

Scientific research: Political Theory

UDC: 321:316.75(003:331.107) (497.11)"1945/1963"

САДРЖАЈ

1. ПРВА ГЛАВА	1
Појам југословенске идеологије као теорија и пракса до Другог светског рата	1
Уводна разматрања.....	1
1. 1. ПРВО ПОГЛАВЉЕ.....	10
1. 1. 1. Ауторитарне идеологије.....	10
1. 2. ДРУГО ПОГЛАВЉЕ	17
1. 2. 1. Социјалистичка идеологија	17
1. 3. ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ	20
1. 3. 1. Ауторитарни аспекти социјалистичке идеологије	20
1. 4. ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ.....	22
Имплементација социјалистичке идеологије у пракси, и начини освајања власти.....	22
1. 4. 1. ПРВО ПОД ПОГЛАВЉЕ.....	25
Социјалистичка држава: идеали и изазови.....	25
1. 4. 2. ДРУГО ПОД ПОГЛАВЉЕ	34
Омасовљење прихватања социјалистичке идеологије	34
2. ДРУГА ГЛАВА	44
2. 1. Социјалистичка идеологија у Југославији и КПЈ у Другом светском рату	44
3. ТРЕЋА ГЛАВА	65
3. 1. Институционализација социјалистичке идеологије у време ослобађања Југославије	65
4. ЧЕТВРТА ГЛАВА	82
Институционализација социјалистичке идеологије од победе на изборима 1945. године	82
4. 1. ПРВО ПОГЛАВЉЕ.....	87
4. 1. 1. Идеолошке инструментализације државног апарата	87
4. 2. ДРУГО ПОГЛАВЉЕ	115
4. 2. 1. Резолуција инфорбирова и промена динамике процеса економског развлашћивања грађанске класе у Југославији.....	115
4. 3. ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ	127
4. 3. 1. Идеолошке основе аграрне реформе и национализације имовине и средстава за производњу капитала у Југославији	127
5. ПЕТА ГЛАВА	148
5. 1. Идеолошки засноване реперкусије југословенске државности у време ДФЈ.....	148
5. 1. 1. Западна буржоаска демократија.....	163
5. 1. 2. Совјетска демократија	164
5. 1. 3. Народна демократија.....	165

6. ШЕСТА ГЛАВА.....	173
Идеолошки засноване реперкусије југословенске државности у време ФНРЈ	173
6. 1. ПРВО ПОД ПОГЛАВЉЕ	176
6. 1. 1. Промена економских односа	176
6. 2. ДРУГО ПОД ПОГЛАВЉЕ	188
6. 2. 1. Насилна изномија.....	188
6. 3. ТРЕЋЕ ПОД ПОГЛАВЉЕ	192
6. 3. 1. Промена општих културних образаца у Југославији (1945-1963).....	192
6. 4. ЧЕТВРТО ПОД ПОГЛАВЉЕ	204
6. 4. 1. Промене у домену политичке културе у Југославији (1945-1963).....	204
7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	212
Списак	
литературе.....	212
Биографија.....	225

1. ПРВА ГЛАВА

Појам југословенске идеологије као теорија и пракса до Другог светског рата

Уводна разматрања

У периоду између два светска рата, Југославија се нашла на раскршћу историјских, етничких и политичких токова. Стварање заједничке идеологије која би омогућила уједињење различитих народа региона отпочело је много пре него што је до стварања заједничке државе дошло, а стварање матрице на којој је изграђена имало је знатан утицај на будућност свих ангажованих учесника овог процеса. Југословенска идеологија, као теорија и пракса, имала је за циљ стварање и одржавање заједничког идентитета и преобликованог модела државности на овом простору.

Крај Великог рата омогућио је реализацију идеје о уједињењу Југословена у заједничку државу. Европски континент се суочио са значајним променама које су резултирале распадом великих империја, међу којима и Аустроугарске. На Балкану, ово је отворило пут стварању нових држава, а једна од њих била је држава јужних Словена, која се формирала са циљем удруживања словенских народа у једну политичку целину.

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), како ће се нова држава назвати, проистекла је из заједничких тежњи јужнословенских народа за националним уједињењем и стварањем самосталне и суверене државе. Ово је био одговор на разарање Аустроугарске и формирање нових држава као што су Чехословачка и Пољска, које су следиле сличан пут.

Оснивачи краљевине, на чијем трону се нашао српски краљ Александар Карађорђевић, имали су визију о јединственој држави која ће ујединити словенске народе југоисточне Европе. Одлука да се створи заједничка држава јужних Словена донета је на конгресу у Београду 1. децембра 1918. године, када су представници Срба, Хрвата и Словенаца формално прогласили стварање заједничке Краљевине. Усвајање Крфске декларације пружило је српској страни монархистичко уређење државе и наследну династију, а Хрватима и Словенцима уједињење по начелу народног самоопредељења.¹

Десет година касније, 1929., Краљевина СХС је формално променила име у **Краљевина Југославија**. Формирање нове државе суочило се с изазовима у погледу етничких, верских и културних различитости међу народима који су ушли у састав Југославије. Међутим, идеја о заједничкој држави имала је подршку међународне заједнице, укључујући и савезнике из Првог светског рата. Унутар Југославије развијале су се тензије и сукоби, посебно између различитих етницитета, који су у мираз заједничкој држави унели историјски набој.

¹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 305.

Југославија ће, током свог постојања, пролазити кроз различите фазе, укључујући и турбулентан период током Другог светског рата и коначни распад у деведесетим годинама прошлог века. Ова историјска епоха оставља нас са богатим наслеђем, како позитивним тако и негативним, које и данас утиче на политички и културни пејсаж Балкана.

Од самог њеног настанка, Југославија се суочавала са бројним критикама базе на којој је изграђена: приписивани су јој атрибути пројавности великосрпске хегемоније, у циљу задовољења територијалних апетита земље победнице Великог рата из кога је изашла без трећине војно способног становништва.²

Са друге стране, све политичке странке настале на тлу Србије пре Великог рата, а које су једногласно биле за улазак Србије у нову државу, имале су свест о томе да се Србија тиме „претапа у Краљевину СХС.” Тек кад су почели проблеми, прво и пре свега са Хрватима, јавили су се гласови, најпре у Београду, да Југославију није требало ни стварати, да је уместо ње било боље формирати Велику Србију.

Љубомир Стојановић, академик и првак Републиканске странке, указивао је на то да је „југословенствено идеја будућности, а Југославија реалност која је ту и да се она мора или утврдити или разрушити.”³

Из Стојановићевог пера потекла је тврдња да су Срби из Србије, одредивши се за Југославију у ствари били обманути од Хрвата и Словенаца. Написао је: „Једино су Срби остали негруписани и поцепани на више странака са тобожњим засебним политичким програмима. Али су ти програми само на хартији, јер и у тим појединим странкама нема јединства идеја, и зато досад начин нису показале да желе и да могу остварити програм који су себи истакле. Па не само то. Код Срба се показује у последње време једно веће и опасније зло и по Србе и по државу. Наиме, „пречани” су почели да стварају посебан фронт против „Србијанаца,” и ако се ово стање продужи, он ће се и остварити, и то би било највеће зло које би нас могло снаћи.”⁴

Решење би, по њему, било разграничење националних територија унутар Југославије, у првом реду између Срба и Хрвата. На то упућује и сазнање, истицао је Стојановић, да „сами Срби све и кад би хтели, неће моћи да Југославију одрже.”⁵

Међутим, вероватно највећи критичар новонастале балканске монархије била је Комунистичка Интернационала, и њена испружена рука, Комунистичка партија Југославије.⁶

Први конгрес Комунистичке Интернационале, одржан марта 1919. године, закључио је да је југословенска држава настала „применом оружане силе;” према томе, на

² Видети у: Министарство одбране Републике Србије: Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату, *Архивска грађа Војног архива* Београд, 2019.

³ Видети у: Казимировић, Васа, *Србија и Југославија 1914-1945* књ. 1., Призма, Београд, 1995.

⁴ Стојановић, Љубомир, *Срби и Хрвати*, Београд, Штампарија Туцовић, 1928, стр. 3- 4.

⁵ Radojević, Mira, *O jugoslovenstvu samostalnih radikala, Istorija 20. veka*, 2, 1998., стр.17-33.

⁶ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.173.

њу се мора гледати као на продукт империјалистичког рата, а не као на природни исход борбе југословенских народа за ослобођење од туђинске власти и уједињење. Комунистичка Интернационала (Коминтерна) на своме Петом конгресу јула 1924. усвојила је Резолуцију о националном питању у Југославији која заступа следеће ставовове:

- Југославија је многонационална држава. Српска буржоазија, која спроводи своју хегемонију, представља народ који износи само 39% целокупног становништва Југославије. Остали народи који заједно претстављају огромну већину становништва, више или мање потчињени су режиму националног угњетавања и против њих се води политика денационализације.
- Задатак КПЈ састоји се у томе да води одлучну борбу против националног угњетавања у свим његовим облицима, а за самоопредељење народа, да потпомаже национални ослободилачки покрет, стално тежећи да извуче ове покрете испод утицаја буржоазије и да их повеже са општом борбом радних маса против буржоазије и капиталиста.⁷

Децембра 1923. године, на Трећој земаљској конференцији Независне радничке партије Југославије, донета је Резолуција која истиче да је основни узрок заоштравања националних супротности у Југославији наслеђе колонијалне политике српске буржоазије из балканских ратова у и њена хегемонистичка политика у Држави СХС. Учесници конференције закључили су да је Краљевина СХС „држава у којој владајућа класа једне (српске) нације угњетава остале нације.”⁸

У Резолуцији Централног одбора Независне Радничке Партије Југославије од 18. јула 1924. године, третира се право самоопредељења свих нација Југославије, тј. њихово право на независност и слободу. Крајњи циљ је њихов каснији слободни споразум у Федерацији радничко-сељачких република Балкана, а да је „један од првих задатака у том правцу борба против српског шовинизма.”⁹

Због свега тога дужност је Партије да са организацијама радних маса угњетених нација води заједничке отворене борбе за право на отцепљење, односно да помаже покрете угњетених нација у циљу формирања независних држава како Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, тако и ради ослобођења Албанаца.¹⁰

Нов заокрет у националном питању учињен је 1936. године, под непосредним утицајем новог курса Коминтерне, курса „Народног фронта.”¹¹ Нови курс Коминтерне изазвао је у руководству КПЈ не мале тешкоће у преоријентацији, али је ипак тек уочи самог рата било јасно да КПЈ иде курсом одбране Југославије, што је дошло до изражаја у

⁷ *Istorijski arhiv KPJ II*, стр. 133-141. Статут КПЈ донет 1926. „КПЈ је секција КИ, и носи име: Комунистичка партија Југославије, секција Комунистичке Интернационале“ (чл. 1, чл. 2, 33, 50 и 55); Пешић, Десанка, Став КПЈ према југословенској држави 1919-1941, „Политика“ од 19. новембра 1983., стр. 9.

⁸ *Ist. arhiv KPJ II*, 420-421. Према попису становништва од 1921, било је у Југославији 46,67% православних према 39,29% римокатолика и 11,22% муслимана; Србо-Хрвата је било 74,4%, Словенаца 8,5%, Арнаута 3,7% (око 440000) у: Manakin, Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije IV (1929-1931)*, Zagreb, 1932.

⁹ *Ist. arhiv KPJ II*, стр.310.

¹⁰ *Ist. arhiv KPJ II*, стр.339.

¹¹ Пешић, Десанка, *Југословенски комунисти и национално питање 1919-1935*, Београд, Рад, 1983., стр. 261.; Morača, Pero, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938-1945*; Institut za savremenu istoriju, Београд, 1968, стр.236.

одлукама Пете земаљске конференције КПЈ, октобра 1940. Тиме је КПЈ у ствари ушла у процес еманципације од политике Коминтерне, што је наговештавало и могућност спора и сукоба са совјетским центром међународног радничког покрета. КПЈ на Петој земаљској конференцији није одступила од начела темељне ревизије односа и уређења Југославије, од „борбе за равноправност и самоодређење;” она је сада само наступила против сепаратистичких покрета као демагошких, који иду на руку непријатељима југословенских народа и националних мањина.¹²

Оснивач и нарочити промотер ове идеологије био је Јосип Броз Тито. Тито и Југославенска комунистичка партија (КПЈ), који су играли су кључну улогу у формирању и одржавању Југословенске идеологије.¹³ Постојао је посебан акценат на превазилажењу етничких разлика и формирању новог идентитета заснованог на југословенству. Комунистичка идеологија била је основ за овакву концепцију, али је идеја Југославије као федеративне државе, где сваки народ има своје представнике и права, била иновативан историјски подухват.¹⁴

Други светски рат, оркестриран у времену озбиљне светске економске кризе, Југославију је изложио озбиљним притисцима. Стаљинов тоталитарни режим чије тековине баштини јединствен образац у свету до тада - бољшевичка Русија, лево орјентисаном крилу југословенске политичке сцене створио је покајничку климу и отклон од предратног деловања, у циљу стварања атмосфере током самог рата за будућу федерацију републичког уређења, секуларног карактера, и удаљену од српског националног интереса, речју наслеђа „версајске творевине,” као тамнице народа.¹⁵

Југословенска идеологија представљала је покушај усмеравања различитих народа ка заједничком циљу. Она је израз вековног настојања да се од теорије *Илирског покрета* дође до стварања новог идентитета изнад етничких и регионалних подела народа на Балкану.

¹² *V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji. Referati.* Beograd 1948, стр. 252.

¹³ „Јосип Броз је био изграђен партијски радник и проверен револуционар у југословенском комунистичком покрету, са искуством стеченим радом у земљи и иностранству. По изласку са робије радио је у Бечу, где је 1934. био кооптиран за члана Политбироа ЦК КПЈ, да би крајем те године припремао Четврту земаљску конференцију, на којој је изабран за члана ЦК КПЈ, а касније и Политбироа. Од 1935. Радио је у Балканском земаљском секретаријату Коминтерне у Москви. На Седмом конгресу Коминтерне био је секретар делегације КПЈ. Поред руковођења одашиљањем добровољаца у шпанију, Јосип Броз је организовао Оснивачки конгрес КП Хрватске и рад Централне омладинске комисије, формиране марта 1937. при ЦК КПЈ. На повратку у Југославију образовао је руководство које је требало да реорганизује СКОЈ и обнови његов рад на новој платформи; то руководство познато је као Централна омладинска комисија. Средином 1938. ова комисија прерасла је у Централни комитет СКОЈ-а, који је развитак организације усмерио у правцу стварања масовног омладинског покрета. Утицај Јосипа Броза на догађаје у револуционарном покрету Југославије постајао је све пресуднији. Августа 1937. он је у Паризу преузео руковођење Централним комитетом КПЈ.” Према: Мораћа, Перо, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938-1945*; Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1968, стр. 240-241.

¹⁴ Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Култура, Београд, 1955., стр. 219.

¹⁵ Нешовић Слободан, Петрановић Бранко, *AVNOJ i revolucija*, Beograd, Narodna knjiga, 1983, стр. 452.

Да бисмо разумели последице историјских догађаја и били у могућности да их валидно интерпретирамо, неопходно је осврнути се на поље Теорије политике, и дефинисати основне појмове као детерминанте процеса које настојимо да анализирамо.

Идеологија је комплексан и широк појам који обухвата систем мисли и уверења који обликују начин на који људи размишљају о друштву, политици, економији и општим вредностима. Она представља систем идеја, вредности, уверења и циљева које група или друштво дефинише као сопствене и користи као основу за своје понашање и одлуке.¹⁶

Идеологија игра кључну улогу у обликовању друштвених, политичких и економских структура јер утиче на начин на који људи поимају свет око себе и интерпретирају друштвена догађања. Она представља склоп идеја које усмеравају акције људи, институција и друштвених група.

Идеологија може бити различита по природи, одражавајући политичке, религијске, економске или културне димензије. Она може бити конзервативна, либерална, социјалистичка, комунистичка, националистичка, религиозна, феминистичка, итд.

Кључни елемент идеологије је њена функција да објасни и оправда друштвено-политичке односе и неједнакости. Идеологија пружа основу за формирање и одржавање друштвених хијерархија, али и за изазивање постојећих структура кроз борбу за промене и преображаје.

Идеологија је снажан и комплексан концепт који обликује и утиче на друштвена и политичка догађања. Она представља систем уверења који дефинишу како група или друштво размишља и поступа.

Идеологија функционише као својеврсни светоназор, појашавајући како би свет требало да функционише и какве вредности и циљеве заступа. Она је кључни фактор у формирању људских идентитета и обликовању друштвених норми.

Етимологија речи „идеја” потиче из старогрчког језика. Реч „ιδέα” (idéa) користила се у значењу „изглед” или „спољни облик.” У античком грчком философском мишљењу, појам *идеје* био је повезан са облицима или облицима које је човек видео у свету око себе. Платон је развио је концепцију идеја као вечних, неизмењивих облика или образаца који постоје уређени идеално, независно од конкретних појава. (ιδέα или εἶδος – термини које он наизменично употребљава) јесте општа или заједничка природа или квалитет обухваћен одређеним појмом.¹⁷ Свет идеја је **битак**, а материјални свет само је несавршена копија правог, истинитог света идеја.¹⁸ Овакав приступ идеји оставио је значајан утицај на касније филозофске и теоријске концепте.

¹⁶ Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр. 201.

¹⁷ Видети: Platon, *Država*, BIGZ, Београд, 2002

¹⁸ *Ibid.*, 508е, стр. 201.

У римској култури, реч „idea” коришћена је у сличном контексту, али је сам термин доживео сопствену промоцију уласком у раздобље Ренесансе и модерног периода. *Идеја* је постала кључна реч у философским разматрањима о мислима, облицима и концепцијама.

С развојем хуманистичке мисли, термин „идеја” постао је широко коришћен у различитим контекстима, укључујући политичку, културну, религијску и научну сферу. *Идеја* је добила на значају у напорима да се обликују друштво и институције, али и у разумевању креативних процеса и иновативних достигнућа.

Кроз историју, појам идеје еволуирао је и мењао се у складу са друштвеним, философским и теоријским тенденцијама. Од античких грчких философа до модерних теоретичара, разматрање идеје и њених реинтерпретација играло је кључну улогу у формирању различитих облика мисли и анализа друштва и људског искуства.¹⁹

Етимологија речи „**идеологија**” такође има дубоке корене и сложен историјски развој. Термин „идеологија” користи се првенствено у савременом контексту, али је његов развој започео у 18. веку.

Реч „идеологија” потиче из француског језика, тачније, од речи „*idéologie*.” Сматра се да је ову реч створила група философа окупљених око Антоана Дести де Трасија, који су га заједно са њим осмишљавали током Француске револуције, а он га је први пут јавно употребио 1796. године.²⁰

У моменту настанка термин је осликавао у потпуности садржај појма идеологије како га је замислио де Траси - као науке о идејама. Де Траси је сматрао да ће идеологија служити за откриће идеја сваке, а не само политичке врсте и да ће због тога идеологија постати краљица наука.²¹

У почетку, „идеологија” је имала позитивистичку конотацију и односила се на систем идеја и објеката философског интересовања, без онтолошког одлучивања, тј. пројављивала се само као учење о идејама.²² Међутим, термин је касније почео да добија прагматичко значење, односећи се на систем уверења, вредности и политичких ставова које једна група или друштво деле, за шта су конкретно били заслужни марксисти. Они су са методском доследношћу партикуларни појам идеологије спојили са тоталним,

¹⁹ Видети: Хегел, Георг Вилхелм Фридрих, *Философијска пропедеутика*, Графос, Београд, 1985, Кант, Емануил, *Критика практичног ума*, БИГЗ, Београд, 1979, Хејвуд, Ендрју, *Политичке идеологије*, Завод за уџбенике, Београд, 2005, стр.1-24., Ratković, Radoslav, *Uvod u političke nauke*, Nauka i društvo, Београд, 1999., или: *Теорија, идеологија, стварност*, FPN, Београд, 2009, стр. 155-159.

²⁰ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Институт за политичке студије, Београд, (2009). стр. 115.

²¹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 197.

²² Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр. 202.

разрађујући учење о класним интересима, и мисао о преовладавању политичке праксе која се креће од идеје, мисли до релевантног за стварност - политичког.²³

У 19. и 20. веку, појам „идеологија” добио је широку употребу у контексту политике и друштвене праксе.²⁴ Идеологије као што су либерализам, комунизам, национализам, феминизам и друге стале су под овај широки теоријски кишобран.²⁵

Идеологијом као појавом ће се несумњиво највише бавити марксисти и тек они ће овај начин мишљења разрадити са методском доследношћу.²⁶ Лењин ће идеологију третирали као идеју радничке класе које унапређују њен положај у политици и друштву.²⁷

За потребе нашег истраживања, осврнућемо се на теорије о идеологији Маркса и Енгелса са једне, и Манхајма са друге стране. Маркс и Енгелс идеологију разумеју у материјалистичком кључу историјског процеса чији је човек истовремено производ и ствараоц, дакле - друштвено биће одређује друштвену свест.²⁸ Карл Манхајм пак разликује партикуларне и тоталне идеологије,²⁹ повезујући социологистички и позитивистички третман. Он види везу између деформисаног мишљења појединца руковођеног интересом, који се коригује психолошким учењем о идеологији. Са друге стране, тоталне идеологије третирају целокупност менталних структура условљених историјским и социјалним процесима, њих третира социологија знања.³⁰

Данас, термин „идеологија” користи се за обухватање комплексних система уверења, вредности и ставова који обликују и утичу на политичке, друштвене, економске и културне аспекте живота. Широка примена овог термина одражава хетерогене приступе и погледе који постоје у модерном друштву.³¹

Према Симеуновићу, „идеологија је систематизован скуп политичких идеја, принципа и друштвених идеала који репрезентује поглед на свет неке друштвене групације изражавајући њене интересе и потребе, створен у практичне сврхе подстицања те групације на политичко деловање у форми идејне потпоре активностима на плану освајања или очувања политичке власти или пак, утицаја на њу.”³²

Идеологија, као комплекс система уверења и вредности, има неколико основних функција које су важиле у друштвено - политичком контексту кроз историју. Неке од тих функција укључују:

²³ *Ibid.*, стр. 204.

²⁴ Ratković, Radoslav, *Politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009., стр. 159.

²⁵ Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр. 202

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Ibid.* стр.205.

²⁹ Манхајм, Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968. стр.80.

³⁰ *Ibid.* стр.209.

³¹ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009., стр. 116.

³² *Ibid.*, стр.116.

Објашњење друштвених појава: Идеологија пружа објашњења појава и тумачења друштвених и процеса. Она нуди оквир за разумевање како друштво функционише, зашто се дешавају одређени процеси, и како се односи према различитим аспектима живота.

У контексту послератне Југославије, социјалистичка идеологија објашњавала је друштвене појаве кроз призму класних и економских аспеката. Фокус на равноправности и укидање класних разлика био је начин објашњавања неравномерности прерасподеле друштвених добара и постизања социјалне правде. Основна идеја била је уклањање класних баријера и осигуравање равноправности у друштву кроз самоуправљање. Такву идеологију Манхајм назива „тоталном,” мада боље је називати је **општом**, како би се избегла могућа асоцијација на тоталитарност, или, пак, може тежити решавању проблема само у једној сфери друштва и политике или само у једној држави, и тада се она може звати **партикуларном**, како предлаже Манхајм.³³

Нуди вредносне оријентације: Идеологија усмерава људска уверења и вредности. Она представља нормативни систем који дефинише шта је прихватљиво и шта није у друштву. Тако она игра улогу у формирању моралних стандарда и вредности које чланови друштва следе.

Идеологија братства и јединства у Југославији пружала је вредносне оријентације које су почивале на заједништву различитих народа и култура. Ова вредносна оријентација била је у теорији израз жеље за изградњом хармоничног и уједињеног друштва.

Овај приступ био је усклађен са идејом изградње уједињеног друштва у којем ће сви народи и етничке групе живети заједно, нептерећени претходујућим, а не решеним идентитетским питањима, као и анимозитетима из прошлости.

Међутим, како наводи Драган Симеуновић, „политика као уметност илузије увелико потврђује баш на пољу идеологије да човек не тежи да види свет онакав какав јесте, већ онакав какав он жели да јесте. Зато идеологије и нису окренуте решавању проблема, као што тврде идеолози, већ масовној политичкој мобилизацији с циљем што ефикаснијег политичког деловања ради утицаја на власт, њеног освајања или останка на позицији власти. Оно што идеологије највише мењају су људи и њихова уверења. Зато идеологија захтева веровање, а не разумевање.”³⁴

Легитимизацију власти: Идеологија може служити као алат за легитимизацију државне власти. Кроз њу, власт има могућност да објасни зашто има право на управљање и како је то у интересу народа. Овај концепт обухвата идеје о државном устројству, правди, и закону. Социјалистичка идеологија у Југославији служила је као средство легитимизације власти Тита и Југословенске комунистичке партије. Концепција самоуправљања, као и братства и јединства, допринела је прихватању и легитимитету државне власти, кроз концепт самоуправљања, аргументујући да је власт у рукама радничке класе, што је било суштинско за одржавање комунистичког режима, иако је на

³³ *Ibid.*

³⁴ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, ЦКИ Нови Сад, 2022., стр.99.

месту тврдити да у „самоуправљачким друштвеним уређењима не управља народ, него се управља у његово име.“³⁵

Обликовање идентитета и подржавање друштвене кохезивности: Идеологија може играти кључну улогу у обликовању колективног идентитета и јединства. Она може спајати људе око заједничких вредности, културе, или циљева, чиме се јачају социјална кохезивност и солидарност. Идеологија југословенства обликовала је идентитет Југословена, издижући га изнад етничких и националних различитости. Ова идеологија такође је играла кључну улогу у остварењу социјалне кохезивности, подстичући осећај заједништва. Са друге стране, свака теорија, па тако и ова пада уводу у контексту Југославије, будући да ова комплексна геополитичка творевина није преживела проверу праксом. Тркуља тврди да крхки модалитет саживота Јужних Словена у једној држави није могао да опстане упркос брзом економском расту и општим развитком 50-их и 60-их година прошлог века, мимо сваког теоријског дискурса.³⁶ У образложењу које следи, он анализира „парадигме Арнолда Тојнбија, Збигњева Бжежинског, Френсиса Фукујаме, Семјуела Хантингтона којима се настоји да на ваљан начин пружи објашњење за настанак сукоба који су разорили југословенску државу.“ Њихова схватања политичке теорије, историје, цивилизације и Балкана битно су одредила „не само теоријски дискурс у коме се води дебата о проблему Југославије, већ су битно утицала и на перцепцију самог проблема. На жалост, њихове утицајне доктрине које су одређивале теоријски штимунг често су злоупотребљаване и биле су неспојиве са чињеницама и нашом реалношћу.“³⁷ „Насупрот томе“, каже Тркуља, „заступам становиште да се дисолуција СФРЈ може објаснити само применом мултитеоријског дискурса (различитих теоријских парадигми и модела): геополитика и историјски процеси дугог трајања, светскосистемска парадигма, теорије неуспеле модернизације, структуралне зависности, неједнаке размене, развоја неразвијености, репресиве међународне поделе рада, ограниченог суверенитета, национализма као политичке технологије.“³⁸ Чини се стога оправданим, да наше истраживање о насилној промени друштвене парадигме и њеним последицама у и по Титову Југославију трасирамо у горе предложеном правцу.

Управљање конфликтима: Идеологија може послужити и као средство за управљање друштвеним конфликтима. Кроз постављање заједничких идеја и циљева, идеологија може помоћи у смањивању и решавању конфликта међу фракцијама унутар једног друштва. Идеологија братства и јединства предпостављала је нацрт по коме би федеративна држава са идеолошко - класном основом била одговор на послератне етничке и верске конфликте у региону. Подстицање толеранције и мултикултуралнизма у насилно атеизованом друштву служило би као инжењеринг уклањања узрока конфликта и производњу базе новоетаблираних заједничких образаца у економији, култури и уметности.

Нажалост, како предлаже Тркуља, „након краткотрајног политичког плурализма 1945-1946. године, успостављен је политички систем диктатуре пролетаријата са монополом једне партије – КПЈ. Теоријски концепт и пракса политичког система по

³⁵ Todorić, Slobodan, Mladenović, Miroslav Gostović, Dragan, *Politički sistem*, VIZ, Beograd, 2001, стр. 181-182.

³⁶ Trkulja, Jovica, Aporije jugoslovenske države, *Nacionalni interes*, Година XV, vol. 34 Број 1/2019 стр. 102.

³⁷ *Ibid.*, стр. 103.

³⁸ *Ibid.*, стр. 104.

Уставу из 1946. године био је под доминантним утицајем стаљинистичке теорије и праксе. Политички систем је конципиран и фактички остварен као диктатура Комунистичке партије Југославије. Наиме, Комунистичка партија (КПЈ, односно СКЈ) је била стварни носилац политичке власти коју она остварује преко државе и трансмисионих полуга (синдиката, народног фронта, организација омладине, жена итд.).³⁹ Теоријска артикулација овог концепта политичког система ослањала се на Стаљинов модел диктатуре пролетаријата и на теорију о народној демократији.⁴⁰ Његов наратив препознаје узлет демократије у обе Југославије, међутим недоследности су у оба случаја довеле до ентропије која је за последицу имала свој крај, оба пута - ратним исходом. Оно што је за нас важно да подвучемо, јесте следеће: предратна је држава опстајала вештачки до свога краја у покушају да помири различитости између народа које су је чиниле вођењем унутрашње политике руковођене уступцима. Послератна, пак, настоји да променом идентитета целокупног становништва и изградњом сасвим новог, заснованог на другачијим вредностима, постигне *status quo*, а да не задире претерано у лични идентитет народа у новоформираним републикама и аутономним покрајинама.

Симеуновић класификује **подстицајну, хегемонизујућу, објашњавајућу, и оправдавајућу** функцију идеологије, где предност даје *подстицајној*, као делатној у циљу остваривања политичке стварности у складу с конкретном идеологијом⁴¹.

Конкретни примери истичу како се идеологија конкретизује и примењује у различитим аспектима друштвеног и политичког живота.

1. 1. ПРВО ПОГЛАВЉЕ

1. 1. 1. Ауторитарне идеологије

У турбулентним временима људске историје, појава ауторитарних идеологија представља значајан феномен који утиче на друштвене, политичке и економске токове. Ауторитарне идеологије се често ослањају на централизовану власт, апсолутизам лидера и ограничавање индивидуалних слобода, често изазивајући поделу међу грађанима и изазивајући контроверзе у друштву.

Један од кључних елемената ауторитарних идеологија је наглашавање моћи централне власти. Ови системи често теже ка концентрацији политичке и економске моћи у рукама малог броја појединаца или партије. Ауторитарни лидери често се поистовећују са државом, што доводи до одсуства дељења власти и производње политичке монотоније. Ова централизација моћи може довести до корупције, непотизма и недостатка одговорности, чиме се угрожава основна начела демократије.

Поред тога, ауторитарне идеологије често се ослањају на култ личности лидера.⁴² Вођа постаје неоспорни ауторитет, а његова воља се сматра апсолутном. Ово стварање

³⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр. 30

⁴⁰ Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989., стр.146-149.

⁴¹ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009., стр. 117.

култа личности може ограничити слободу медија, сузбијати слободу изражавања и ограничавати критику, што угрожава фундаментална људска права. Грађани постају пасивни посматрачи, уместо активних учесника у политичком процесу, што може довести до стагнације и недостатка иновација.

Важно је овде напоменути да је ауторитарна држава шири појам од тоталитарне, и да би их за потребе овог рада ваљало да се појмовно разграниче. Тоталитаризам је производ Хегелове философије идеализовања државе као тоталитета, целине у коју је Немачка израсла од малих феудалних државица. Отуда су на Хегелу и Ничеу идеолози фашизма и нацизма градили концепт тоталне државе.⁴³

Карл Фридрих је установио везу између идеологије и власти као неопходност за званичну потврду тоталитаризма.⁴⁴

Агнеш Хелер је дефинисала тоталитаризам као негирање грађанског друштва и укидање сваке врсте плурализма.⁴⁵

„У времену кризе поверења у демократију, и њене институције” - написала је Хана Арент - „употреба појма тоталитаризам се раширила у Немачкој, Европи и Америци, и у широј јавности, из потребе да се означи потпуно другачија природа нових недемократских поредака и „тоталне државе” у успону – фашизама, нацизама и комунизма. Тоталитаризам, и поред тога што је као концепт доста оспораван, остаје поред свих слабости, најбољи појам за описивање суштине природе ових система. Иако постоје тачке спорења, према већини теоретичара, тоталитаризам одликује неколико кључних елемената.”⁴⁶

То су : **идеологија** која регулише све аспекте човековог живота – „државна религија”, којој се обавезно приклања. У корену те искључиве идеологије су „историцизам” (спознаја нужних историјских закона развоја) и „колективизам” – схватање да је човек само инструмент виших сила које се реализују на позорници историје у оквиру шире групе (расе, народа, класе итд.). Други, важан елемент за систем је постојање пирамидално организоване владајуће масовне **партије**, која је, по значају, стављена изнад државе и којом управља неприкосновени **Вођа**. Подразумева непостојање политичких слобода, а све друге партије су забрањене и под контролом или је онемогућен њихов рад репресијом. Трећа важна одлика, уочљива код свих, је централна контрола над

⁴² Ibid. стр.93.

⁴³ Ibid.,стр.92.

⁴⁴ Симеуновић, Драган, *Нација и глобализација*, Зограф, Београд, 2009., стр. 89.

⁴⁵ Поједини теоретичари тоталитаризма траже корене тоталитарних идеја још у Антици, пре свега у Платоновој Држави (фашизам) или Хегеловој, Марксовој филозофији (комунизам), као и неким схватањима државе код француских мислилаца попут Русоа и других; Више у: Popper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, I-II*, Bigz, Beograd, 1991.; Macan, Ivan, *Filozofska analiza totalitarizma, Obnovljeni život*, (51)1-2, 1996., стр.45-57. Arnt, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička kultura, 1997., стр. 313–487; Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, Београд 1997.; Friedrich, Carl, Bzezinski, Zbigniew, *Totalitarizam Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956; Neuman, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974; Benoa, Alen De, *Komunizam i nacizam*, Zagreb, Hasanbegović, 2005.

⁴⁶ Arnt, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička kultura, 1997., стр. 330–331.

привредним животом. Четврти елемент је апсолутни монопол над свим медијима и средствима **комуникације** као главним инструментима идеолошке пропаганде. Пети елемент су **империјалне и глобалне претензије** - ширење идеологије и амбиција за преустројство света, сходно идеолошким назорима. На крају, сви аналитичари, као најважнији елемент одређења природе тоталитарног поретка, сложено истичу начин владавине и репресивни систем **полицијске контроле** и „**тоталитарног терора**” над друштвом.⁴⁷

Ауторитарна држава признаје правни поредак и у њој се не влада терором, упркос наглашеном принципу вођства које персонализује ауторитет државе.⁴⁸ У њој постоји демократија у сфери приватног, она тражи послушност, али не и ирационално саможртвовање зарад остварења државног интереса, тј. „Вишег циља.”⁴⁹

С друге стране, ауторитарне идеологије често обећавају брза решења за комплексне проблеме. Ова обећања, међутим, често се остварују кроз репресију и гушење опозиције, уместо кроз дијалог и сарадњу. Дугорочно, ово може изазвати социјалну нестабилност и неповерење грађана. Ауторитарни режими, услед недостатка легитимитета, често се одржавају репресијом, што може изазвати друштвене расцепа.

Упркос изазовима које ауторитарне идеологије представљају, не можемо занемарити чињеницу да су нека друштва успела да постигну привремену стабилност и ред под ауторитарним системима. У стаљинистичкој тоталитарној држави, на пример, видимо парадокс формалне наклоњености ка демократији, што се види кроз најдемократскији на свету Устав СССР-а; а истовремено праксу стравичних прогона и убистава милиона његових грађана, обесправљених по питањима слобода кретања, збора и договора, критичке речи.⁵⁰

Међутим, важно је поставити питање по коју цену. Да ли је цена ограничавање слобода, гушење дивергентних мишљења и потискивање људских права оправдана ради привременог реда?

Њихов утицај на политику, економију и друштвене односе може бити дубоко поларизујући. Очување баланса између ефикасног управљања и очувања људских права остаје изазов који захтева сталан друштвени аганжман.

Ауторитарне идеологије често своје корене налазе у настојању да се превазиђу актуалне кризе и неправде у друштву. Аргумент који подржава ову перспективу је тај да лидери са ауторитарним приступом често обећавају брза и ефикасна решења за

⁴⁷ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 163-164., Cvetković, Srđan, *Totalitarizam na vlasti - Tehnologija osvajanja i održanja na vlasti totalitarnih režima u XX veku*, *Hereticus*, 1–2/2017 Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017., стр. 10.

⁴⁸ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр. 93.

⁴⁹ *Ibid.*

⁵⁰ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 165.; исто и у : Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989., стр.147.

комплексне проблеме, попут економске стагнације или политичке нестабилности. У неким случајевима, ова обећања могу привући подршку грађана који желе брзе резултате и који су фрустрирани постојећим системом.

С друге стране, ауторитарне идеологије често фаворизују снажну централну власт и одсуство политичке поларизације, тврдећи да је то кључ за постизање стабилности.⁵¹ Ова аргументација тврди да плуралистички политички системи и константне политичке поделе могу отежати доношење одлука и ефикасно управљање. Ауторитарне власти се, према овом аргументу, могу брже и ефикасније носити с друштвеним питањима јер имају мање препрека у спровођењу политика. Међутим, оваква концентрација моћи често води ка недостатку одговорности. Комунистичка идеологија намеће на основу карактеристике људског идентитета - жеље да се свет промени - модел друштва које појединца одваја од личне одговорности, будући да увек одлучује неко други. Привлачност тоталитарног режима лежи у страху од слободе и одговорности.⁵²

Ауторитарни лидери имају мало ограничења у спровођењу своје воље, што може довести до злоупотребе моћи, корупције и непотизма.⁵³ Недостатак слободе медија и ограничење политичког плурализма такође могу довести до недостатка проактивне критике, што може угрожити равнотежу и праведност у друштву.

Посебан изазов ауторитарних система лежи у стварању култа личности лидера. Овај феномен често доводи до глорификације лидера, онемогућује критичко размишљање и ствара атмосферу страха која спречава грађане да слободно изражавају своје мишљење. Аргумент који се овде може изнети јесте да такав култ личности може бити ограничавајући за развој демократских вредности и људских права.

У дугорочној перспективи, ауторитарне идеологије могу изазвати социјалну нестабилност. Недостатак инклузивности, слободе и ограничавања права често доводи до незадовољства међу грађанима, што може проузроковати немине и протесте. Репресивне мере које ауторитарни лидери примењују како би одржали контролу могу додатно заоштрили тензије и довести до дубоких подела у друштву.

Иако ауторитарне идеологије можда пружају привремени ред или реагују брзо на тренутне изазове, дугорочно се примењују последице попут ограничења слобода,⁵⁴ кршења људских права и социјалне нестабилности. Баланс између ефикасности и заштите темељних вредности и права представља кључни изазов који савремена друштва морају пажљиво да размотре како би се избегле озбиљне консеквенце ауторитарне власти.

⁵¹ Симеуновић, Драган, *Теорија политике*. стр. 135.

⁵² Curtoa, Stefan, Werth, Nikolas, Panne, Luis, Žan, Paczkowski, Andrzej, Bartošek, Karel, Margolin, Luis, Žan, *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, Globus 1997., стр. 12–13.

⁵³ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 163.

⁵⁴ Код Хегела, рецимо, у схватању тоталитета постоји позитивно разумевање слободе, али изостаје димензија не-слободе, као зачетнице намере тоталитарности. Према: Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, стр. 137.

Да бисмо боље разумели појам ауторитаризма, корисно је истражити етимологију речи и проучити историјски развој овог концепта.

Етимолошки, реч „ауторитаризам” потиче од латинске речи „*autoritas*,” што значи „ауторитет” или „моћ.” Ова реч се користи како би означила политички систем или стил власти где је ауторитет централизован у рукама појединца или мале групе људи. Временом, појам је еволуирао да означи политичке идеологије или праксе које се ослањају на снажан ауторитет и централизовану контролу.

Историја ауторитаризма има разнолике манифестације широм света. Многи ауторитарни режими су се појавили у периодима друштвених криза или нестабилности, обећавајући брза решења и стабилност. Примери могу бити фашистички и нацистички режими у Европи током 20. века, као и ауторитарни режими у Латинској Америци, Азији и Африци.⁵⁵

Током свог историјског развоја, ауторитаризам је често био повезан са снажним лидерима који су постајали централне фигуре у политичком животу; око њих је стваран култ личности, придодат им је готово божански статус.⁵⁶ Ова појава има корене у политичким и социјалним околностима сваког друштва.

Ауторитарне идеологије често наглашавају потребу за редом и дисциплином, уз смањење политичког плурализма и ограничавање слобода говора. Ова ограничења често су оправдана потребом за очувањем стабилности и избегавањем супротстављања које би могло довести до унутрашњих сукоба.

Социјални и економски услови често играју кључну улогу у формирању ауторитарних система. Друштва суочена са сиромаштвом, неједнакошћу, или озбиљним друштвеним кризама могу бити подложна прихватању ауторитарних режима као средства за постизање стабилности.

Иако ауторитаризам може привремено да пружи одговоре на изазове, дугорочне последице често укључују ограничавање слобода, кршење људских права и потенцијалну социјалну нестабилност.

У контексту модерног друштва, појам ауторитаризма често се користи како би се описали политички системи или лидери који теже централизацији власти, смањењу политичких слобода и ограничавању демократских процеса.

Историја ауторитаризма показује да су овакви политички режими често настајали у периодима друштвене нестабилности или криза, када грађани траже стабилност и брза решења за комплексне проблеме. Лидери ауторитарних система често се уздижу као централне фигуре које имају одговоре на те изазове. Ова појава може бити посебно

⁵⁵ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.19.

⁵⁶ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 163.

приметна у друштвима где постоје економске неједнакости, сиромаштво, или политичка несигурност.

Кроз историју, ауторитарне идеологије су повезиване са снажним лидерима који стварају култ личности и концентришу моћ у својим рукама. Овакви лидери често оправдавају своју власт потребом за очувањем реда и дисциплином, често уз смањење политичког плурализма и сузбијање опозиције. Односно, слаба друштва погодују стварању јаких држава, како наводи Драган Симеуновић.⁵⁷

У савременом контексту, поједини ауторитарни лидери се повезују с популистичким порукама, обећавајући брза решења за економске и друштвене изазове. Овакве фигуре често користе реторику која апелује на национализам, традицију, и обећавају обнављање неког „златног доба.” Ова обећања могу привући подршку оних који се осећају маргинализованим или несхваћеним у постојећем друштву.

Ограничење слобода, недостатак политичке одговорности власти, и потискивање политичког плурализма могу довести до социјалних напетости и неповерења у друштву. Стога, анализирање етимологије и историјског развоја овог појма омогућава дубље разумевање изазова које тоталитаризам може поставити пред савремена друштва: Мусолинијев у фашистичкој Италији, Хирохитов војни режим у Јапану, Франков у Шпанији, или Хитлеров у Немачкој су само неки од примера. Они илуструју како су ауторитарни режими били значајна појава у периоду пре 1945. године. Њихова владавина често је била обележена централизацијом власти, репресијом политичких противника, и стварањем атмосфере страха, и послушности међу грађанима.⁵⁸ Ови периоди су оставили дубок и често трагичан печат на историју и друштва која су их доживела.

Шта, дакле, одређује тоталитарне државе, која су им својства?

Арон их обједињује у скуп идеја попут монопола партије, етатизације економског живота, идеолошког терора и култа вође.⁵⁹ Карл Фридрих је уочио да је идеологија *conditio sine qua* поп званичне потврде тоталитаризма.⁶⁰ Заједно са Бжежинским дао је шест својстава која по њима државу чине тоталитарном: једна идеологија, државу и партију води исти човек, тајна полиција спроводи систем терора, монопол државе над медијима, централистичка економија, и монопол на употребу оружја.⁶¹

Начини имплементације ауторитарних идеологија у политички систем често варирају у зависности од специфичности друштва, лидера и историјског контекста. Навешћемо неколико кључних елемената и стратегија које се често примењују:

1. **Централизација моћи:** Један од основних принципа ауторитарних система је централизација моћи у рукама лидера или мале групе људи. Ово се постиже

⁵⁷ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.95.

⁵⁸ *Ibid.* стр.94.

⁵⁹ *Ibid.*

⁶⁰ Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр.136.

⁶¹ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009., стр. 95.

елиминацијом политичке конкуренције, смањењем улоге парламента или других институција и концентрацијом одлучивања у врху хијерархије.

2. **Ограничење политичких слобода:** Ауторитарни режими често спроводе ограничења на политичке слободе грађана. То укључује сузбијање слободе медија, ограничавање слободе окупљања, контролу политичких партија и забрану или ограничавање политичког плурализма.

3. **Репресија опозиције:** Ауторитарни лидери често користе репресивне мере како би елиминисали политичке противнике или неистомишљенике. То може укључивати хапшења, цензуру, мучење, политичке чистке или масовне егзекуције како би се одржала контрола.

4. **Стварање култа личности:** Изградња култа личности око лидера често је кључна карактеристика ауторитарних режима. Ово се постиже промовисањем лидера као неоспорног ауторитета, често уз коришћење пропаганде, јавних приредби и других средстава како би се створио утисак о неприкосновености лидера.

5. **Политика страха:** У ауторитарним системима, политика страха често се користи као средство контроле грађана. Кроз спровођење репресивних мера и демонстрација моћи, лидери покушавају да изазову страх међу грађанима, смањујући тако потенцијалну опозицију.

6. **Манипулација изборног система:** Иако ауторитарни режими често организују изборе, они често манипулишу изборним системом како би осигурали своју победу. То може укључивати притисак на бираче, цензуру опозиционих кандидата или неправичну употребу ресурса како би се обезбедила победа владајуће странке.

7. **Контрола економске моћи:** Ауторитарни режими често теже контролисању економске моћи како би одржали политичку контролу. То може да укључи национализацију индустрије, манипулацију економским ресурсима у корист власти, или фаворизовање одређених економских елита које подржавају режим.

8. **Пропаганда и идеолошка индоктринација:** Ауторитарне идеологије често се ослањају на пропаганду како би обликовале јавно мњење у складу с властитим циљевима. Контрола информација, образовања и масовних медија постаје кључна за формирање идеолошког склопа који подржава режим. Ове стратегије и елементи често се комбинују на комплексан начин како би се одржала власт и елиминисала потенцијална опозиција у оквиру ауторитарног политичког система.

Важно је напоменути да ови елементи нису нужно присутни у сваком ауторитарном режиму и да се различити лидери примењују различите тактике у спровођењу идеологија.

Имплементација ауторитарних идеологија у политичке системе често је била сложен процес који је укључивао различите механизме моћи и контроле, већ и зато што је двадесети век био век тоталитаризама, какви се први пут јављају у људској историји;

многе европске земље су на културни и друштвени песимизам који је уследио као последица Великог рата одговорице тоталитарним владама, сматрајући да је „либерализам банкротирао, и да су парламентарне владе јалове.”⁶² Отуда Крстић са правом препознаје тоталитаризам као политичку особеност двадесетог века.⁶³

Кроз историју, ови механизми су примењивани у различитим контекстима и под различитим облицима манипулације влашћу. На пример, у нацистичкој Немачкој, спровођена је систематска пропаганда, антисемитске политике и концентрационих логора. У Совјетском Савезу, комунистички режим под Стаљином спроводио је масовне политичке чистке, колективизацију пољопривреде и контролу свих аспеката друштва.

Зато наводимо критику Клауса Фон Бајмеа на дефиницију Бжежинског, која се односи на „прикривање субстанцијално - садржајних разлика фашистичке и комунистичке владавине, злоупотребе појма тоталитаризам као идеолошког средства у хладном рату и на предвиђање конфликта који се дешавају у тоталитарним друштвима, а из којих може проистећи само измена таквих друштава на боље.”⁶⁴

Ови примери илуструју разноликост и опасности имплементације ауторитарних идеологија у политичким системима, наглашавајући потребу за пажљивим анализама и одбраном демократских вредности.

1. 2. ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

1. 2. 1. Социјалистичка идеологија

У историји савременог света, социјализам је идеологија која је оставила дубок траг на друштво и политику. Она спада у старе тоталне (опште) идеологије.⁶⁵ Са коренима у индустријском периоду и тежњом за радничким правима, социјализам се развио у различитим облицима широм света, састављајући каледоскоп идеја и пракси које су обликовале политичке системе и друштвене односе. Заправо, нема друге идеологије са толико мислилаца - оснивача различитих праваца мишљења и политичких пракси, од којих су неке постале самосталне, попут анархизма и социјалдемократизма.⁶⁶

Етимолошки гледано појам социјализам потиче из латинског језика, (*socialis, socius*), са значењем *друштвени*, односно *друг*, што имплицира на његове идеолошке светоназоре. Социјалистичка идеологија, у својим различитим формама, заступа основне принципе равноправности, социјалне правде и колективне солидарности. Ова идеологија настоји да уклони класне разлике и омогући широки спектар права за све чланове друштва. Идеја о заједничком контролисању средстава за производњу, како би се осигурало

⁶² Крстић, Зоран, *Црква у друштву у прошлости и садашњости*, Каленић, Крагујевац, 2014., стр.35-36.

⁶³ *Ibid.*, стр.36.

⁶⁴ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.96.

⁶⁵ *Ibid.*, стр.122

⁶⁶ *Ibid.*

адекватно задовољавање потреба сваког грађанина, један је од основних постулата социјализма.

У историјском контексту, социјалистичке идеје развијају се у доба француске револуције,⁶⁷ а најизраженије су током индустријске револуције. Промене у радним условима и концентрација богатства у рукама капиталиста, иницирали су разматрање алтернативних модела друштвеног уређења. Кључни представници социјалистичких идеја, као што су Маркс и Енгелс, формулисали су теорије о друштву заснованом на колективној својини и антагонизму између капиталиста и радника. Марксова критика либерализма, заснована на правној и политичкој једнакости, упућена је на рачун економске неједнакости, коју је по њему могуће превазићи укидањем приватне својине, и прерасподелом ресурса колективитету друштва.⁶⁸ Могућност остваривања социјализма у пракси још у 19. веку је сагледана као револуционарна и реформистичка, а њихово дефинитивно разграничавање и раздвајање условио је крај Великог рата.⁶⁹ Са друштвеним и економским променама, социјалистичке партије су се нашле пред потребом адаптације и реформи, усмеравајући своје идеје ка модернизованом социјалном државном уређењу. Њихове трансформације и примене одраз су промена и изазова који се појављују у модерном свету, стављајући пред друштво задатак балансирања између постизања социјалне правде и одржавања економске стабилности. У својој основи, социјализам је често био повезиван са идејом колективног власништва над средствима за производњу и циљем елиминисања друштвених неједнакости. Међутим, у многим случајевима, социјалистички режими су показивали одређене ауторитарне карактеристике које су доводиле у питање саму срж идеје о партиципативном друштву. Из Марксовог учења директно се развио Лењинизам као борбена опција која је произвела „професионалног револуционара,” и по освајању власти увела једнопартијски систем у Русији, сматрајући да својим деловањем обесмишљава постојање плурализма, будући да испуњава својим радом све аспекте истинске слободе и социјалне правде.⁷⁰ Лењин је сматрао да пролетаријат није сам у стању да произведе стање свести о потреби изградње социјализма и комунизма, и зато уводи нужност комунистичке партије, као контролора друштвених процеса - централизовану организацију чврсте дисциплине.⁷¹

Стаљин је пак схватио скривени смисао и значај Лењиновог наслеђа, и супротно од Троцког, користио је нагон за самоодржањем партијских бирократа, покрећући унутрашњу револуцију, и подстичући њихову идеолошку ревност, позивајући се на њихов лични интерес.⁷²

⁶⁷ Tadić, Ljubomir, *Nauka o politici*, Službeni glasnik, Beograd, 2007., стр.483.

⁶⁸ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009 стр. 123.

⁶⁹ *Ibid.*

⁷⁰ *Ibid.*

⁷¹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 210.

⁷² Bžežinski, Zbignjev, *Veliki promašaj: rođenje i kraj komunizma u XX vijeku*, VizArt, Podgorica, 2001., стр.30.

Код Симеуновића налазимо интересантну интерпретацију совјетског модела као „изрођеног политичког режима”, који не дегенерише саму идеју и концепт социјализма као таквог, него социјалистичку државу.⁷³

Један од кључних аспеката социјалистичке идеологије је наглашавање државне улоге у економији,⁷⁴ иако сама по себи, идеологија нема пресудан утицај на животни стандард и његов раст. Ова карактеристика може водити ка централизацији моћи, где држава постаје кључни актер у контроли ресурса и редистрибуцији богатства. У многим случајевима, ово доводи до стварања снажног централизованог апарата који има моћ да регулише економију, али истовремено може ограничавати слободу предузетништва и индивидуалног избора.

Поред тога, социјализам често има тенденцију да ствара систем партијске доминације, где власт прелази у руке елитне групе која тврди да делује у интересу радничке класе. Ово може резултирати одсуством политичког плурализма и сузбијањем опозиције, чиме се поставља питање стварне демократије. Неки социјалистички режими су показали да се култ личности лидера и партијски апарат стварају као средство одржавања власти, често на штету грађанских слобода.

Иако социјалистичка идеологија тежи ка смањењу социјалних неједнакости, пут ка остварењу ових циљева често укључује одређене компромисе у вези са индивидуалним слободама. Ограничавање слободе говора, цензура и репресија политичких противника често су присутни у ауторитарним тенденцијама неких социјалистичких режима. Ова ограничења постављају изазове у остваривању баланса између полуга моћи власти и грађанских слобода.

Совјетски Савез током Стаљинове ере или социјалистичке земље у Источној Европи током Хладног рата илуструју ауторитарне аспекте социјалистичких система. Репресија, масовна политичка чишћења, ограничење слободе медија и партијска доминација били су присутни у тим друштвима, често компромитујући основне вредности социјалистичке идеологије.⁷⁵

Док социјалистичка идеологија нуди значајне тежње ка праведнијем друштву, ауторитарни аспекти који се понекад појављују у њеном спровођењу указују на потребу за критичким промишљањем и балансирањем између друштвене једнакости и очувања темељних демократских вредности.

⁷³ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 165.; Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989., стр.146-149.

⁷⁴ Видети: Стаљин, Јосиф Висарионович, *Економски проблеми социјализма у СССР-у*, 1952., стр.22.

⁷⁵ Видети у: Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd, 1989.

1. 3. ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

1. 3. 1. Ауторитарни аспекти социјалистичке идеологије

Социјалистичка идеологија настала је као одговор на социјалне неједнакости и експлоатацију радничке класе у првим деценијама индустријске револуције. Централна идеја је била премошћавање класних разлика и усмеравање друштва ка колективном власништву и контроли над средствима за производњу. Ова идеологија, међутим, има различите форме и интерпретације.

У појединим случајевима, социјалистичка идеологија производи концентрацију власти у рукама елите, а институције и средства масовне комуникације подлежу строгој контроли власти. Примена социјалистичке идеологије у ауторитарном контексту често води и ка економској централизацији и контроли. Национализација привреде и средстава производње која начелно тежи равноправности, често је прерасла у једнопартијски систем и привреду под контролом агентуре централизоване власти.

Примери попут Стаљинизма и Маоизма показују како се социјалистичка идеологија може искористити за постављање ауторитарних режима, што позива на разматрање значаја на балансу између социјалне правде и заштите основних права у пројавном облику демократске власти. Стаљинизам, на пример, није био само извитоперени Марксизам, него и драстично бирократизовани Лењинизам.⁷⁶

Један од аргумената који подржавају тврдњу да социјалистичка идеологија може прећи у ауторитарни режим је тај да у настојању да се досегне социјална правда, левичарски системи често производе концентрацију моћи око друштвене елите, које конвергирају око партијског вође, на штету оних који од власти очекују стварање државе благостања. Стаљинов случај је у многоме деморалисао идеалисте леве оријентације у другим земљама брзом индустријализацијом и урбанизацијом СССР-а, колективизацијом пољопривреде уз потпуно укидање приватне својине, и терором тајне полиције који је коштао слободе и живота милионе људи.⁷⁷

Ауторитарни аспекти социјализма се илуструју кроз ограничавање политичке слободе и репресију опозиције. У таквим системима, права грађана и друштвене слободе се често жртвују ради насилног очувања стабилности и одржавања контроле над друштвом. Ово може угрозити основне принципе демократског управљања што је у теорији супротстављено светоназорима социјализма у његовим мање агресивним варијантама.

Истовремено, може се тврдити да ауторитарна интерпретација социјализма нарушава основни дух идеологије.⁷⁸ Социјалистичка идеја тежи равноправности, али ауторитарна решења често стварају нове облике привилегија и неједнакости, креирајући

⁷⁶ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.124.

⁷⁷ *Ibid.*; Симеуновић, Драган, *Политичко насилје*, Радничка штампа, Београд, 1989., стр.147.

⁷⁸ *Ibid.*

неравноправан систем под покровитељством идеологије која се оријентише према потпуно супротним светоназорима.

Питање како применити социјалистичке принципе у реалном свету, без губитка фокуса на важност демократских вредности, остаје изазов за друштва која теже балансу између социјалне правде и заштите основних грађанских права.⁷⁹

Друштвено – политичке последице по она друштва, укључујући и српско, која су дуго била излагана тоталитарној власти под социјалистичком управом, могу се сагледати тек са временском дистанцом, и могу бити вишеслојне, уз отварање великих, најпретичких питања: на основу ког и каквог политичког искуства, и изградње квалитета личности појединца јесте у опште могуће отиснути се у процесе демократизације? На основу којих вредносних норми? Да ли је могуће на идеолошко – теоријском плану, начинити отклон од наслеђа које је потрло све претходујуће нормативе, повратком на стање пре историјске тачке пресека, старе један век? Или пак могућност лежи у праћењу савремених токова, уз одабир најприкладнијег обрасца за конкретно друштво у транзицији? Настојаћемо да у истраживању које је пред нама да размотримо могуће одговоре на нека од ових питања.

Крећући се од поставки лењинизма, послератна комунистичка Југославија је шездесетих година развила своју варијацију названу **самоуправни социјализам**, условљену сукобом сопственог руководства Комунистичке Партије са СССР-ом.⁸⁰ Ова опција је учитана као „релативно успела синтеза принципа социјалдемократске и револуционарне струје, оплемењена оригиналним постулатима, и отклоном од стаљинистичког модела идеологије и државе,”⁸¹ и као таква била нада на политичкој мапи светске левнице, до њеног распада у још једном рату.

Издвојићемо неколико еклатантних примера претварања тоталитарних идеологија у остварене друштвене праксе: Совјетски Савез (1917-1991), Маоистичка Кина (1949-1976), Куба под Фиделом Кастром (1959-2008), социјалистички режими Источне и Централне Европе (1945-1989), Венецуела под Уго Чавезом (1999-2013).⁸²

Распадом социјалистичких државних уређења, све наследнице се опредељују за политички плурализам, демократско уређење и правну државу. Међутим, немали број међу њима је задржао читав низ тоталитарних особина бивших режима, а неке створиле нове видове тоталитаризма, у којима се инсистира на демократском имиџу.⁸³

У складу са изнетим, тврдимо да није могуће градити демократско друштво на рушевинама социјалистичког наслеђа, без дубинских системских промена, и отклона од идеолошки импутиране идентитетске матрице и образаца који из ње производе.

⁷⁹ Cvetković, Srđan, *Totalitarizam na vlasti - Tehnologija osvajanja i održanja na vlasti totalitarnih režima u XX veku Hereticus, 1–2/2017* Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017., стр. 54.

⁸⁰ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.124

⁸¹ *Ibid.*

⁸² Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963.,стр. 424.

⁸³ Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр 135.

1. 4. ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

Имплементација социјалистичке идеологије у пракси, и начини освајања власти

Фуко је тврдио да све доктрине (религиозне, политичке, философске) теже томе да се шире, а појединци, ма колико бројни, дефинишу своју заједничку припадност доктрини прихватањем једног истог дискурзивног типа.⁸⁴ Имплементација социјалистичке идеологије у пракси и начини освајања власти представљају фасцинантну динамику која је обликовала историју многих друштава. Да бисмо ефективно обрадили ово подручје, неопходно је дати кратак приказ облика освајања и задржавања власти.

Клаус фон Бајме наводи три пута у савременој борби за редукцију моћи у политици и друштву:

- 1) перманентно просвећивање чланова друштва о манипулацији и нелегитимним релацијама моћи у политици,
- 2) ненасилне акције грађана у оквиру друштвених покрета за одбрану интереса друштва, и
- 3) револуционарно укидање надмоћи у друштвима у којима се влада помоћу хиперрепресије.⁸⁵

Начини освајања власти могу бити легални и нелегални. Легални подразумевају изборе, или мешовите опције у монархијама где се све ређи наследни облик стицања владарског права комбинује са класичим изборним системом. Посебан облик је теократска држава, попут Ирана, Ватикана или Црне Горе под Петровићима, са сопственим принципима електирања.⁸⁶ У нелегалне се убрајају политичка завера, државни удар, устанак и револуција.⁸⁷

Социјализам као идеологија, која наставља еволуцију из критике капитализма и захтева за равноправношћу, нашао је свој пут у различитим деловима света на различите начине. Процес имплементације социјалистичке идеологије у пракси често је био покренут историјским, економским или друштвеним неједнакостима које су поткрепљивале захтеве за променом. Један од начина освајања власти у овом контексту је револуција.⁸⁸ У начелу, иако никад легалан, револуција није нужно и противправни чин, будући да је право увек у ширем контексту сагласно са принципима слободе и једнакости.⁸⁹ Револуција може бити социјална и политичка. За разлику од политичке, која подразумева измену начина

⁸⁴ Fuko, Mišel, *Poredak diskursa*, Karpos Books, Beograd, 2007., стр.32.

⁸⁵ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.105-106.

⁸⁶ *Ibid.*, стр. 108.

⁸⁷ *Ibid.*, стр. 108-114.

⁸⁸ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 193-194.

⁸⁹ Tadić, Ljubomir, *Nauka o politici*, Beograd, 1988., стр.136.

владавине, социјална мења свеукупни тотални процесуални преображај човека и друштвене структуре, који започињу насилно освајање власти масе и организације које их предводе.⁹⁰

Уз револуције, социјалистичка идеологија је такође имплементирана кроз постепене промене, реформе и политичке процесе. Многи социјалистички покрети су се освајању власти кретали кроз воде политике учешћем у демократским изборима и стварање политичких алијанси са различитим друштвеним групама. Ова стратегија је била видљива у различитим европским земљама, где су социјалистичке партије долазиле на власт кроз изборе и усмеравале земљу ка социјалистичким принципима.

Стварање критичне масе присталица револуције представља супстанцијални елемент у процесу остваривања промена у друштву. Критична маса означава довољан број људи који се ангажују у револуционарном покрету, а који је довољно велик да може изазвати значајне измене у политичким и друштвеним структурама. Постизање критичне масе присталица револуције може бити резултат различитих фактора који обухватају емоционалну, економску, политичку и културну динамику.

1. **Незадовољство:** Критична маса се често формира када велики број људи осети неправду у постојећем друштвеном систему. Ако велика група људи осећа дискриминацију, сиромаштво, недемократске тенденције или друге форме неправде, то може створити основу за формирање критичне масе.
2. **Емотивни фактори и идеологија:** Револуције се често покрећу јаким емоционалним потстицајима као што су огорчење, бес и стремљење ка промени. Ако постоје усмерене идеологије које подржавају те емоционалне реакције и нуде алтернативни друштвени модел, та идеологија може привући велики број присталица.
3. **Економска нестабилност:** Економске кризе, висока стопа незапослености и општа економска нестабилност могу створити плодно тло за револуционарне покрете.
4. **Медијски утицај:** Субверзивни актери често користе пропаганду и медијске канале да би формирали јавно мњење у смеру који је у складу са њиховим циљевима. Кроз контролу информација и стварање снажних наратива, они могу да утичу на перцепцију људи и подрију легитимитет постојећих владајућих структура.

5. **Економски притисци и бојкоти:** Субверзивне групе могу покушати да ослабе економски систем кроз различите стратегије. Ово може укључивати бојкоте компанија које подржавају постојећу власт, увођење економских притисака и промовисање алтернативних економских модела.

6. **Идеолошке и културне промене:** Субверзивни актери могу радити на промени идеолошких и културних аспеката друштва. Кроз утврђивање нових вредности и норми,

⁹⁰ Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009, стр.114.; Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 195.

они могу подривати постојеће друштвене основе и отворати пут за нове облике организације и управљања.

7. Саботажа: Организована активност која је усмерена на слабљење и дестабилизацију постојећих структура, било да су политичке, економске или војне, укључујући чин саботаже, деструктивне кибер - нападе и друге облике политичког насиља.⁹¹

Уколико ови фактори конвергирају, могуће је створити критичну масу присталица револуције. Ова маса ће затим бити спремна на активности и промене, што може водити ка друштвеним превратима.

Субверзивно деловање представља активности које циљају на подривање постојећих власничких или друштвених структура са циљем постизања промена. Ове активности могу бити различите и обухватати аспекте као што су политика, култура, економија и друштвени односи. Неопходно је разумети различите начине субверзивног деловања како бисмо анализирали динамике овог процеса.

Субверзивно деловање је комплексан процес који може укључивати различите стратегије и тактике. Успех оваквих акција зависи од различитих фактора, укључујући људске ресурсе, способност организовања, подршку јавности и спремност за промене у друштву.

Штрајкови представљају један од ефикасних начина субверзивног деловања, посебно у контексту борбе за радничка права и промене у радним условима.⁹² Штрајк је форма прекида рада у којој радници колективно одбијају да раде као начин да изразе своје захтеве. Оваква форма протеста има дубоке историјске корене и представља снажан алат у рукама радничког покрета. Штрајкови могу допринети субверзивном деловању на више начина:

1. Економски притисак: Штрајкови представљају ефикасан начин радничке класе да изврши економски притисак на послодавца или државу. Прекид рада може значајно утцати на производњу и услове рада, што изазива принуду на преговоре и промене.⁹³

2. Организација радничког покрета: Штрајкови често служе као средство за организацију радничког покрета⁹⁴ и стварање солидарности између радника. Кроз

⁹¹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 172-180.

⁹² Morača, Pero, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938- 1945*; Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1968., стр. 228.

⁹³ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 23.

⁹⁴ Pleterski, Janko, Kecić, Danilo, Vasić, Miroljub, Damjanović, Pero, Trgo, Fabijan, Morača, Pero, Petranović, Branko, Bilandžić, Dušan, Stojanović, Stanislav, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр. 34.

заједничко дејство у штрајку, радници изграђују међусобно поверење и усмеравају своје захтеве ка заједничком циљу.⁹⁵

3. Исцрпљивање ресурса послодавца: Дуготрајни штрајкови могу створити економски притисак на послодавце и управне одборе.⁹⁶ Ако је компанија зависна од редовне производње, штрајк може исцрпети ресурсе и представљати економски ударац.

4. Последице по углед послодавца: Штрајк може имати дуготрајне последице на послодавце и економију. Осим губитка прихода, компаније могу патити и од дугорочних оштећења репутације и губитка клијената.

Штрајкови представљају један од најраспрострањенијих облика субверзивног деловања, посебно у контексту економских и радничких права. Радници, обично у оквиру одређене индустрије или компаније, одустају од рада као форма притиска на послодавце, владе или друге приватне институције. Штрајк може бити тврд начин за изражавање несугласности са условима рада, ниским платама или другим социоекономским питањима.⁹⁷

1. 4. 1. ПРВО ПОД ПОГЛАВЉЕ

Социјалистичка држава: идеали и изазови

Социјалистичка држава представља политички и економски систем заснован на принципима једнакости, социјалне правде и колективног власништва над средствима за производњу. Идеје социјализма имају дугу историју и корене у философским и економским теоријама које су критиковале неправде капиталистичког система. Међутим, у пракси, изградња социјалистичке државе суочила се са бројним изазовима и контрадикторностима.

Основни идеал социјалистичке државе је стварање друштва у којем су ресурси распоређени праведно и равноправно. То значи да су основне потребе сваког појединца задовољене без обзира на социјални статус или економске могућности. Социјалистичка држава тежи елиминацији класних разлика кроз колективно власништво над средствима за производњу, што би требало да обезбеди да богатство створено у друштву буде равномерно расподељено.

Један од кључних аспеката социјалистичке идеологије је образовање и здравствена заштита за све.⁹⁸ У социјалистичкој држави, образовање би требало да буде бесплатно и доступно свима, чиме се омогућава развој појединаца и друштва у целини. Здравствена заштита, као основно људско право, такође би требала бити доступна свима без дискриминације и финансијских препрека.

⁹⁵ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.35.

⁹⁶ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 46.

⁹⁷ *Ibid.*, стр. 32.

⁹⁸ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.424.

Кроз различите видове социјалне заштите, овај систем настоји да грађанима омогући отклон од различитих облика друштвених неједнакости. Здравствено осигурање финансира се из државног буџета кроз порески систем чиме се осигурава да сваки грађанин има право на здравствену заштиту, независно од запослења, дохотка или социјалног статуса.⁹⁹ Ово укључује кампање за јавно здравље, редовне прегледе и вакцинацију. Здравствени систем управља централна влада или специјализована државна агенција, која одлучује о алокацији ресурса, планирању капацитета здравствених установа и пружању услуга, с циљем оптимизације и ефикасности. Стога је приватни сектор у здравству социјалистичке државе ограничен или чак непостојећи, с обзиром да држава контролише већину здравствених установа и услуга.¹⁰⁰ Сличан принцип једнакости и универзалне доступности се примењује и на образовни систем, са циљем да се сваком појединцу обезбеди образовање без обзира на социјалну, економску или културну позадину. образовање је обично бесплатно на свим нивоима, од предшколског до вишег и универзитетског образовања. Као и здравствени, и образовни систем је под строгим контролом државе, која одређује курикулум, стандарде и политике. Ово обухвата и централизовано планирање образовних циљева и резултата, као и уједначавање образовних стандарда на националном нивоу. Као нуспојава, наставни програм је често снажно идеолошки обојен, са нагласком на социјалистичке вредности и принципе.¹⁰¹ образовање се често користи као средство за промоцију социјалистичке идеологије и грађање лојалности према држави.¹⁰² Иако ови примери социјалне правде постигнуте кроз здравствено осигурање и образовни систем делују идеално, такве мере могу наићи на велике изазове у финансирању и одрживости.

Један од кључних аспеката социјалистичке државе је контрола економије и регулација привреде.¹⁰³ За разлику од капиталистичког система, где је тржиште главни регулатор економске активности, социјализам се ослања на планску економију, у којој држава игра централну улогу у управљању и координацији привредних активности.

Планска економија подразумева да држава поставља циљеве и планове за производњу, дистрибуцију и потрошњу добара и услуга. Ови планови се обично праве за одређене периоде (нпр. петогодишњи планови) и обухватају све секторе привреде.¹⁰⁴

Циљ планске економије је да се ресурси расподеле на начин који максимализује друштвену корист и минимализује неједнакости. Држава одређује приоритете, као што су индустријализација, развој инфраструктуре, здравствена заштита и образовање, и усмерава средства ка тим циљевима. Овакав систем омогућава држави да реагује на потребе друштва и да планира дугорочни развој без ослањања на тржишне флукуације.

⁹⁹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 156-157.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд, 2009., стр.62.

¹⁰² Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.430.

¹⁰³ *Ibid.*, стр.431.

¹⁰⁴ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.343.

Колективно или државно власништво над средствима за производњу је централни принцип социјалистичке економије. Ово подразумева да фабрике, рудници, транспортне мреже, банке и други кључни сектори нису у приватном власништву, већ су у власништву државе.¹⁰⁵ Идеја иза овог приступа је да се елиминишу економске неједнакости које произилазе из приватног власништва и концентрације капитала у рукама малог броја људи.

Иако тржишни механизми нису потпуно елиминисани у социјалистичким системима, држава има значајну улогу у регулисању тржишта. Држава поставља цене основних добара и услуга како би осигурала њихову доступност свим грађанима. Ово је посебно важно за основне потребе као што су прехрана, становање, образовање и здравствена заштита.

Држава такође може контролисати плате и радне услове како би смањила социјалне неједнакости. Синдикати и раднички савети често имају улогу у процесу одлучивања, што даје радницима већу контролу над њиховим условима рада и доприноси већој економској демократији.

Један од главних проблема је бирократизација и неефикасност. Централизована контрола може довести до превеликог административног апарата, који је склон корупцији и спорости у доношењу одлука.¹⁰⁶ Недостатак конкуренције и тржишних сигнала може резултирати лошом алокацијом ресурса, прекомерном производњом неких добара и недостатком других.

Такође, планска економија може бити мање флексибилна у одговору на промене у потражњи и технолошке иновације. У капиталистичким системима, тржишни механизми брзо реагују на промене у преференцијама потрошача и технолошком напретку, док плански системи могу бити тротијни у прилагођавању новим условима.

Успех социјалистичке економије зависи од способности државе да балансира између централизованог планирања и потребне флексибилности како би се прилагодила променама и осигурала дугорочни развој и просперитет друштва.¹⁰⁷

У многим социјалистичким државама, увођење социјализма је пратила ауторитарна власт, која је често гушила политичке слободе и људска права. Уместо демократског учешћа грађана, власт је била концентрисана у рукама елите, што је доводило до корупције и злоупотребе моћи.

Поред унутрашњих изазова, социјалистичке државе суочавају се и са спољним притисцима. Хладни рат је пример како су социјалистичке државе биле под сталним

¹⁰⁵ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 446-447.

¹⁰⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.69.

¹⁰⁷ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.387.

економским, политичким и војним притиском капиталистичких земаља. Ови притисци су често отежавали унутрашње реформе и одржавање стабилности.¹⁰⁸

Историја сведочи да социјалистички системи могу водити ка политичкој централизацији и аутократији, где мала група на власти може злоупотребити своју позицију, сузбијајући политичке слободе и дисидентизам, што удаљује од оригиналних идеала социјализма. У неким случајевима, социјалистичке политике су довеле до економске стагнације, недостатка инвестиција, високе инфлације и широко распрострањеног сиромаштва, често услед неодрживих фискалних политика и неефикасне индустријске структуре. Док принцип „од сваког према његовим способностима, сваком према његовим потребама” наглашава једнакост, он такође може смањити мотивацију за виши напор и постигнућа, попут совјетске „уровниловке,” пошто награде нису увек пропорционалне уложеном труду и таленту.¹⁰⁹

Промена друштвеног уређења, на пример, прелазак ка социјалистичком моделу, захтева решавање сукоба и премошћавање разлика између старе и нове власти, па се исти често врши инструментализацијом државних институција. Улога војске и полиције у транзицији ка социјалистичком друштву је комплексна и често контроверзна тема. Ове институције имају кључну улогу у одржавању реда и мира, заштити државе и њених грађана, али и у спровођењу политичких промена. У процесу транзиције ка социјализму, њихова улога може бити пресудна у осигуравању стабилности, али и у контроли и репресији. Један од основних задатака војске и полиције у транзицији ка социјализму је очување реда и мира.¹¹⁰ Ове институције морају осигурати да се друштвене промене одвијају на миран начин, без ескалације насиља. То укључује превенцију криминала, заштиту имовине и живота грађана, као и контролу над протестима и демонстрацијама које могу настати као одговор на социјалне и политичке промене.¹¹¹

Војска има кључну улогу у заштити државе од спољних претњи. У периоду транзиције ка социјализму, земље често постају мета непријатељских сила које желе да дестабилизују процес трансформације. Ово може укључивати економски притисак, политичке интриге, па чак и војну интервенцију. Војска мора бити спремна да одбрани државу и очува њен суверенитет током овог турбулентног периода.

Полиција и војска често имају улогу у спровођењу политичких промена које су неопходне за успостављање социјалистичког друштва. То може укључивати имплементацију нових закона, редистрибуцију имовине и ресурса, као и сузбијање контрареволуционарних активности.¹¹² У многим случајевима, ове институције су

¹⁰⁸ *Ibid.* стр.398.

¹⁰⁹ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 160.

¹¹⁰ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.297.

¹¹¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.30.

¹¹² Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.344.

коришћене за сузбијање опозиције и гушење политичких неслагања, што може довести до кршења људских права услед успостављања ауторитарног система власти.

Нажалост, војска и полиција у социјалистичким транзицијама често постају инструменти репресије. Под изговором заштите револуције и очувања реда, ове институције су често користиле насиље и репресивне мере против политичких противника, дисидената и грађана који се противе новом поретку.¹¹³ Ова репресија може укључивати хапшења, мучења, цензуру и друге облике кршења људских права.

За успешну транзицију ка социјалистичком друштву, неопходно је да војска и полиција прођу кроз својеврсну реформу. То значи да ове институције морају бити деполитизоване, професионализоване и одговорне грађанима и цивилним властима. Репформа може укључивати обуку за поштовање људских права, механизме надзора и одговорности, као и осигурање да ове институције служе интересима народа, а не политичких елита.

Улога војске и полиције у транзицији ка социјалистичком друштву је двострука и често контрадикторна. С једне стране, ове институције су неопходне за одржавање реда, мира и заштите од спољних претњи. С друге стране, оне могу постати инструменти репресије и кршења људских права. Успех транзиције зависи од способности друштва да реформише и демократизује ове институције, осигуравајући да оне служе интересима народа и придржавају се принципа социјалне правде и права грађана.

Имплементација социјализма, као и свака дубока друштвено - економска трансформација, често је праћена политичким нестабилностима, отпором одређених друштвених група и спољним притисцима. У таквом контексту, војска и полиција могу постати кључни алати за спровођење политике државе.¹¹⁴ Међутим, ове институције често бивају злоупотребљене, што доводи до озбиљних кршења људских права и слобода.

Једна од најчешћих злоупотреба војске и полиције у државној имплементацији социјализма је политичка репресија. У многим социјалистичким државама, власти су користиле ове институције за сузбијање политичких противника, дисидената и свих који се противе новом поретку. Ово може укључивати присилне депортације, масовна хапшења, затварање опозиционих лидера и цензуру медија. Такви поступци често су оправдани потребом за очувањем револуције и стабилности државе, али у пракси воде ка ауторитарној владавини и тоталитаризму.¹¹⁵

У социјалистичким државама које пролазе кроз транзицију, грађански протести су честа појава. Војска и полиција често се користе за сузбијање тих протеста, често на бруталан начин. Употреба силе против мирних демонстраната, масовна хапшења, па чак и употреба смртоносне силе, су методе које су забележене у многим социјалистичким

¹¹³ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 412.

¹¹⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.98.

¹¹⁵ *Ibid.*

режимима. Ово гушење грађанских слобода и права на мирно окупљање и изражавање мишљења представља озбиљан проблем и нарушава легитимитет социјалистичке државе.

Иако социјализам тежи да оснажи радничку класу и сељаке, у пракси се често дешава да војска и полиција бивају коришћене за контролу над овим групацијама. Колективизација пољопривреде, на пример, често је спровођена уз помоћ присилних мера, где су сељаци били приморавани да предају своју земљу пољопривредним задругама. Такође, радници су често суочавани са репресивним мерама уколико протестују против услова рада или ниских плата. Уместо оснаживања, ове групе често бивају потлачене у име државног апарата иза идеологије социјализма.¹¹⁶

У неким социјалистичким државама, војска преузима кључну улогу не само у одбрани земље, већ и у економским и политичким структурама.¹¹⁷ Ово може довести до милитаризације друштва, где војне вредности и дисциплина прожимају све аспекте живота. Таква милитаризација често води ка јачању ауторитарног режима, где се сваки облик неслагања сматра као претња националној сигурности и брутално се сузбија.¹¹⁸

Војска и полиција у социјалистичким државама често постају центри моћи и корупције. Високи војни и полицијски званичници могу злоупотребити свој положај за лично богаћење и акумулацију моћи, што нарушава принципе једнакости и правде које социјализам заговара. Корупција унутар ових институција додатно слаби поверење грађана у државу и може довести до дестабилизације читавог система.

Злоупотреба војске и полиције у државној имплементацији социјализма представља озбиљан проблем који угрожава основне принципе једнакости, правде и демократије. Политичка репресија, гушење грађанских протеста, контрола над радницима и сељацима, милитаризација друштва и корупција су неки од начина на које ове институције могу бити злоупотребљене.¹¹⁹ Да би се избегли ови проблеми, неопходно је спровести реформе које ће осигурати професионалност, одговорност и поштовање људских права унутар војске и полиције. Само тако се може осигурати да ове институције заиста служе интересима народа и подржавају изградњу праведног социјалистичког друштва. Комунистички режим који се насилно намеће често резултира цензуром, компромитовањем политичких опонената и ограничавањем слободе мишљења.

Правосуђе, као један од стубова сваке државе, има кључну улогу у осигуравању правде, владавине права и заштите људских права. У процесу имплементације социјализма, правосуђе би требало да подржава принципе једнакости и социјалне правде.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.303.

¹¹⁸ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.47.

¹¹⁹ Cvetković, Srđan, i Bondžić, Dragomir, *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1991, Istorija 20. veka god. XXXV Vol 1/2017*, Beograd, стр.126.

Међутим, многи социјалистички режими су злоупотребили правосудни систем за политичке циљеве, што је довело до озбиљних кршења права и слобода грађана.¹²⁰

Један од најчешћих облика злоупотребе правосуђа у социјалистичким државама су политички мотивисана суђења. Правосудни систем се користи као алат за елиминацију политичких противника и дисидената.¹²¹ Политичка суђења често су карактерисана недостатком правичности, где су оптужени већ унапред осуђени на основу њихових политичких ставова, а не на основу стварних доказа. Таква суђења често прате присилна признања, мучење и кршења основних правних процедура.

У многим социјалистичким државама, правосуђе није независно, већ под директном контролом владајуће партије. Судије и тужиоци постављају се на основу политичке лојалности, а не на основу стручности и интегритета. Ова контрола омогућава властима да користе правосудни систем за спровођење политичких циљева, уместо за осигурање правде. Судије које не показују лојалност према режиму често су смењиване, застрашиване или чак хапшене.

Социјалистичке државе често доносе рестриктивне законе и декрете који ограничавају слободу говора, окупљања и политичког деловања. Правосудни систем се користи за спровођење ових закона, често на штету грађанских права.¹²² Закони против „контрареволуционарног деловања” или „ширења лажних информација” користе се за криминализацију сваког облика неслагања са званичном политиком.¹²³

Један од кључних елемената злоупотребе правосуђа је сузбијање било каквог облика независности правосудног система. У социјалистичким државама, правосудни систем често се централизује, а судије и тужиоци постају део државног апарата. Овај недостатак независности води ка ситуацији где правосуђе постаје алат за спровођење воље владајуће елите, а не институција која штити закон и права грађана.

Права на правично суђење често су озбиљно угрожена у социјалистичким државама. Приступ адвокатима, могућност жалбе, јавност суђења и независност судија често су ограничени или потпуно елиминисани. Грађани се суочавају са правосудним системом који је дизајниран да их осуди, а не да им пружи правично суђење. Ово доводи до великог броја неправедних пресуда и кршења људских права.

Злоупотреба правосуђа у имплементацији социјализма представља озбиљан проблем који нарушава основне принципе правде и владавине права. Политички мотивисана суђења, контрола над судијама и тужиоцима, рестриктивни закони, сузбијање независности правосуђа и смањење права на правично суђење су неки од начина на које се

¹²⁰ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.325.

¹²¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.59.

¹²² *Ibid.*, стр.93.

¹²³ Видети опширније у: Cvetković, Srđan, *Totalitarizam na vlasti - Tehnologija osvajanja i održanja na vlasti totalitarnih režima u XX veku*, *Hereticus*, 1–2/2017, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017., стр. 9-54.

правосудни систем може злоупотребити¹²⁴ Да би се избегле ове злоупотребе, неопходно је осигурати независност правосуђа, поштовање правних процедура и заштиту људских права, чак и у процесима дубоких друштвених промена. Само тако правосудни систем може подржати изградњу социјалистичког друштва.

Један од темељних принципа социјализма је колективно власништво над средствима за производњу, што подразумева трансформацију приватног власништва у јавно или државно.¹²⁵ Овај процес, познат као национализација или колективизација, често се спроводио насилно, изазивајући дубоке друштвене, економске и политичке последице.

Насилна промена власничких односа постала је посебно изражена током прве половине 20. века, када су многе земље, посебно у Источној Европи и Азији, прихватиле социјалистичке идеје. Октобарска револуција у Русији 1917. године и касније стварање Совјетског Савеза представљали су модел за многе друге социјалистичке револуције. Национализација индустрије, експропријација земљишта и присилна колективизација пољопривреде постали су уобичајени елементи тих трансформација.

Национализација индустрије подразумева прелазак приватних предузећа у државно власништво. У многим случајевима, овај процес се спроводио без накнаде бившим власницима или уз минималне компензације. Власти су преузимале контролу над кључним секторима економије, укључујући руднике, фабрике, енергетске ресурсе, транспортне системе и банке.¹²⁶

Овај процес је често био праћен насиљем и репресијом. Бивши власници и управници су често били хапшени, протеривани или убијани, док су радници били под притиском да подрже нове власти. Иако је циљ национализације био стварање праведнијег друштва, у пракси је често доводио до губитака у производњи и економских проблема.¹²⁷

Колективизација пољопривреде била је један од најдрастичнијих облика насилне промене власничких односа. У овом процесу, приватна пољопривредна земљишта су присилно преузимања од сељака и интегрисана у колективне фарме (колхозе) или државне фарме (совхозе). Сељаци су често били присиљени да се одрекну својих земљишта, стоке и алата без икакве или неадекватне компензације.¹²⁸

Колективизација је често спровођена бруталним методама, укључујући депортације, хапшења и насиље над онима који су се противили. У Совјетском Савезу, на пример, милиони сељака су били протерани у удаљене области или послати у радне логоре, а многи су изгубили животе. Ови драстични потези изазвали су озбиљне друштвене и

¹²⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.94.

¹²⁵ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 427.

¹²⁶ *Ibid.*, стр. 449.

¹²⁷ Bajec, Milan, Drasinover, Julije, Logar, Gordana., Petković, Aleksandar, Simeunović, Dragan, *Jugoslavija 1941-1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.105.

¹²⁸ *Ibid.*

економске последице, укључујући глад, смањење пољопривредне производње и нарушавање кохезивности руралних заједница.¹²⁹

Насилна промена власничких односа често је имала негативне економске последице. Национализација индустрије и колективизација пољопривреде често су доводиле до смањења продуктивности, лошег управљања и недостатка мотивације код радника. Државна контрола над економијом често је резултирала бирократизацијом и неефикасношћу, што је додатно погоршало економске проблеме.¹³⁰

Недостатак тржишних механизма и конкуренције довео је до лошег квалитета производа и услуга, као и до стагнације технолошког развоја. Ове економске потешкоће додатно су нарушавале легитимитет социјалистичких власти и изазивале незадовољство међу грађанима.

Поред економских последица, насилна промена власничких односа имала је и дубоке друштвене последице. Одузимање имовине и присилне мере изазивале су страх, несигурност и друштвене тензије.¹³¹

Процеси национализације и колективизације често су доводили до стварања нових друштвених класа, укључујући бирократску елиту, *апартчике*, која је управљала државним предузећима и системима. Ова нова елита често је била одвојена од радничке класе и сељака, што је додатно погоршало друштвене неједнакости.

Насилна промена власничких односа у социјализму представља један од најконтроверзнијих аспеката социјалистичке праксе. Иако су ове промене имале за циљ стварање праведнијег и егалитарнијег друштва, у пракси су често биле праћене насиљем, репресијом и озбиљним економским и друштвеним последицама. Да би се избегле ове негативне последице, неопходно је да социјалистичке трансформације буду спровођене на начин који поштује људска права, правичност и ефикасност, уз активно учешће грађана у процесу доношења одлука.

У социјалистичкој Југославији, под вођством Јосипа Броза Тита, долази до експерименталних промена у својинским односима које су обухватале елементе самоуправног социјализма. Ово је било јединствено идеолошко тежиште које се разликовало од стандардног социјализма суштинским усмеравањем на самоуправљање и децентрализацију. Могу се одредити неки параметри који одређују ове промене, као и етапе у оквиру којих се оне одигравају, условљене социјалним и политичким факторима: поред неоспорно доминантног идеолошког чиниоца, присутно је и друштвено наслеђе, културне и антрополошке специфичности, непосредно ратно искуство, фактор спољнополитичких тензија, као и унутрашњи отпор револуцији.¹³² Средином 1950-их долази и до креирања радничких самоуправних јединица (РСО). Ово је био облик

¹²⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.102.

¹³⁰ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр.449.

¹³¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.103.

¹³² Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр 35.

управљања предузећима у коме би радници имали право да учествују у одлучивању о инвестицијама, производњи и расподели добити. Замисао да се подстакну радници да преузму већу улогу у предузећима и имају лични интерес у успеху предузећа, иако добра, показала се у пракси као импотентна. Са теоријског аспекта, идеологија самоуправног социјализма јавља се као отклон од стаљинизма услед сукоба југословенских власти са СССР-ом, доносећи хуманији модел који је мешавина принципа револуционарне и социјалдемократске опције, оплемењене и неким оригинаним постулатима.¹³³ Иако су били уведени са намером да појачају самоуправне елементе, било је изазова у спровођењу и практичној примени. Такође, у каснијим годинама социјалистичке Југославије, модели самоуправљања су постали мање заступљени, а у бројним случајевима и потпуно укинута централизацијом власти.¹³⁴

1. 4. 2. ДРУГО ПОД ПОГЛАВЉЕ

Омасовљење прихватања социјалистичке идеологије

Прихватање социјалистичке идеологије на масовном нивоу, посебно током 20. века, било је вођено комбинацијом политичких, економских и друштвених фактора. Процес омасовљења прихватања социјалистичких идеја често је био повезан са историјским догађајима, економским кризама, друштвеним неправдама и политичким покретима.¹³⁵ Након Првог светског рата, социјалистичке идеје добиле су замаха као одговор на економску неједнакост, сиромаштво и неправде које су биле присутне у многим друштвима. Октобарска револуција 1917. године у Русији била је прекретница која је инспирисала многе радничке покрете широм света. Совјетски Савез постао је симбол радничког отпора капитализму и узор за многе социјалистичке покрете.¹³⁶

Велика економска депресија током 1930-их година значајно је допринела омасовљењу прихватања социјалистичке идеологије. У многим земљама, капиталистички

¹³³ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 211-212.

¹³⁴ „Наслеђе социјалистичког (комунистичког) система карактерише: ауторитарност (поданички однос према носиоцима власти између појединца и државе); доминација колективитета (из чега следи популизам као превасходни метод учествовања у јавном и политичком животу и плебисцитарност као манир у доношењу политичких одлука); недовољна информисаност о политици (услед контроле медија, што се одражава на степен социјалне и политичке критичности); неповерење грађана у демократске институције (из чега проистиче слабо развијено осећање политичке компетентности и ефикасности); идентификација са локалном заједницом што је повезано са осећањем неповерења према „туђинима“, посебно странцима, односно са нетолеранцијом према другом и другачијем.” Према: Аларгић, Драгана, Систем вредности припадника Војске Србије у контексту реформи друштва, *Војно дело*, 5/2015 стр. 291

¹³⁵ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.60.

¹³⁶ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр.15.

системи су се суочили са озбиљним кризама, незапосленošћу и сиромаштвом, што је довело до раста незадовољства међу радницима и сељацима. Социјалистичке партије и синдикати нудили су алтернативе које су обећавале праведнију расподелу богатства и сигурност за радничку класу.¹³⁷

Политички покрети и партије играли су кључну улогу у ширењу социјалистичке идеологије. Комунистичке партије, које су биле повезане са Коминтерном (Комунистичка интернационала), организовале су раднике и сељаке, промовисале социјалистичке идеје кроз пропаганду и образовање, и учествовале у изборима и револуцијама. У многим земљама, комунистичке и социјалистичке партије postale су главне политичке силе које су се бориле за моћ.¹³⁸

Друштвене неправде, као што су експлоатација радника, лоши услови рада, ниске плате и недостатак социјалне сигурности, довеле су до експанзије идеологије социјализма у Европи. Синдикални покрети и радничке организације биле су кључне у мобилизацији радничке класе и промоцији социјалистичких циљева. Радници су организовали штрајкове, протесте и демонстрације, захтевајући боље услове рада и већа права.

Образовање и пропаганда играли су кључну улогу у ширењу социјалистичких идеја.¹³⁹ Социјалистичке партије и организације користиле су различите медије, укључујући новине, брошуре, књиге, радио емисије и касније телевизију, како би шириле своје поруке. Образовне иницијативе, укључујући радничке универзитете и политичке школе, пружале су радницима и сељацима знање о социјализму и политичку свест.¹⁴⁰

Интернационална солидарност била је важан фактор у ширењу социјалистичких идеја. Раднички покрети широм света подржавали су једни друге у борби против капитализма и империјализма. Комунистичка интернационала (Коминтерна) координирала је активности комунистичких партија у различитим земљама, пружајући подршку и стратегије за револуционарне покрете, чак и када је реч о екстремима.¹⁴¹

Као пример ћемо издвојити Српску социјалдемократску партију, (ССДП), која је од оснивања 20. јула 1903. године преписала програм немачке Социјалдемократске партије, залажући се децидно за коренити преображај буржоаског друштва, кроз освајање политичке власти и то „чистом револуцијом,” зарад ослобођења човечанства од политичке и економске тираније.¹⁴²

¹³⁷ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.114-115.

¹³⁸ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.60.

¹³⁹ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.374.

¹⁴⁰ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.143.

¹⁴¹ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.98.

¹⁴² Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр 2.

Омасовљење прихватања социјалистичке идеологије резултат је комбинације историјских, економских, политичких и друштвених фактора. Социјалистичке идеје привукле су масе због обећања праведнијег друштва, економске сигурности и политичке правде. Иако је процес омасовљења био сложен и често контроверзан, он је дубоко утицао на политичку динамику и друштвене промене у многим деловима света. Социјалистичке идеје и даље играју важну улогу у политичким дебатама и покретима за социјалну правду и једнакост.

За потребе овог истраживања, пажњу ћемо усмерити на ситуацију у послератној Југославији. Овде је важно напоменути да је у периоду између два рата КПЈ у Југославији тежила дисциплини, фанатизму и организованости чланова, пре него омасовљењу, будући да су је водили професионализовани револуционари.¹⁴³ Петрановић наводи „да Брозовим доласком 1937. године на чело Партије расте и број њених чланова. Пре рата је имала око 12.000 чланова, од којих је једва 3000 преживело, али је током НОБ-а иницирано око 140.000 нових чланова.¹⁴⁴ Истовремено, почиње и својеврсна федерализација партије, будући да је пред рат промењена политика од унитаристичких до радикално сепаратистичких идеја, чиме је изгубила популарност у централној Србији, у односу на Војводину, Хрватску и Црну Гору.”¹⁴⁵

У осталом, у тоталитарним режимима број чланова партије мање говори о уверењима грађана и њиховом политичком опредељењу, а више о политици пријема у партију и привилегијама као и о пропагандним потребама врха те партије да пренагласи сопствену омасовљеност.¹⁴⁶

Најпре, треба истражити друштвени контекст који води популаризацији социјалистичке идеологије. Друштва у којима је широк јаз између богатих и сиромашних, где су радници изложени експлоатацији и где постоје озбиљни проблеми у приступу образовању и здравственој заштити представљају плодно тле за сејање социјалистичких идеја. Социјалистичка идеологија нуди концептуални одговор на ове проблеме, промовишући равнотежу и социјалну правду кроз колективну акцију. Економске тензије и конфликти између рада и капитала такође играју битну улогу. Раднички покрети и борба за права радника, усмерени на уништавање експлоатације и злоупотребе радничке класе, стварају пожељне услове за прихватање социјалистичке идеологије. Кроз такав приступ, социјализам се посматра као одговор који може донети бољи економски и социјални план. Отуда је очекивано да се у партијским редовима налазе млади људи; поред радника натпросечно су заступљени студенти, техничка интелигенција, и ситна буржоазија, а врло мало сељака окренутих традицији и конзервативнији мислиоци који себи виде место у оквирима постојећег друштвеног уређења.¹⁴⁷ Не чуди, стога ни очекивање младог човека да има удела у *прометејској* улози обликовања света према својим, односно идеалима

¹⁴³ *Ibid.*

¹⁴⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.29.

¹⁴⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.84.

¹⁴⁶ *Ibid.*

¹⁴⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.61.

групе којој припада. Оно што јесте зачудно, пак, било би питање како је могуће да у држави, која је по Марксу једва ушла у фазу „првобитне акумулације капитала” заживи идеологија која урушава вишегенерацијско прегалаштво и стварање домаћинског односа према иметку, распоређујући плодове нечијег рада „равноправно” онима који га ничим нису заслужили осим лојалношћу поретку. Цветковић нуди следеће решење: „Болшевизацијом партије предност је давана пре свега послушним члановима из редова пролетаријата. Гушењем демократије унутар партије сваки интелектуализам је био осуђиван, тражила се преданост и дисциплина, а не самостално умовање својствено интелектуалцима.”¹⁴⁸

Драган Симеуновић доноси теоријско разумевање феномена: „недијалектичност материјализма који заступају идеолози левичарског тероризма, огледа се у копирању и механичком преносу облика политичке борбе у неодговарајуће услове, и уопште, некритичком прихватању **теорије фокуса**, по којој није неопходно да се стекну сви објективни услови за отпочињање револуције, јер се фокусном борбом гериле они надомештају, и потом сами стварају.”¹⁴⁹

Не треба занемарити ни културне промене и промене свести у друштву. Образовни систем, медији и уметници имају велики утицај на формирање јавног мишљења и ставова према социјалистичкој идеологији. Када се ове институције ангажују у промовисању социјалистичких вредности, друштво ће их са лакоћом прихватити. Примери културних покрета, уметничких дела и образовних програма који апелују на социјалистичке принципе погу значајно обликовати колективну свест и обогатити дебату о социјализму.¹⁵⁰ Ипак, треба истаћи да омасовљење прихватања социјалистичке идеологије не зависи само од једног фактора, већ од комплексне мреже друштвених, економских и културних утемељења, потребу за постизањем социјалне правде и равноправности у савременом свету.

У светлу процеса омасовљења прихватања социјалистичке идеологије, неопходно је анализирати идеолошку инструментализацију образовног система и његових институција. Образовни систем, као важан део друштва, игра кључну улогу у обликовању свести, вредности и ставова деце и младих, што омогућава њихову каснију оријентацију ка социјалистичким идејама.

Први аспект идеолошке инструментализације образовног система односи се на ширење социјалистичких вредности кроз курикулум и наставне планове. Образовне институције имају моћ да обликују перцепцију ученика о друштву и политици, а у социјалистичком контексту ово може укључивати и промовисање појмова као што су равноправност, социјална правда и колективна одговорност. Образовни кадрови су стимулирани да преносе социјалистичке вредности кроз методе предавања, дискусије и

¹⁴⁸ *Ibid.*, стр.63.

¹⁴⁹ Simeunović, Dragan, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009., стр.131.

¹⁵⁰ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.375.

примере из реалног живота.¹⁵¹ Ово не мора неопходно значити индоктринацију, можда и вид субјективног изучавања социјалистичких концепата и начина његове примене у реалном свету. Учење о социјализму и друштвеним променама које он може донети стимулише креирање алтернативних погледа на друштво, демократске и религиозне концепте у главама младих људи, па их је лакше касније потпуно приволети овој идеологији.¹⁵²

Други аспект инструментализације односи се на начин управљања образовним институцијама. У социјалистичким друштвима, постоји тенденција ка централизацији и контроли образовног сектора од стране власти. На тај начин, држава утиче на избор образовних кадрова, врши контролу информација и цензуру или одабир материјала који подржавају социјалистичку идеологију, сузбијајући изражавање критике и формирање критичког мишљења.¹⁵³ Употреба образовних институција, као средства за постизање политичких циљева социјализма, пружа простор за интеграцију идеолошких ставова, ризикујући ограничавање академских слобода и сам квалитет образовања.

Највећи изазов демохришћанској матрици у социјалистичким друштвима је остваривање равноправности и заштита права на слободу вероисповести у образовном систему. Усмеравање образовних политика, на начин који поштује право ученика на верску слободу, представља тежак задатак у социјалистичком контексту, где држава тежи контроли и уједначавању јавног образовања. У циљу омасовљавања прихватања социјалистичке идеологије, идеолошка инструментализација образовног система и његових институција обухвата измене у структури и садржају образовног процеса, како би се подстакло разумевање и прихватање социјалистичких вредности.

Атеизација друштва кроз насилне промене у образовном систему, у оквиру социјалистичке револуције, представља сложен и конфронтативан процес који се дешава у контексту друштвених трансформација. Атеизација обично укључује наметање дискурса и вредности које су у супротности са религиозним учењима, а најчешће се имплементира кроз систематске измене у образовном систему.¹⁵⁴

Првенствено, врши се ревизија школског курикулума и увођење нових наставних материјала који посебно акцентују секуларне и атеистичке идеје. Религијски садржаји се избацују и критикују, а историјска тумачења мењају у складу са идеолошким принципима. Врши се промена фокуса са индивидуалних вредности на колективне и друштвене аспекте

¹⁵¹ „Етатистичка културна политика је развила низ стимулативних инструмената (бесплатно школовање, стипендије, кредити, подстицајни планови развоја, доступност свих културних програма најширим слојевима конзумента), али су ови инструменти били у функцији само једне идеологије, једног вредносног система, тако да је темељно сузбијана свака делатност супротна партикуларној комунистичкој идеји.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије, Београд 2009., стр. 17.

¹⁵² Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр 185-186.

¹⁵³ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Београд, 1985., стр.374.

¹⁵⁴ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије, Београд 2009., стр.25.

етике, што утиче на перцепцију друштвених односа и одговорности код младих.¹⁵⁵ Етички дискурс је усмерен на принципе обавезности према заједници, што је савршено у складу са социјалистичким идеалима.¹⁵⁶ Међутим, овакве промене изазивају негодовање и отпор у друштву, посебно од стране оног дела који сматра да су етички стандарди подржани религијом и њеним учењем. Поред наставног програма, врши се и ревизија школских уџбеника и других образовних ресурса. Промене у садржају материјала имају за циљ да створе нови културни и идеолошки оквир у којем се религијске и верске компоненте посматрају са скептицизмом или чак одбацују.¹⁵⁷ Такви уџбеници промовишу „научни и рационалистички” приступ животу, историји и друштву, а у исто време стављају религију у позицију „емпиријски несазнатљивог.”¹⁵⁸

Социјалистичке револуције често теже изградњи новог друштва на основама које се не приписују религијским вредностима.¹⁵⁹ Промена идеолошке претпоставке у религијском систему вредности, односно насилна атеизација, која подразумева приморавање људи на одрицање од вере, представља екстреман приступ који често проистиче из напетости између секуларних и религиозних друштвених снага у друштву. Такав приступ може укључивати уништавање верских објеката, цензуру религијских текстова и системско прогањање верника.¹⁶⁰ Демохришћанска матрица може бити битан фактор у овим динамикама, посебно уколико су религијске вредности тесно усађене у идентитет друштва. Важно је разумети да насилна атеизација увек има негативне последице, укључујући отпор грађана и стварање дубоких друштвених подела. Такође, усмеравање против религије може постати извор притисака на културну баштину.

Омасовљавање прихватања социјалистичке идеологије кроз контролу медија и цензуру представља изузетно значајан аспект у формирању јавног мишљења и обликовању културе у социјалистичким друштвима. У овом контексту, медији играју централну улогу у ширењу и популаризацији социјалистичких вредности и атеизације друштва. Стављање медија у службу промовисања социјализма као позитивног модела друштвеног и политичког уређења захтева пажљиво планирање и контролу информација.¹⁶¹

Први корак у контроли медија усмерен је на елиминацију или измену садржаја који не одговарају социјалистичким идеалима.¹⁶² Цензура у медијима може се користити као средство за формирање и обликовање јавног мишљења, стварање доминантног наратива и

¹⁵⁵ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.145.

¹⁵⁶ *Ibid.*

¹⁵⁷ *Ibid.*

¹⁵⁸ Pleterski, Janko, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985., стр.410.

¹⁵⁹ *Ibid.*

¹⁶⁰ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1*, Архив Југославије, Београд 2009., стр.45-47.

¹⁶¹ Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, стр.115.

¹⁶² Више о културној политици револуционарних власти после Другог светског рата у: Марковић Предраг, *Београд између Истока и Запада*, Београд, Службени лист, 1997; Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura*, Beograd: Rad, 1988; Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији*, Београд, Стубови културе, 1996, Peković, Ratko, *Ni rat ni mir: panorama književnih polemika 1945-1965*, Beograd, Filip Višnjić, 1986.

подстицање прихватања социјалистичких идеја. Држава или партија преузимају директну контролу над медијским кућама, регулишу информативне програме и цензуришу садржаје који нису у служби социјализма. Врши се цензура и над новинским агенцијама, чиме се постиже контрола вести, извештаја и анализа које би могле бити супростављене идеологији или приказивати алтернативне ставове. Истовремено, пружа се подршка медијским пројектима који промовишу социјалистичке вредности. Позоришни, филмски, телевизијски и радио производи стварају се са јасним социјалистичким наративом, често истичући борбу за радничка права, премошћавање класних разлика и слављење колективизма. Те пропагандне кампање често укључују и позитивно представљање вођа и кључних фигура социјалистичког режима, како би се створила снажна повезаност између лидера и идеологије.¹⁶³

Активно се врши и стварање културних и идеолошких икона које ће подржавати социјалистичку идеологију. Познате личности, као и уметници, могу бити позивани на сарадњу са државним медијским каналима или креативним пројектима који имају за циљ да промовишу социјалистичке вредности. Овим путем, медији се користе као алат за ширење једнообразних идеолошких ставова и њихову имплементацију целокупном друштву.

Стављање медија у службу промовисања социјализма као позитивног и пожељног модела друштвеног и политичког уређења, представља софистициран начин формирања јавног мњења током владавине социјалистичких режима. Овај процес обликује перцепцију грађана, креира заједнички друштвени идентитет и подржава актуелну власт кроз позитиван приказ социјалистичких вредности.¹⁶⁴ Медијска цензура неминовно подлеже критицизму. Она угрожава слободу говора и медијске слободе, гуши критичко новинарство и укида право на информисање, па даље води до недостатка поверења у власт и медије. Доприноси изопачавању реалности и ограничава могућност грађана да формирају своја мишљења на основу широког спектра информација.

Злоупотреба културе и целокупног јавног живота у сврху омасовљавања социјалистичке идеологије представља још један аспект манипулације у изградњи социјалистичког друштва. Кроз контролу културе, власт обликује идентитет друштва, стварајући атмосферу која подржава и афирмише социјалистичке вредности.¹⁶⁵

¹⁶³ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.140.

¹⁶⁴ Цветковић, Срђан, *Како се стварао Тито*, ИСИ, *Catena Mundi*, Београд, 2023., стр. 79.

¹⁶⁵ „У дубоко политизованом југословенском друштву културна политика, као планско регулисање класног интереса у култури и одлучивања о свим питањима целокупног културног развитка, испољавала се кроз три етапе: а) дефинисање циљева у култури; б) теоријско утемељење и осмишљавање задатих циљева; в) стварање услова, инструмената и метода за остваривање тих циљева. Укупна културна политика је реализована само преко државних институција културе, које су у потпуности финансирале сваку културну акцију. Трећа етапа се вршила кроз делатност министарства културе и институција културе које су биле подређене том министарству. Прве две етапе су реализоване у партијским организацијама, па је због огромне количине партикуларно-идеолошких усмерења и контроле над целокупним идејним кретањима, коју је спроводио посебан део партијске организације под именом агитационо-пропагандно одељење, југословенски послератни модел одлучивања и креирања културе у стручној и осталој јавности познат као

Ово је могуће само због чињенице да је културна и духовна баштина Југославије у току Другог светског рата претрпела масовно уништавање верских објеката свих конфесија на њеном простору, као и губитак културног богатства у рукописима и уметничким предметима који су или отуђени, или спаљени. У литератури налазимо следеће податке: „Српских цркава и манастира уништено је 450, а 800 оштећено; уништено је 1.000 иконостаса и око 3.000 икона; уништено и оштећено 25 епархијских дворова и зграда; око 2.000 комплета црквених одежди; уништени историјски предмети, уметничке слике, црквена звона, бројне црквене сасуде, архиви, музеји и библиотеке, штампарије, манастирска и црквена гробља и друго. У Хрватској је уништена организација Српске православне цркве, епископи и свештеници су поубијани и растерани, а цркве и манастири, парохијски и епископски дворови опљачкани и попаљени. Од свих српских манастира у Хрватској сачуван је само манастир Крка. Од 189 српских цркава у Лици, Банији и Кордуну остало је само 16, али су и оне потпуно опљачкане. Српске цркве у Хрватској после рата практично није било. После ослобођења поставило се питање повраћаја црквених и уметничких предмета из Загреба које су усташе однеле из српских цркава, манастира, епископских дворова и парохијских домова по Хрватској, Славонији и Срему. Договорено је да се ти предмети предају Патријаршијском двору у Сремским Карловцима одакле ће бити враћени црквама и манастирима којима су припадали. Савез јеврејских општина констатовао је да су уништене синагоге, архиве, библиотеке, уметничке збирке и музејски предмети који су припадали Јеврејској верској заједници.”¹⁶⁶ На основу изнетог, тековине комунистичке културе и уметности могле су, уз потискивање духовности на маргину приватног да почну практично од нуле.

Један од кључних механизма злоупотребе културе јесте контрола уметничких дела. Социјалистички режим често поставља идеолошке оквире за стварање уметничких дела, промовишући уметнике и дела која подржавају социјалистичку идеологију. Уместо да буде израз слободног стваралаштва, уметност постаје средство за преношење политичких порука и промоцију државно одобрених вредности.¹⁶⁷

Телевизија и филм такође постају алат за промоцију социјализма.¹⁶⁸ Контролом продукцијских кућа и одобравањем сценарија, власти обликују медијски садржај како би он одражавао идеологију социјализма. Кроз домаћу и интернационалну филмску

агитпроповски модел културне политике.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 17.

¹⁶⁶ *Ibid.*, стр. 43.

¹⁶⁷ „Политичка и културна елита је врло амбициозно замислила културни препород земље. Основна стратегија новформиране комунистичке власти препознавала се у истински хуманој визији подизања културног нивоа целе земље „да учини културу општедруштвеним добром.” Та стратегија се заснивала на подизању доступност свих видова културе свим становницима, како у стварању културног добра, тако и у конзумирању сваке културе, разбијајући разлике између елитне и остале културе, као и смањивању културне неједнакости између западног и источног дела земље. Културним препородом остваривао се истински циљ: стварање нових вредности, још тачније речено – стварање „новог човека.” *Ibid.* , стр. 21.

¹⁶⁸ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр. 138.

продукцију, шири се слика друштва које је представљено као модел једнакости, праведности и друштвене хармоније.¹⁶⁹

Социјалистичке власти често користе културне догађаје и манифестације као средство за промоцију своје идеологије. Национални празници, уметнички фестивали и спортски догађаји постају платформе за преношење политичких порука и стварање осећаја заједништва. Овде се јавни живот користи као средство за јачање колективног идентитета и подршке владајућем режиму.¹⁷⁰

У образовном систему, злоупотреба културе може се манифестовати кроз селективно представљање историјских догађаја и културних достигнућа. Историјски догађаји се тумаче на начин који подржава социјалистички наратив, док се критички осврти и алтернативне перспективе потискују. Тако се ствара јединствена култура сећања која подржава владајућу идеологију.¹⁷¹

Међутим, злоупотреба културе може имати озбиљне последице по друштво. Она доводи до губитка аутентичности уметничког израза, спутавања креативности и сузбијања слободне мисли. Такво стварање лажне слике друштва води до губитка везе између власти и стварности, доводећи до осећаја неповерења међу грађанима.

Примери злоупотребе културе и јавног живота у промоцији социјалистичке идеологије могу се пронаћи у историјским и савременим контекстима. У наставку смо навели неколико историјских примера за различите сегменте медијског и културног живота:

1. **Контрола уметности и књижевности:** Током историје Совјетског Савеза, уметност је постала средство изражавања социјалистичких вредности. Уметници су били под притиском да стварају дела која славе радничку класу, колективизам и револуционарне лидере. На пример, реализам социјалистичког стила преовлађивао је у сликарству, а књижевност је била усмерена ка херојским причама које славе успехе социјализма.¹⁷²

¹⁶⁹ „Књига као производ издавачке делатности третирана је као основно „средство револуције“ за васпитање и утицај на свест људи. Обавезне теме биле су: културно-просветни рад на селу, домаћички течајеви, народни универзитети, књижнице и читаонице, културно-просветна друштва и друге установе социјалистичког уздизања и преображаја народних маса. Радио је био погодно и моћно средство масовне комуникације за народно просвећивање. У домовима културе организовано је колективно слушање емисија Радио Београда. Филм је сматран погодним видом народног просвећивања, док је његова друга улога – забава и разонода народа била у другом плану.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1*, Архив Југославије Београд 2009., стр. 65.

¹⁷⁰ Димић, Љубодраг, *Агитпроп култура*, Београд, 1988., стр. 178

¹⁷¹ „Институције из области културе, просвете и науке биле су саставни део југословенске савезне администрације од њеног формирања. Без законодавних прописа и традиције у постојању институција културе, али са најбољим културним посленицима леве опредељености на највишим местима, уследило је формирање централних савезних институција која ће спроводити партијско-државне одлуке у изузетно важном ресору за нову класу на власти.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1*, Архив Југославије Београд 2009., стр. 18.

¹⁷² Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.127-133.

2. **Медијска контрола и пропагандне кампање:** У Кини током периода Велике пролетерске културне револуције, медији су били снажно контролисани како би се шириле идеје Мао Це Тунга и револуционарног духа. Све информације су пролазиле кроз филтер партије, а медијски извештаји су били усмерени на глорификацију социјалистичких постигнућа, док су супротни гласови били сузбијани.¹⁷³
3. **Културни догађаји и манифестације:** Параде, фестивали и културни догађаји често су коришћени као средство за промоцију социјалистичких вредности. На пример, Дан победе у Совјетском Савезу био је величанствена манифестација која је славила херојство Црвене армије и победу над фашизмом, док је истовремено јачала осећај заједништва и верности социјалистичком систему.
4. **Образовни систем:** У социјалистичким друштвима, школски курикулуми су често били прилагођени како би одражавали социјалистичку идеологију. Историја се учила кроз призму револуционарних догађаја, док су алтернативне перспективе и критике система биле сузбијане. Ово је стварало генерације грађана који су били под снажним утицајем социјалистичке индоктринације.¹⁷⁴
5. **Филм и телевизија:** Пропагандни филмови и телевизијски програми често су промовисали социјалистичке вредности. На пример, кинески филмови током Кинеске културне револуције наглашавали су револуционарне идеје, док су хероји били ликови који су били посвећени идеологији.¹⁷⁵ Ово је имало снажан утицај на перцепцију гледалаца о друштвеним вредностима.

Ови примери илуструју како су власти у социјалистичким системима користиле културу и јавни живот као средства за обликовање перцепције друштва у складу са својом идеологијом.¹⁷⁶ Кроз контролу уметности, медија, културних догађаја и образовног система, постигнута је хомогенизација друштвеног идентитета у складу са социјалистичким вредностима, што је примењиво и на послератну Југославију.¹⁷⁷

¹⁷³ *Ibid.*, стр.143.

¹⁷⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga 3, Nolit, Beograd, 1988., стр.123.,145-149.

¹⁷⁵ *Ibid.*, стр.140-144.

¹⁷⁶ „Далеко виши ниво перцепције марксизма састоји се у образлагању својих - марксистичким ставовима, или њиховом прихватању у циљу подизивања зацртаних циљева и објашњења сопствених активности, стратегије и тактике”. Према: Simeunović, Dragan, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009., стр.135.

¹⁷⁷ „Корените промене које су се огледале у насилној промени свести целе популације имале су све одлике револуције. Још у току рата, а поготово после ослобођења, комунистичка идеја је имплементирана преко сваког окупљања становништва. Свака врста дошколовавања, описмењавања, радних акција имала је за циљ ширење партикуларне идеје комунизма. Институционализацијом управе те партикуларне идеје су постале оствариве, а комунистичка држава је на тај начин градила и учвршћивала власт.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 25.

2. ДРУГА ГЛАВА

2. 1. Социјалистичка идеологија у Југославији и КПЈ у Другом светском рату

У току Другог светског рата, тло Југославије било је поприште борбе за ослобођење од окупатора, али и дефинисање сопственог идентитета, који флукутира од почетка двадесетог века, крећући се осцилаторно на свим пољима: рат у рату.¹⁷⁸ Тај други рат је најочљивији као грађански рат народа који су је насељавали до немачке окупације.¹⁷⁹

Наслеђе Краљевине Југославије и њене политике према КПЈ условило је механику акције - реакције и репресију у току и после антифашистичког рата, који се завршио као болшевичка социјална револуција, са последицом по идеолошког и класног непријатеља - заправо претходујући поредак, кроз оптужбе за колаборацију.¹⁸⁰

Да бисмо ово разумели, неопходно је скицирати облике отпора против окупатора на југословенском тлу за потребе овог истраживања. После деветодневног априлског рата и слома државе који је резултирао капитулацијом, избеглиштвом краља и владе и потпуном окупацијом, постепено се формирају структуре унутар српског националног корпуса које се одређују по антифашистичком или колаборационистичком опредељењу и потоњем деловању (недићевци, љотићевци, четници Косте Пећанца, Југословенска Војска у Отаџбини Драгољуба Михаиловића, Народно Ослободилачки Покрет КПЈ-а, итд.).¹⁸¹

Хронолошки, први се формира Равногорски покрет Југословенске отаџбинске војске (ЈВО), настао у ноћи између 10. и 11. маја 1941. године,¹⁸² под спонтаним вођством пуковника Драгољуба Михаиловића, начелника штаба Друге армије,¹⁸³ који је не признавши капитулацију окупио око себе језгро официра са којима је развио обавештајну мрежу која је укључивала жандармерију и сељаштво. Самоникао, покрет је заснован на традицији српске гериле и четничког покрета који датира из времена пре Балканских ратова.¹⁸⁴ Стога је имао изразито војни карактер, а идеолошки се ослањао на националну и монархистичку традицију.¹⁸⁵ За време рата деловао је герилски, са антантистичком стратегијом, ослањајући се на Савезнике и њихово вођење великих фронтова, у

¹⁷⁸ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.217-218.

¹⁷⁹ Вајес, Milan, Drasinover, J., Logar G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.30-32.

¹⁸⁰ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.64.

¹⁸¹ *Ibid.*, стр. 67.

¹⁸² Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига прва, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.55.

¹⁸³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.237.

¹⁸⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.67., исто у: Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.65.

¹⁸⁵ *Ibid.*; исто у: Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.181.

ишчекивању њиховог искрцавања на Балкан по узору на Велики рат. У различитим крајевима земље команданти су деловали на своју руку без одобрења команде, па је тако и сам покрет оставио утисак недисциплинованог и нехомогеног деловања. Према НОБ -у је поред заједничког деловања против окупатора делио и идеолошко - политички антагонизам.¹⁸⁶

Током овог периода, КПЈ, под руководством Јосипа Броза Тита, пасивно је ишчекивала упутство Коминтерне, које добија 22. јуна 1941., после напада на СССР, са циљем да герилским ратом из позадине растерети Источни фронт.¹⁸⁷ Под видом устанка против окупације, етапно је спровођен план државног преврата и комунистичке револуције.¹⁸⁸

Руководећа мисао овог покрета је била да се светски сукоб искористи за грађански рат, и друштвену револуцију по узору на Октобарску,¹⁸⁹ чему су ратне околности ишле на руку. Стваран је широк фронт отпора окупатору уз идеолошку матрицу братства и јединства, која је требало да ангажује најпре Србе, а потом и непризнате народе из Краљевине, тј. Македонце и Црногорце.¹⁹⁰ Народни устанак у Источној Херцеговини је искоришћен због његовог омасовљеног потенцијала, најпре тамо где је становништву претило истребљење, попут Босанске Крајине, Лике, Кордуна, без јако изражене идеолошко-пропагандне индоктринације.¹⁹¹

Каснији ток рата диктирао је да се суочена са патријархалношћу централне Србије, као и реваншистичком деловању четничког покрета после погрома над Србима у верски и етнички хетерогеним крајевима земље, КПЈ другачије оријентише у погледу сопствене пропаганде. Њен агресивнији отпор окупацији, рекло би се безобзиран према последицама и жртвама донео јој је успех на територији коју је држала НДХ, где је искористила ситуацију за ствар револуције.¹⁹²

Упркос сложеној дихотомији,¹⁹³ четнички и партизански покрет су били у позицији да сарађују против Сила Осовине заједничим прегалаштвом. То је довело до сусрета Тита и Драже два пута током 1941. године, и то 19. септембра у Струганику, и 26. октобра у Брајићима. Резултат првог сусрета - заједничке акције уласка у Чачак, Горњи Милановац, Шабац и Ваљево. Други - размимоилажења на организационом и идеолошком плану у погледу ратних циљева, који је резултирао сломом озбиљног отпора по други пут после сукоба пожешког четничког одреда са ужичким партизанским 2. новембра 1941., што се

¹⁸⁶ *Ibid.*, стр. 68-69.

¹⁸⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.69.

¹⁸⁸ *Ibid.*; исто у: Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.182.

¹⁸⁹ *Ibid.*

¹⁹⁰ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр. 173.

¹⁹¹ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.70.

¹⁹² *Ibid.*

¹⁹³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.250.

узима као референтна тачка почетка грађанског рата.¹⁹⁴ Антифашистички блок на територији Југославије није био могућ из више разлога: идеополитички конфликт на национално - државном питању признавања македонске и црногорске нације, социјалистички федерализам као облик државног уређења, затим војно-тактички, атантизам четника у ишчекивању искрцавања савезника уз минимализацију људских губитака, насупрот активној борби комуниста по цену масовног истребљења становништва док не стигне Црвена армија.¹⁹⁵

Зато је КПЈ искористила у стратешком смислу чињеницу да су устанци дизани у српским крајевима, мобилишући њихова антигерманска осећања, активни отпор усташком и окупаторском режиму у НДХ, и инструментализацијом националног питања, динамику отпора каналисала према друштвеној револуцији, а против Југословенске војске у отаџбини.¹⁹⁶ Са друге стране, политика пропагирања идеологије братства и јединства у несрпским крајевима, као и признавање легислативе у борби против „српске хегемоније,” допринела је омасовљењу партизанског покрета до краја рата.¹⁹⁷

Освајање власти југословенских социјалиста током Другог светског рата, предвођених Комунистичком партијом Југославије (КПЈ), представља комплексан процес обликован различитим факторима и условима. Ток рата је диктирао околности које су после слома устанка у Србији омогућиле партизанском покрету да централизује мрежу дејстава, и усмери стратегију пре на одузимање легитимности условљене наслеђем из предратне монархије ЈВО-у, него на борбу са окупатором. Четнички покрет је такође у овом периоду био оријентисан против партизанског покрета, у настојању да онемогући њихова револуционарна настојања. Легитимитет четничког покрета је подигнут унапређењем Драгољуба Михаиловића у чин генерала 17. јуна 1942., године, а потом и војног министра у влади Слободана Јовановића.¹⁹⁸

Цела ратна година протекла је у грађанском рату, који је омогућило померање фронта на Исток, мапирајући простор Балкана као поље за разрачунавања условљена вишедеценијским таложењем фрустрација његових житеља. И друге војно политичке организације ступиле су на сцену, сарађујући или опонирајући окупатору¹⁹⁹. Војна тактика махом се огледала у избегавању фронталних сукоба, стварању привремених слободних територија тамо где је непријатељ слаб, или уступања тамо где је јак.²⁰⁰ Немачка је користила балкански простор да црпи ресурсе и рудна богатства за потребе рата, препуштајући оперативна дејства посебно омраженим бугарским јединицама. Руководила

¹⁹⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.72.

¹⁹⁵ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.240.

¹⁹⁶ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.75.

¹⁹⁷ *Ibid.*

¹⁹⁸ *Ibid.*, стр. 76.

¹⁹⁹ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.192-220.

²⁰⁰ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.76.

се тактиком „завади на владај,” изједначавајући оба покрета отпора расписаним потерницама од по 100.000 рајхсмарака за живе или мртве њихове предводнике.²⁰¹

Наредна 1943. година била је пресудна за трасирање ратног исхода, као и потпуну промену друштвене парадигме у послератној Југославији. Пролеће је донело Четврту и Пету немачку офанзиву, где је на Неретви задат озбиљан ударац четничком покрету. Новија литература износи и податке да је у ту сврху партизански покрет преговарао са Немцима у пролеће 1943. године.²⁰² Преживевши Сутјеску, партизански покрет је у Источној Босни дочекао капитулацију Италије, 8. септембра 1943. године, етаблирајући своју позицију у очима Сила Антанте, као војна организација на коју може да се рачуна да ће бити претходница било каквој војној интервенцији на Балкану.²⁰³ Влада у избеглиштву којој претседава Шубашић прави својеврсни компромис према НОП-у, а генерал Дража Михаиловић губи министарски положај, и место начелника штаба војне команде.²⁰⁴ После Техеранске конференције у новембру 1943. године, материјална подршка Савезника прелази НОП-у,²⁰⁵ што је уз војно-техничку подршку СССР-а приликом ослобођења Србије у јесен 1944. године пресудило у корист социјалистичке револуције.²⁰⁶

Први значајан предуслов била је окупација Југославије. Нацистичка Немачка и њени савезници су окупирали Југославију 1941. године, што је представљало катастрофалан догађај за земљу. Ово је створило основну потребу за организованим отпором, а социјалистички покрет је све четири ратне године водио беспопштедни грађански рат који се водио између три војске, и претстављао сукоб идеологија комунизма, либерализма и нацизма на овом простору - и постао водећа снага.²⁰⁷

Други битан фактор била је масовна подршка коју је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) створила међу широким народним масама. Југословенски партизани, под вођством Јосипа Броза Тита, успели су да организују и уједине различите сегменте становништва - од сеоских заједница до урбаних области и различитих етничких група. Социјалистичка идеологија сакривена иза антифашистичке пропаганде у борби за слободу, нашла је плодно тло међу људима који су тежили ослобођењу. Овоме је допринело искуство професионалних револуционара из шпанског грађанског рата, као и

²⁰¹ *Ibid.*, стр. 77.

²⁰² Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Култура, Београд, 1955., стр. 371.

Исто у : Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.71.; Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.190.

²⁰³ Dedijer, Vladimir, Božić, Ivan, Ćirković, Simo, Ekmečić, Milorad, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972., стр. 510-526.

²⁰⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.78.

²⁰⁵ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.48.

²⁰⁶ Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944-1947.*, ИНС, Београд, 2023., стр.401.

²⁰⁷ Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр. 165.

опште непознавање комунистичке идеологије и коначних циљева у очима шире јавности.²⁰⁸

Трећи аспект представља чињеница да су комунисти успели да изграде функционалан покрет отпора, који је имао стратешки значај антифашистичких формација у оквиру Сила Антанте. Организација, стратегија и борба партизана ускоро су почели да имају великог утицаја на територијама које су контролисали, упркос револту народа због непромишљених акција које су резултирале великим репрсивним страдањима становништва услед немачке одмазде.²⁰⁹

Динамика ослобођења земље дејствовањем југословенских социјалиста током овог периода сведочи о комплексности интеракција у ратним условима, омасовљења подршке становништва и стварања организованог и функционалног покрета отпора. Социјалистички покрет је успео да искористи ове факторе, створи озбиљну антифашистичку снагу и освоји власт у Југославији.

Промена савезничке политике према Југословенској војсци у отаџбини (ЈВуО) и фаворизовање партизанског покрета током Другог светског рата представља комплексан процес који се може разумети само у контексту различитих фактора и догађаја. Ово укључује превирања на балканској ратној позорници, међународне односе и интересе снага које су чиниле антиосовински блок. Осврнућемо се на могуће узроке промене савезничке политике према ЈВуО и фаворизовања партизанског покрета, упркос њиховој различитој идеолошкој припадности.

У првим фазама рата, када је Краљевина Југославија била окупирана, ЈВуО је у очима Савезника била легитимна војска окупиране земље, која је деловала у складу са интересима како сопственог народа и његове владе и монарха у избеглиштву, тако и земаља чланица Сила Антанте. Међутим, паралелно са локалним сукобима, на Балкану од почетка рата постоји и сукоб сфера интереса великих сила. Британске и немачке тајне службе делују, подједнако заинтересоване за ресурсе и привредне потенцијале подложне експлоатацији, значајне за курс рата; постојала је тежња Уједињеног краљевства да се увођењем у рат балканских земаља растерете остали фронтови; коначно, нападом на СССР интереси бољшевичке Русије постају компатибилни савезничким до победе над Силама Осовине.²¹⁰

Ситуација се закомпликовала када је ЈВуО покушала неспретно да сарађује са партизанским покретом под руководством Комунистичке партије Југославије (КПЈ), који је имао доминантно комунистичко - бољшевички идентитет. Тактика одуговлачења са ратним дејствима у очекивању да Савезници начине велики корак уз пружање локалне логистике у циљу чувања живота људи постепено је утицала да ратни материјал, пропаганда и војне мисије које је обезбеђивао англоамерички фактор буду преусмерени

²⁰⁸ *Ibid.*, стр.166. Исто у : Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.82-85.

²⁰⁹ *Ibid.*, стр.167.

²¹⁰ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.79.

НОП-у.²¹¹ Такође, показало се на локалном нивоу да је стратешка грешка ЈВуО-а репресиван приступ према комунистима и њиховим симпатизерима, будући да официјерски кадар четничког покрета није имао идеолошку иницијативу, а да се партизанска пропаганда, лако пријемчива, задржавала у народу.²¹²

Усмерена антифашистичка борба партизана била је у складу са ратним циљевима Антанте, али су њихове комунистичке тенденције чиниле ЈВуО контроверзном у очима Савезника. Наговештај краја рата отворио је још једно велико питање: очување Југославије. Подршка четничком покрету онемогућила би јединство народа после стравичних последица грађанског рата, отуда се наметнуо модел националне политике братства и јединства у обнови Југославије, на штету Срба, и без обзира на ратне губитке.²¹³

Постојао је и стратешки интерес савезника да обезбеде утицај у Југославији. С обзиром на слабост свих осталих организација насталих током рата на тлу Југославије, партизани су представљали најбољу алтернативу за изградњу стабилних услова за експлоатацију интересне сфере. Савезници су били свесни да би јачање партизанског покрета могло довести до победе комуниста, што би несумњиво донело корист Совјетском Савезу.²¹⁴ Упркос томе, Југославија је прећутно препуштена совјетској сфери утицаја, уз прогностичка очекивања да ће Титов покрет еволуирати ка неком облику демократије у односу на бољшевички комунизам, и могућности компромиса.²¹⁵ Зато је одлука о искрцавању савезника у Француску, а не на Балкан, која је донета у Квебеку августа 1943. године, одредила геостратешку поделу интересних сфера у послератном свету, у коме су Англоамериканци примат ставили на утицај у Западној Европи, а Источну препустили Совјетском савезу.²¹⁶

Поред тога, Тито, као вешт политичар, успео је да искористи дипломатске канале да би на Вису јуна 1944. године, утицао на доношење декларације која је представљала обавезу савезницима и налагала формирање привремене владе у Југославији.²¹⁷ Декларација је ускладила сарадњу партизана са снагама ЈВО и домаћом опозицијом, обезбеђујући признавање Титовог покрета као представника Југославије.²¹⁸

²¹¹ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.280.

²¹² Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр.167.

²¹³ *Ibid.*, стр. 80.

²¹⁴ Терзић, Милан, *Совјетска помоћ међународном признању НОБ-а на крају Другог светског рата, Ослобођење Београда 1944. године*, ИНИС, Београд, 2010., стр. 239-245.

²¹⁵ Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944-1947.*, ИНС, Београд, 2023., стр.410.

²¹⁶ *Ibid.*

²¹⁷ Николић, Коста, *Мач револуције-ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, Београд, 2013., стр.39-40., Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр.170.; Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.280.

²¹⁸ „Избегличка влада Краљевине Југославије, са Иваном Шубашићем на челу, на својој другој пленарној седници, донела декларацију којом се обавезује да ће потпуно извршити споразум закључен у јуну 1944. на острву Вису. Она признаје привремену управу коју је поставило Антифашистичко веће и Национални

Промена савезничке политике и фаворизовање партизанског покрета упркос њиховој идеолошкој припадности може се објаснити као резултат савезничких стратегија, ефикасности партизанске борбе и Титових дипломатских напора. Парадоксално, Савезници су партизански покрет сагледали као најподесније средство за утицај у Југославији и изградњу стабилних послератних односа.

Конференција на Јалти, одржана у фебруару 1945. године, представљала је одлучујући тренутак у току Другог светског рата. Омогућила је сусрет Тројке – вођа Велике Британије, Сједињених Америчких Држава и Совјетског Савеза, који су се састали како би разговарали о послератним корацима и поделама у Европи и Азији.²¹⁹ На конференцији су учествовали премијер Велике Британије Винстон Черчил, председник САД Франклин Д. Рузвелт и Генерални секретар ЦК КПСС Јосиф Висарионович Стаљин. Циљ конференције био је да се установе основни принципи који ће усмерити послератни свет.²²⁰

Један од најзначајнијих договора постигнутих на Јалти тиче се поделе Немачке. Договорено је да ће се Немачка поделити на четири округа, од којих ће по један контролисати Велика Британија, САД, Совјетски Савез и Француска. Што се тиче Источне Европе, договорено је да ће Совјетски Савез имати утицај и контролу над тим регионом. Ово је створило напетост и нејасноће у вези са поступцима који ће бити предузети у државама Источне Европе, поларизујући и њих, и њихове међусобне односе. Тако Дедијер, на пример, Јалту оптужује за блоковску поделу, избацујући потпуно Черчила и Британце из аритметике: „...Јалта је дала основе блоковској политици *двеју* суперсила и успостављању *Pax Americana-Sovietica* упркос идеолошким разликама између њих.”²²¹

Такозвана политика интересних сфера није имала удела у победи југословенске револуције, нити стварању ДФЈ и ФНРЈ, будући да је НОП уз помоћ СССР-а створио стање које нико није ни покушао да промени. Стаљинова политика свршеног чина у

комитет, обећава да ће радити на окупљању свих демократских снага под руководством маршала Југославије Јосипа Броза Тита, осуђује јавно и прикривено сарађивање са окупатором као највећи злочин и издајство народних интереса и обавезује се да ће радити на припајању Југославији свих крајева одузетих Рапалским уговором. Декларација је званично објављена после завршених разговора између Националног комитета и избегличке владе Краљевине Југославије који су одржани на острву Вису 16. августа 1944. На Вису су настављени разговори између представника Националног комитета ослобођења Југославије и избегличке владе Краљевине Југославије. Избегличка влада се обавезала: за НОВЈ омогућити пријем материјалне помоћи од савезника; повести преговоре о зајму и најму у корист становништва Југославије; потпуно ликвидирати своје оружане снаге у иностранству и јавно се одрећи Драже Михаиловића и његових четника; у међународне организације (као што су Унра, Црвени крст, синдикати и друге) постепено уводити представнике НОП-а. Она је пристала да ратна морнарица бивше Југославије која се налазила на Малти, под административном управом команде савезничке флоте у Средоземљу, пређе у састав НОВЈ.” Видети у: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*. 2. Beograd, Nolit, 1988.g, Димић, Љубодраг, *Историја српске државности*. 3. Нови Сад: Органак САНУ, 2001.g.

²¹⁹ Mason, S. David, *Revolution in East-Central Europe: the rise and fall of communism and the Cold War*, Westview Press, Boulder, 1992., стр.11-12.

²²⁰ Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944-1947.*, ИНС, Београд, 2023., стр.458.

²²¹ Dedijer, Vladimir, *Istorija interesnih sfera i tajne diplomatije u opšte, a posebno Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Prosveta, Beograd, 1980, str. 410.

земљама подложним периферном совјетском империјализму аналогна је Титовој политици у Југославији, тврди не без основа Поповић.²²² Већина млађих аутора приписује већи значај од самита на Криму сусрету Черчила са Стаљином у Москви, нешто раније, 9. октобра 1944. године, на коме је постигнут *фифти-фифти* договор о подели Европе после рата.²²³ Разлог сусрета је била и чињеница да се Тито обратио СССР-у за војну помоћ, иако је током целог рата полагао на ресурсе из Британије, променивши тако у најави мапу Балкана.

Други важан део Конференције на Јалти тиче се стварања Организације Уједињених нација (ОУН). Успостављена је структура ОУН са Саветом безбедности, што је било од кључног значаја за подржавање светске мировне мисије.

Конференција, иако је имала амбицију да створи стабилан светски план послератне обнове, донела је бројне контроверзе. Односи између Совјетског Савеза и западних снага погоршали су се, што је најавило почетак хладног рата и дугог периода тензија између источног и западног блока.

Одступање југословенских комуниста од предвиђених образаца освајања власти 1945. године представља кључан аспект у формирању социјалистичке Југославије. Иако су комунисти под вођством Јосипа Броза Тита остварили победу у рату, сам процес преузимања власти одвијао се на начин који се разликовао од уобичајених модела комунистичких револуција. Спајање са војском Црвене армије је пролонгирано у односу на очекивања због партијског разрачунавања са КП Србије, која је третирана као ројалистичка фракција, и оптуживана да се на њеној територији читавог рата окупљају „реакционарне снаге,” спољашње и унутрашње.²²⁴ Иза овога се крила тенденција да се на територији Србије учврсте покрајински одбори КП у Војводини и децентрализује матица.²²⁵ По ослобођењу Београда 20. октобра 1944. године проласком совјетских тенкова преко ослобођене територије, стекли се услови да се одржи Велика антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије, одржана од 9. до 12. новембра, док су борбе још вођене широм земље;²²⁶ циљ одржавања је да се Тито озваничи и представи као „зачетник најзначајније епохе у историји Србије,” док су грађанска класа, као и остаци поражених снага трпели погром, суочени са неконтролисаним одмаздом.²²⁷ Прихваћене су одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, и постављени темељи Демократској Федеративној Југославији (ДФЈ).²²⁸

²²² Поповић Никола, Конференција „Велике тројице” у Јалти фебруара 1945. (*Кривица Јалте*), Vol. 3 No. 3/4 (2021) *Српски историјски часопис* 2021., стр.26

²²³ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.80.

²²⁴ Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр. 170-174.

²²⁵ *Ibid.* стр. 173.

²²⁶ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.486

²²⁷ *Ibid.* стр. 176-177.

²²⁸ Бајес, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941- 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, стр.61.

Историја овог периода у Југославији је комплексна и често подложна различитим тумачењима. Дискусије и анализе често укључују тешка морална и етичка питања о односу између политичке моћи и људских права. Важно је имати у виду различите перспективе и анализирати ове догађаје с освртом на контекст и околности тог времена. Оваква поставка у разматрању проблема може се поткрепити двојакошћу у деловању КПЈ у послератном периоду, као и циљевима које је себи поставила. Први циљ је војни, и подразумевао је одношење победе над фашизмом, и ослобођење земље.²²⁹ Други, сложенији, тицао се освајања власти и био политички, револуционарни. Такође, други циљ је релативно дуг период времена прикриван, и то пропагандом која је требало да привуче и оне који нису били симпатизери Партије.²³⁰ Коришћена је дијалектика реформи, борбе за социјалну правду, права грађана, прегалаштво против дискриминације ма које врсте, а поготово верске, етничке или социјалне природе, зарад уједињења инересних група против заједничког непријатеља, а који још увек није класни: то су „народни непријатељи,” ратни профитери, који су бенефицирали за време рата од колаборације са окупатором. Доминира придев „народни“ уз појмове попут Фронта, милиције, синдиката, армије и других удружења, у пролазној форми народне демократије током које се одвијао социјалистички преображај друштва.²³¹ Појам „социјалистички“ појављује се као заменски тек иза 1948. године, када су сви инструменти коришћени у предратној илегалитету дали резултат елиминације класних и политичких противника, а у ту је сврху коришћен апарат државне репресије, по чему се показала сродност са другим источноевропским социјалистичким револуцијама - видљив монопол над доминантним полугама власти војском, полицијом, судством, и службама државне безбедности.²³² Ову тему смо већ начели, а о њој ће речи бити опсежније у наставку анализе.

Одступање се огледало и у односима са Совјетским Савезом. Иако су југословенски комунисти током рата уживали подршку СССР-а, односи су се погоршали након завршетка ратног сукоба. Југословенски комунисти одбили су да прихвате директну совјетску контролу, наглашавајући аутономију и независност земље у односу на Москву. Интегритет Југославије је био угрожен, војно - економска ситуација неподношљива, што је изазвало параноју и појачан притисак на становништво услед критика Москве, условљених кашњењем у спровођењу револуционарних стремљења. Режим се кретао између удоваљавања Стаљиновим захтевима, истовремено настојећи да очува Партију и државу од утицаја стаљинизма. Зато су донете мере које су предњачиле у односу на друге земље под совјетском сфером утицаја: 28. априла 1948. донета је допуна Закона о национализацији, који је укључивао низ репресивних мера које се могу разумети у главном као чин подилажења „великом брату,” а односиле су се на економску политику, и политику према селу. Законом о национализацији подржављени су ситна индустрија, приватни објекти и мала предузећа; село је страдало политиком повећања откупа, ценама испод вредносног минимума, а затим и агресивном кампањом колективизације, због које

²²⁹ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 99.

²³⁰ *Ibid.*; Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.205-206.

²³¹ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.487; исто у: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 99.

²³² *Ibid.*, стр.100.

је повећан број затворских казни, како невољних пољопривредника да сарађују са политиком власти, тако и остацима грађанске опозиције, што је све требало да у очима Москве оправда руководство КПЈ за оптужбе „ревизије и опортунизма” против револуционарних вредности.²³³ Биланс је била прекретница у историји земље, која је такође резултирала блоковском поларизацијом после Резолуције Информбироа, 28. јуна 1948. године, услед чега се земља нашла у огромној хладноратовској кризи, балансирајући између Истока и Запада.

Тито је јавно критиковао стално мешање Совјетског Савеза у унутрашње послове Југославије, што је резултирало чврстим ставовима и одлучношћу југословенских комуниста да се дистанцирају од уплитања из Москве. Ово је президирало незапамћеним притиском на све слојеве друштва после бурног разилажења са Стаљином, и под снажним спољнополитичким притиском, којим је Титова Југославија била изложена.²³⁴

Послератне чистке нису забележиле масовне репресалије, изузев у војсци, из које су елиминисани каријеристи, прелетачи сумњиве прошлости, и нееманциповано чланство.²³⁵ Међутим, период после 1948. године је наликовао СССР-у из тридесетих, када су присталице Москве и марксистичко - лењинистичког модела комунизма у Југославији жртвовани на основу политичке културе коју су сами изграђивали деценијама, а по којој је сваки неистомишљеник декларативно и непријатељ.²³⁶

Можемо, стога, говорити о три етапе које одређују овај период из перспективе транзиције кроз коју Титова Југославија пролази после Другог светског рата. Победом у рату Партија је неометано трасирала пут себи за спровођење друштвеног преображаја по совјетском моделу. Ликвидацијом парламентарне демократије кроз постепено удаљавање

²³³ „И пре званичног почетка сукоба Стаљин је изрицао замерке на рачун КПЈ. У време оснивања Информбироа, у јесен 1947, дате су прве примедбе које су се односиле на скретања југословенских комуниста са линије. С друге стране, Партија је с поносом истицала своју улогу у рату, објективне резултате социјалистичке изградње и лојалност СССР-у, стављајући се одмах иза прве земље социјализма а далеко испред осталих компартија. Југословенски комунисти схватили су избор Београда за седиште Информбироа као велику част и признање. Истовремено, захваљујући односа два блока, као и Југославије са САД-ом и Великом Британијом, отпочето већ раније тршћанском кризом 1945, обарањем америчких авиона 1946, одбијањем Маршаловог плана 1947, и даље је било на снази. Амерички амбасадор Кавендиш Канон изјављивао је у то време како је Југославија „највернији савезник СССР-а и водећа снага експанзије комунизма.“ Чак и врсна дипломатија каквом се сматрала британска није предвидела овај сукоб. Стога је неверица с којом је, поносно на своје резултате, југословенско руководство примило совјетске нападе у пролеће 1948. била огромна. Тек одбијање захтева за зајам и закључивање трговинског уговора фебруара 1948. и повлачење совјетских војних и цивилних стручњака 18. марта 1948, били су опипљивији сигнал да је КПЈ пала у немилост. Изненађена југословенска страна се бранила од оптужби и доказивала исправност нудећи доказе, а совјетска настављала са оптужбама и позивала да се КПЈ брани на саветовању Информбироа.” Према: Цветковић, Срђан, Ко је све био на Голом отоку? *Токови историје*, Институт за савремену историју, Београд, 2019., стр. 83-109.

²³⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.498.

²³⁵ *Ibid.*

²³⁶ *Ibid.*

од страначког плурализма,²³⁷ затим тржишне економије и својинских односа у привреди, и кроз потпуни надзор над културним и друштвеним животом.²³⁸

У првом периоду, (1945-1948), који карактерише послератна обнова, законом о заштити државе регулише се успостављање и учвршћивање партијске власти, и то кроз вансудске прогоне и стрељања политичких неистомисљеника, као и широк спектар осуде за колаборацију са непријатељем и нечасно владање у току рата класних и политичких непријатеља.²³⁹

Период (1948-1950) карактерише сукоб са совјетским Инфимбироом (ИБ) и чисткама и репресији над унутарпартијском стаљинистичком опозицијом;²⁴⁰ паралелно је текао процес развлашћења српског сељаштва политиком откупа и колективизације, јер је из тог правца Партија имала највећи отпор.²⁴¹ Интелигенција је у том периоду или елиминисана или у емиграцији, тако да је конзервативно село остало као једини носилац патријархалног система вредности и било спремно да га заступа.

До 1953. године долази до умерене стабилизације, условљене потрагом за новом идеолошком матрицом, заснованом на привидној демократизацији кроз самоуправљање, као одклона од стаљинистичке доктрине; репресија се рационализује и варира ситуационо, што ће до краја бити детерминанта југословенског социјализма.²⁴²

²³⁷ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.311.

²³⁸ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.98.

²³⁹ Јанковић, Иван, *На белом хлебу, смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник, Београд, 2012. Службени гласник, Београд, 2012., стр.403.

²⁴⁰ „Међу осуђеним присталицама ИБ-а је било различитих случајева, од искрених и фанатичних симпатизера Стаљина и Информбироа до безазлених вербалних деликата и потпуно невиних и лажно оптужених лица. Иако је Александар Ранковић обелоданио да је 47% хапшења у том времену било неоправдано велико је питање колики је заиста степен кривице и осталих 53% ухапшених и осуђених, у атмосфери ванредног стања и у условима потпуне партијске диктатуре и одсуства било какве демократске контроле над полицијским органима.” Према: Цветковић, Срђан, *Ко је све био на Голом отоку? Токови историје*, Институт за савремену историју, Београд, 2019., стр. 83-109.; Mason, S. David, *Revolution in East-Central Europe: the rise and fall of communism and the Cold War*, Westview Press, Boulder, 1992., стр.13.

²⁴¹ Цветковић, Срђан, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*, Београд, Институт за савремену историју, 2021. стр 37-41.

²⁴² „Сукоб Тита и Стаљина је отворио два тока насиља у комунистичким земљама. Један је био у Источној Европи, кроз процесе тзв. титоистима и интензивну стаљинизацију тамошњих друштава. Други се одвијао у Југославији кроз насиље над стаљинистичком и грађанском опозицијом и притиском на сељаке у процесу колективизације и уопште повећану осетљивост на унутрашње непријатеље свих врста у условима међународне изолације и ратних претњи. Терор је кулминирао 1949–1951. да би потом поступно опадао у ритму односа Москве и Београда. Као таоци односа две партије и после 1958, стаљинисти су били сталан предмет надзора и провера безбедносних служби, често хапшени и затварани, нарочито у време кризних политичких ситуација.” Према: Цветковић, Срђан, *Ко је све био на Голом отоку? Токови историје*, Институт за савремену историју, Београд, 2019., стр. 83-109.

Комбинација наведених фактора допринела је стварању јединственог обрасца комунистичког освајања власти, и њеног пројавног облика у Источном блоку.²⁴³

Приликом анализе репресивних мера које су спроведене током освајања власти у Југославији 1945. године, важно је размотрити неколико кључних тачака и аргумента:

1. **Непосредни ратни контекст:** Југославија је претрпела тешке губитке током Другог светског рата, са комплексним етничким и политичким поделама. Непосредно након рата, начињен је насилан отклон од једног облика друштвеног уређења, али и његовог система вредности.
 2. **Сарадници окупатора:** Многи људи који су били мета репресивних мера били су повезани са окупаторским снагама током рата или су проглашени одговорним за колаборацију са непријатељем. Ово је довело до опсежних чишћења како би се елиминисали елементи који би могли представљати опасност по нову власт.
 3. **Одсуство легитимности правних процеса:** Иако је постојао политички циљ иза осуде оних који су осуђивани за сарадњу са непријатељем, многи од тих процеса нису били спроведени у складу са стандардима правосуђа. Недостатак адекватних правних поступака ствара морална и етичка питања у вези са поштовањем људских права.
 4. **Идеолошке тензије:** Југословенски комунисти су имали јасну идеолошку оријентацију и циљеве. Неки од оних који су сматрани политичким противницима или класним непријатељима били су изложени репресијама.
5. **Упоређивање са другим револуционарним процесима:** У поређењу са сличним револуционарним догађајима у то време, неки аутори тврде да су репресивне мере у Југославији можда биле умереније у односу на друге земље Источног блока које су прошле кроз исти преображај.

Процес институционализације социјалистичке државности и идеологије у Југославији након завршетка Другог светског рата био је комплексан и карактеристичан по поступном развоју новог политичког система. Спроведен је по поставкама Лењинове интерпретације теорије марксизма.²⁴⁴ Иако су ови кораци деловали постепено, треба напоменути да је процес институционализације имао и своје изазове. Непосредно након рата, земља се суочавала с озбиљним послератним тешкоћама, укључујући обнову и

²⁴³ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.94.

²⁴⁴ „Доследно је спроведена Лењинова теорија о револуцији коју изводи „авангарда пролетаријата“ и која не верује у „зрелост народних маса.“ Лењин је марксизам схватао као детерминистичку интерпретацију историје која каже да се на основу истраживања постојећег друштва може предвидети његов будући развој. Новина коју је Лењин унео у револуционарну теорију, а коју су југословенски комунисти доследно спровели, гласи да се револуционарност покрета не одређује тиме да ли јесте или није покрет радника, већ тиме да ли поседује праву пролетерску идеологију – класни састав револуционарне партије није од значаја за одређивање њеног класног карактера. Таква партија носилац је пролетерске свести и она једина зна шта је „историјски интерес“ радника. Таква партија је једини „законити извор“ политичке иницијативе, јер боље зна од друштва шта су интереси и потребе друштва.“ Према: Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011., стр.179.; Исто у: Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.485.

стабилизацију економије. Поступност у увођењу социјализма омогућила је Југославији да постепено успостави нове институције и промени друштвени поредак.²⁴⁵ Међутим, ови догађаји такође су поставили темеље за касније политичке промене које ће обликовати даљи ток југословенске историје.

Југославија, под вођством Јосипа Броза Тита, изградила је свој јединствен пут ка социјализму, одступајући од модела који су били присутни у Совјетском Савезу или другим источноевропским земљама. Поступност у процесу институционализације социјалистичке државности одвијала се кроз неколико кључних фаза у периоду 1945. до 1956. године:

1. **Национални ослободилачки покрет:** Током рата, партизански покрет вођен од стране Комунистичке партије Југославије (КПЈ), постао је кључна снага у борби против окупатора. Покрет није био усмерен само на борбу против фашистичке окупације већ и на револуционарни процес који је укључивао ослобађање од монархије и стварање нове државе. Ова фаза је створила основу за јачање комунистичке партије и њен утицај на политичке токове.
2. **Политика Народног фронта:** Непосредно након рата, КПЈ је спровела политику формирања Народног фронта, широке коалиције политичких странака, како би створила привид политичке плуралности. Међутим, суштински је остварен доминирајући положај комуниста.
3. **Формирање Федеративне Народне Републике Југославије:** Након завршетка рата, Југославија је проглашена Федеративном Народном Републиком. Социјалистички карактер земље био је уграђен у Устав из 1946. године, који је успоставио социјалистички политички систем и укидање монархије. Идеолошки, нагласак је стављен на марксизам-лењинизам, при чему су комунисти истицали социјалистички карактер нове државе.
4. **Забрана политичких партија:** У наредним месецима, дошло је до постепеног гушења политичке опозиције. Остале политичке партије су или забрањене или су њихове активности сведене на минимум, чиме је јачана позиција КПЈ.
5. **Титова идеологија самоуправљања:** Кључни елемент институционализације била је идеја радничког самоуправљања, која је постала темељ Титове политике. Модел самоуправљања укључивао је партиципацију радника у управљању предузећима и друштвом, а овај концепт био је кључан у диференцирању југословенског социјализма од других облика социјализма.
6. **Несврстани покрет:** Југославија је била кључни политички чинилац у формирању Покрета несврстаних, што је додатно учврстило њен међународни положај. Овај покрет био је одраз независног приступа Југославије у хладноратовском окружењу.
7. **Економске реформе:** Поступно, Југославија је спровела економске реформе како би повећала ефикасност и стимулисала економски раст. Модел самоуправљања примењиван је и на економију, али су током времена уведене одређене либерализације, посебно током '60-их и '70-их година.

²⁴⁵ Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, str.72.

8. **Едукација и пропаганда:** Комунистичка партија је активно радила на ширењу социјалистичке идеологије кроз образовне институције и медије. Пропагирала је идеје радничког самоуправљања као кључног елемента југословенског социјализма.

Поступност у овом контексту може се посматрати као свестран процес трансформације који је укључивао политичке, друштвене, економске и културне аспекте.²⁴⁶ Међутим, и поред поступног приступа, који је играо улогу у стварању привида политичке стабилности, социјалистичка Југославија није била имуна на изазове. Економске тешкоће, етничке тензије и унутрашњи сукоби постајали су све израженији како је варијала политичка клима унутар саме земље, затим у зависности од односа са СССР-ом и другим земљама источног лагера, а истовремено, у настојању да се одрже било какви дипломатски односи са Западом, који је у амплитуди хлађења односа према совјетском блоку економским ињекцијама одржавао фрагилну Југословенску привреду, чија самоодрживост је и пре '80-тих година и Титове смрти била под великим знаком питања, упркос мерама индустријализације и вештачког раста стандарда. Крајем '80-их и почетком '90-их, земља се суочила с озбиљним политичким и економским проблемима, што ће на крају довести до распада Југославије.

У периоду 1945-1946, Југославија се суочавала с бројним изазовима након завршетка Другог светског рата. Током ових кључних година, југословенски комунисти, под вођством Јосипа Броза Тита, прилагодили су револуционарни модел специфичним околностима.²⁴⁷ Модификација револуционарног узора услед домаћих прилика представља битан елемент у разумевању процеса формирања социјалистичке државе у Југославији након Другог светског рата.²⁴⁸ У наставку, анализираћемо на који начин су југословенски комунисти прилагодили револуционарни модел према својим потребама, уводећи локалне варијације које су обликовале карактер социјалистичке Југославије.

²⁴⁶ „Узимајући у обзир да после Другог светског рата у условима успостављања једнопартијске диктатуре у Србији и Југославији није постојала слобода изражавања мишљења, јавних манифестација као ни слобода штампе и медија, на први поглед у периоду 1944–1953. није било значајних јавних демонстрација незадовољства противника режима. Овенчана ореолом предводника у борби са фашизмом у атмосфери страховладе, Комунистичка партија Југославије је без сумње имала релативно највећу подршку у народу у односу на друге комунистичке партије у Источној Европи. То, међутим, не значи да приликом револуционарног преображаја друштвене структуре и успостављања једнопартијске диктатуре није било бројних и озбиљних отпора.” Према: Cvetković, Srđan, i Bondžić, Dragomir, *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1991, Istorija 20. veka god. XXXV Vol 1/2017*, Beograd, str. 126.

²⁴⁷ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.486.

²⁴⁸ „Револуција је значила дубљи процес него што се то може свести на политички акт мењања власти у класном и полигичко-организационом погледу. Мада у првој фази, због својих историјских посебности, није битније мењала социјално-економске односе, револуција је ипак мењала низ односа у друштву, а међу њима и неке социјално-економске односе. Све те односе требало је правно уређивати. У складу с основним класним и историјским опредељењем, јер је била реч о процесу који се све више развијао примајући обележја социјалистичке револуције, уређивао се низ односа са различитих подручја живота на ослобођеним територијама.” Према: Симовић, Војислав, *Основе савремене југословенске уставности у светлу одлука другог заседања АВНОЈ-а, Анали Правног факултета у Београду Година XXIII јул- август 1975. Број 4*, стр. 370.

1. **Отпор окупатору и борба за ослобођење:** Овај период био је обликован не само борбом против окупатора већ и суочавањем с унутрашњим питањима, укључујући национална и етничка питања. Комунисти су морали прилагодити револуционарни модел како би интегрисали различите етничке групе унутар Југославије и очували јединство земље.
2. **Социјалистички пут независности:** Југословенски комунисти су препознали потребу за изградњом сопственог пута ка социјализму, независног од директног копирања совјетског модела. Овај период карактерише тежња за стварањем аутономне социјалистичке државе која одражава локалне потребе и вредности. Своју независност, комунисти су градили кроз концепт радничког самоуправљања, где је нагласак био на децентрализацији власти и укључивању радничких савета у управљање предузећима.
3. **Национално питање и федеративна структура:** Етнички диверзитет Југославије захтевао је јединствен приступ националном питању. Федерална структура, која се одразила у формирању Федеративне Народне Републике Југославије, била је одговор на разнолике етничке и културне идентитете унутар земље, а за циљ је имала очување равнотеже између република и народа.
4. **Несврстани покрет и независност:** Југославија је била кључни играч у стварању Покрета несврстаних. Ова иницијатива је подржала југословенски излазак из блоковске поделе и жељу за независном политиком, истражујући пут социјализма који није био директно подређен или следио било чију власт.
5. **Економске реформе:** Социјалистички економски модел у Југославији еволуирао је у правцу самоуправљања, где су радници имали већи утицај у управљању предузећима. Овај модел био је одраз локалних потреба и успостављања равнотеже између централне контроле и децентрализације.
6. **Политика Народног фронта:** Формирање Народног фронта у Југославији имало је за циљ стварање широке коалиције, у којој су комунисти доминирали. Ова политика била је усмерена на стварање привида политичке плуралности док су комунисти јачали своју позицију унутар земље.
7. **Устав из 1946. године:** Усвојени Устав 1946. године формално је успоставио социјалистички поредак и поставио основе за имплементацију социјалистичких принципа. Савршено је одражавао адаптацију револуционарног модела југословенским околностима.²⁴⁹
8. **Отклон од монархије:** Елиминација монархије и проглашење Федеративне Народне Републике Југославије 1945. године означило је последњи корак у прилагођавању револуционарног модела и формални прелазак ка социјализму.²⁵⁰
9. **Неутралност у Хладном рату:** Југославија је одржавала неутралност у Хладном рату, дистанцирајући се од совјетског модела социјализма, али и одбијање америчке финансијске помоћи, која је од 1945-1947. и почетка хладног рата била доминанта у

²⁴⁹ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.305.

²⁵⁰ *Ibid.*

обнови земље и постављању темеља будуће економије државе.²⁵¹ Овај приступ допринео је очувању независности земље и стварању јединственог пута развоја социјалистичког друштва.

Југословенски комунисти су пажљиво балансирали између постизања социјалистичких циљева и очувања унутрашњег јединства земље. Настојећи да остане верна револуционарном путу који јој је одредила Коминтерна пре Другог светског рата, КПЈ је преузела модел чије су методе подразумевале употребу силе и насиља зарад трајног остајања на власти. То је подразумевало да су антифашистичке, националне и друштвене тенденције, по Лењиновој политичкој философији, инструмент револуције чији је крајњи циљ свеобухватан преображај друштва. Овај процес омогућио је Југославији да гради свој пут ка социјализму који је одражавао специфичности локалног контекста и истовремено чувао независност и аутономију земље.²⁵²

Период након Другог светског рата у Југославији био је обележен покушајем обликовања државе која би комбиновала социјализам и инклузивност. Народна демократија представља политички концепт који се везује за инклузивну партиципацију грађана у политичком одлучивању.²⁵³ Овај концепт подразумева партиципативну политику, радничко самоуправљање и ширу политичку репрезентацију. Током периода 1945-1946, Југославија је активно радила на имплементацији народне политике као кључног елемента у изградњи социјалистичке државе након Другог светског рата. Идеја народне демократије осликавала је тежње ка стварању политичког и економског система који би био одговоран према широким слојевима становништва, а не само елитама. Циљ је био стварање друштва у којем су радници и сељаци имали значајну улогу у политичком одлучивању. Даљом анализом ћемо размотрити како је народна демократија обликовала југословенски политички и друштвени пејсаж током овог пресудног периода.

²⁵¹ „У наведеном периоду, Југославија је примила помоћ УНРРА-е (Управа Уједињених нација за помоћ и обнову) вредну 415,6 милиона долара, где је амерички удео износио 73 одсто, тј. 298 милиона, што је највећи износ икад додељен некој европској привреди.” Према: Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Београд, 2019., стр.49.

²⁵² Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.115.

²⁵³ „Из судара совјетског револуционарног модела и политичко-социјалног наслеђа настаће различити облици режима - „народне демократије”. Тај прелазни период карактеришу компромиси са остацима старих политичких и привредних структура. Према тадашњем доктринарном схватању, постоје три врсте демократије: „западна буржоаска демократија, совјетска демократија и народна демократија”. Сматрало се да је „грађанска демократија резултат капиталистичког поретка” и да она „формално прописује права за све слојеве; најважнија материјална средства за производњу су у рукама једног танког слоја људи.” За разлику од ње „совјетска демократија „настала је у условима социјалистичког уређења, „спојила демократску форму и демократску садржину” и достигла највиши степен у развоју демократије. То је „демократија вишег типа... за већину радника, сељака и поштenu интелигенцију”. Народна демократија је, по овом схватању, поникла у специфичним условима ослободилачког и антифасистичког рата; са особеним цртама представља прелаз из грађанске ка совјетској демократији. „То је борба за ликвидацију остатака фашизма у нашој земљи, с једне стране, и борба за давање социјалног садржаја нашој демократији, с друге стране. То је демократија за народ, али не и народне непријатеље и издајнике.” Према: Обрадовић, Марија, *Народна демократија у Југославији 1945-1952*, ИСИ, Београд, 1995; Петрановић, Бранко, *Политичке и правне прилике за време Привремене владе ДФЈ*, Београд 1969.

1. **Партизански покрет и искуства рата:** Искуства партизанског покрета у рату играла су кључну улогу у обликовању идеје народне демократије. Разноликост састава партизанског покрета, који се састојао од различитих етничких група и класних слојева, постао је темељ инклузивног приступа формирању нове државе. Инклузивност партизанског покрета допринела је јединству у борби против окупатора, стварајући основу за инклузивни политички модел након рата.
2. **Федеративна структура и национално питање:** Федеративна структура Југославије одражавала је настојања да се пронађе равнотежа између централне власти и аутономије ентитета. Ово је било посебно важно у контексту решавања националних питања и очувања сарадње различитих република и народа. Федерални модел створио је простор за политичку инклузивност, пружајући различитим етничким групама и републикама могућност значајног учешћа у политичком процесу.
3. **Радничко самоуправљање и економски развој:** Увођење концепта радничког самоуправљања било је кључно у остваривању идеје народне демократије у економском сектору. Радничко самоуправљање омогућило је радницима значајан утицај на управљање предузећем, промовишући на тај начин активну партиципацију радника у економским процесима и доприносећи инклузивном економском развоју.
4. **Ограничења:** Иако је постојала тежња ка инклузивности, ограничења у виду политичке централизације, контроле Комунистичке партије и несугласица у односима са суседним државама, представљала су изазове на путу до потпуне имплементације народне демократије. Ове потешкоће одражавале су неопходност балансирања између инклузивности и очувања политичке стабилности.

Народна демократија у Југославији током периода 1945-1946. године била је сложен концепт који се ослањао на инклузивност, рефлектујући идеје партиципације, федеративне структуре и радничког самоуправљања. Овај приступ тежио је изградњи социјалистичке државе прилагођене специфичностима југословенског друштва, инклузивном политичком процесу и економском развоју који укључује шире слојеве становништва.²⁵⁴

²⁵⁴ „У првој фази после Другог светског рата, законе су прописивали победници, како би били примењивани искључиво над побеђенима. У другој фази, идеја о самоуправљању, сасвим блиска демократској идеји, извитоперена је у средство за манипулацију радника. Затим, под окриљем „националних интереса“ држава је била све само не правна, тј. једнака за све грађане. Волунтаризам партије био је замењен волунтаризмом доминантне групе („Раднички“ и слични савети) како би овај био замењен волунтаризмом нација (тј. владајуће клике која је себе прогласила за репрезента нације). За читаво то време, није било важно шта пише у закону, већ, прво – да ли си члан партије, затим – да ли познајеш судију (или, рецимо, члана комисије за пријем радника) и, најзад – да ли си припадник клана. За читаво то време, овај народ негован је да мисли како форма не мора да одражава суштину, и учен је да се понаша како је „суштина“ важнија од форме. А, форма – то је правна држава.“ Према: Аларгић, Драгана, Систем вредности припадника Војске Србије у контексту реформи друштва, *Војно дело*, 5/2015 стр. 301-302.

Мимикрија, као способност прилагођавања и прикривања стварних намера, играла је кључну улогу у стварању критичне масе присталица социјалистичке револуције у Југославији након Другог светског рата.²⁵⁵ У даљем тексту ћемо анализирати како је југословенска комунистичка партија успешно применила мимикрију да би обликовала јавно мњење и створила широку подршку за своју идеологију.

1. **Ревизија наратива о револуцији и прикривање радикалних идеја:** Комунисти су пажљиво прилагодили своје радикалне револуционарне циљеве како би избегли отпор или страх код популације. Фокус је стављен на појмове попут „националног ослобођења“ и „демократије“, док су се радикалнији аспекти прикривали. Ова тактика омогућила је стварање позитивног утиска о комунистичком покрету, чиме је прикривена његова радикална природа.²⁵⁶
2. **Мобилизација кроз национално јединство:** Комунисти су користили мимикрију како би створили привид националног јединства. Представљање да се сви слојеви друштва заједно боре за ослобођење и учествују у револуцији, створила је слику инклузивности. На тај начин, стекли су ширу подршку међу различитим друштвеним групама.²⁵⁷
3. **Партизански покрет као симбол слободе:** Партизански покрет постао је симбол борбе за слободу, а не нужно социјализам, успешно маскирајући своју идеологију. Овај приступ омогућио је прикривање стварних намера комуниста, стварајући позитиван утисак о борби против окупатора и избегавајући страх или отпор међу становништвом. Фокусирање на слободу уместо директних социјалистичких принципа олакшало је прихватање идеја покрета.²⁵⁸

²⁵⁵ „Револуција је била замишљена као режим поделе богатства који је требало да организује „авангарда“, јер је она једина задржавала знање о томе како треба да изгледа тај режим. Комунистичка партија Југославије је тај поступак извршила тако што је постепено преузела све државне, политичке и друштвене институције било тако што је у њих постављала своје кадрове, било тако што их је укидала и стварала своје институције. Тај процес подразумевао је и преузимање пуне контроле над јавним и приватним животом људи, што је изведено револуционарним терором. Због тога је створен систем „заштите револуције“, политичком полицијом и војском. Победници су, да би неограничено и несметано владали, увели терор и почели да се свете не само непријатељима него и свима онима који су могли да им буду сметња у конструкцији новог поретка.“ Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.286.

²⁵⁶ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.97.

²⁵⁷ „Тактички, морале су се ускладити две пропаганде: званична за непартијце и ширу јавност о борби за слободу, социјалну правду и сламање фашизма. Кроз прелазну форму тзв. народне демократије, као и у другим источноевропским земљама, вршена је социјалистичка трансформација друштва. Фронт, синдикати, омладина, армија, полиција, разна удружења и др. имали су префикс „народни“ а послужили су комунистима као завеса за анимацију што ширих народних маса у изградњи социјализма и борбу против непријатеља народне власти.“ *Ibid.*, стр.99.

²⁵⁸ „Доктринарна мањкавост у односу на марксистичку поставку о диктатури пролетаријата у име већине премошћена је Лењиновим термином „радни народ“ (савез радника и сељака) који је експлоатисан у условима аграрних источноевропских друштава. Још од 1935, тактика Народног фронта, савеза са напредним грађанским друштвеним снагама имала је задатак да прошири социјалну базу и омогући комунистима да стекну „привид нормалности“ (термин Хане Арент) с обзиром на неприхваћеност њихове идеје у сушиски конзервативном сељачком друштву међуратног периода.“ *Ibid.*

4. **Политика Народног фронта – илузија политичког плуралитета:** Формирање Народног Фронта представљало је тактику мимикрије у којој су комунисти задржали кључну политичку улогу, али су стварали привид политичке плуралности.²⁵⁹ То је смањило отпор и створило слику инклузивног политичког процеса.
5. **Језик као средство мимикрије - прилагођавање језика локалним контекстима:** Кроз мимикрију, комунисти су пажљиво прилагодили језик својим циљевима, чинећи га прихватљивим и разумљивим локалном становништву.²⁶⁰ Овај језички приступ стварао је осећај повезаности комуниста са народним масама и повећао идентификацију становништва са социјалистичким идејама.
6. **Очување идеолошке суштине док се прикривају методе:** Комунисти су пажљиво одржавали суштину социјалистичких идеја, док су истовремено прикривали радикалне методе и интензитет револуционарних циљева. Ово је омогућило постепени прелазак ка социјализму уз минимализацију накнадног отпора.²⁶¹

Примена мимикрије у стварању критичне масе присталица социјалистичке револуције у Југославији била је комплексна и софистицирана стратегија југословенских комуниста. Кроз ревизију наратива, инклузивност, коришћење симбола, политичке игре и прилагођавање језика, комунисти су успешно формирали слику прихватљиве и инклузивне револуције, што је резултирало подршком широких друштвених слојева. Ова тактика омогућила је постепени прелазак ка социјализму, скривајући радикалне аспекте.²⁶²

Током Другог светског рата, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) водила је борбу коју су називали „народноослободилачком борбом” уместо револуцијом. Народнослободилачка борба КПЈ током Другог светског рата представљала је одлучујући период у формирању социјалистичке Југославије.²⁶³ Осврнућемо се на мотиве и стратегије

²⁵⁹ „Инструментализација активног антифашизма и борбе за слободу, широка дефиниција колаборације и ратни услови били су у функцији елиминације политичких и класних противника у последњој фази рата и непосредно по ослобођењу. У том процесу комунистима је за брз друштвени преображај нарочито био важан монопол над силом и инструментима државне репресје. У свим источноевропским земљама током извођења револуције, па и касније у фронтовским коалицијама, нарочито је био значајан монопол над кључним полугама власти - војском, полицијом, судством а посебно над службама државне безбедности као инструментима силе неопходне за сламање наслеђених друштвених структура, успостављане и очување власти.” *Ibid.*

²⁶⁰ *Ibid.*

²⁶¹ „Преко народног фронта КПЈ је остваривала политику савезништва с најширим народним масама, задобијала њихово поверење, постизала идеолошко и политичко јединство демократских снага. Политика народног фронта исказала се на југословенском тлу и као вид ефикасног отпора фашизму. Народни фронт је, истовремено, давао перспективу радним масама за разрешавање противуречности грађанског друштва путем демократизације, а на другој страни разбуктавао револуционарну енергију запретану у југословенском друштву. Сарадња КПЈ с чланством Народне сељачке странке, Самосталне демократске странке, Хрватске сељачке странке, Савеза земљорадника, Демократске странке и других, водила је њиховом раслојавању, претварајући се у облик класно-политичког освајања простора у структури старог друштва.” Према: Morača, Pero, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938-1945* ; Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1968, стр.236

²⁶² Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.183.

²⁶³ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011. стр. 64.

КПЈ у том периоду, фокусирајући се на циљеве освајања власти и промене политичког система.

1. **Дефиниција Народноослободилачке борбе – скривање радикалних аспеката:** Избор термина „народноослободилачка борба” уместо „револуција” био је деликатна тактика која је имала за циљ смањење отпора међу популацијом и добијање широке подршке. Овај термин сутерисао је на борбу за ослобођење од окупатора, уместо потпуне револуције, што је допринело јединству и инклузији.²⁶⁴
2. **Циљеви освајања власти:** КПЈ је наглашавала потребу за борбом против нацистичке окупације и фашистичког режима. Освајање власти било је представљено као нужност за постизање националног ослобођења. Фокус на отпору окупаторима донео је јединство међу различитим слојевима друштва, стварајући основу за подршку.²⁶⁵
3. **Стратегија широке коалиције:** КПЈ је активно радила на формирању широке коалиције антифашистичких снага кроз политику Народног фронта, укључујући различите политичке групе, како би створила привид јединства у борби за ослобођење. Стварањем Блока народног споразума у октобру 1937. године, ЦК КПЈ је издао саопштење којим се обавезује да ће заступати са другим опозиционим странкама у Југославији, попут Сељачко-демократске коалиције, Радикала, Демократа или Савеза земљорадника, принципе демократије и народног суверенитета, што је послужило као основ за формирање Народног фронта; током рата је наставком ове политике, КПЈ настојала да прикаже народноослободилачку борбу као заједнички напор свих политичких и друштвених групација, минимализујући идеолошке разлике.²⁶⁶ Ипак, поставља се питање колико је ова коалиција била заиста инклузивна или је била само тактика за очување контроле КПЈ.

²⁶⁴ „Победом револуционарних снага над фашизмом, колаборацијом и снагама легализма у Србији с јесени 1944, отворена је могућност КПЈ да крене у брз, радикалан и свеопшти друштвени преображај имајући као узор совјетски модел. То је значило ликвидацију парламентарне демократије у политичком животу, тржишне економије и приватно-својинских односа у привреди, као и потпун надзор партијске државе над културним и друштвеним животом.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.97.

²⁶⁵ „КПЈ је потискивала стерилне класне конфронтације, изолацију, организациону учауреност. Нова, народнофронтска схватања пробијала су се упркос отпору секташва и старог стила у прилазу стварним условима борбе радничке класе и њене авангарде. У КПЈ је преовлађавала политичка концепција да будућност револуције лежи у повезивању комуниста с масама и усредсређивању на сарадњу с народом у борби против фашизма. Пета земаљска конференција допринела је организационом учвршћивању КПЈ и формулисању њене националне политике.” Према: Morača, Pero, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938-1945*; Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1968., стр.249.

²⁶⁶ „Још у ратном периоду партија је инструментализовала политичка тела у којима је имала већину као параван и инструмент револуционарног друштвеног преображаја. Доминација КПЈ у политичким телима остваривана је на мање видан начин него у партизанској војсци. Од VII конгреса Коминтерне (1935) тактика комуниста била је улазак у Народни фронт и сарадња са грађанским снагама у борби против фашизма. У складу са бољшевичком доктрином „монистичког” схватања коалиције, фронт је требало да послужи као прелазна форма до времена када ће у другој фази револуције и сапутници револуције бити елиминисани.”Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011. стр. 86.

4. **Социјалистички елементи унутар фронтовске борбе:** Иако нису користили израз револуција, КПЈ је унутар народноослободилачке борбе имплементирала социјалистичке елементе. Овај модел стварао је слику демократичности и равнотеже између различитих друштвених слојева, што је укључило инклузивнији приступ у вођењу борбе, а ће постаће кључни део социјалистичке парадигме послератне Југославије.²⁶⁷
5. **Одржавање контакта дипломатским каналима са Владом у избеглиштву:** КПЈ је одржавала преко британске Владе комуникацију са династијом Карађорђевић и југословенском Владом у избеглиштву, како би омогућила потенцијалну подршку грађанства у земљи. Ова релација је омогућила баланс у односима КПЈ на релацији између СССР-а, који на ово није гледао благонаклоно, и западних Савезника током рата.²⁶⁸
6. **Промена политичког система – увођење демократских елемената:** Да би привукла подршку Запада, КПЈ је укључивала демократске елементе у своју борбу, стварајући перцепцију инклузивности и поштовања демократских принципа. На тај начин, постигнута је равнотежа између борбе против окупатора и стварања позитивног међународног имиџа.²⁶⁹
7. **Реинтерпретација Народноослободилачке борбе после рата - очување легитимитета:** Након рата, КПЈ је реинтерпретирала народноослободилачку борбу као кључни догађај у формирању социјалистичке Југославије.²⁷⁰ Ово је било од суштинског значаја за производњу и очување легитимитета нове власти.

²⁶⁷ „Паралелно са ослободилачким ратом и борбом против фашизма и колаборациониста текао је револуционарни процес који је подразумевао ликвидацију снага легализма и противника револуције. По правилу, на свакој ослобођеној територији формиран је систем револуционарне власти од месних, среских, окружних до главних НОО-а. Попут совјета у Октобарској револуцији, ови органи су представљали инструмент револуције у ратним условима - од почетка били су под доминацијом комуниста, а на врху пирамиде налазили су се АВНОЈ и влада НКОЈ-а. Победом у рату и ослобођењем Србије (уз помоћ Црвене армије), у јесен 1944. стекли су се услови да КПЈ на овој територији успостави револуционарну власт и крене у кампању „чишћења“ друштва од народних непријатеља и колаборациониста.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва, Службени гласник, Београд, 2015.*, стр.112. Или: Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.218.

²⁶⁸ „Оснивањем НКОЈ-а, као револуционарне владе, од другог заседања АВНОЈ-а постоји паралелизам владе. Постоје и формално два центра власти југословенске државе: један у иностранству, то су краљ и избегличка влада, која је призната од стране савезника и са којом они одржавају дипломатске односе, други у земљи, то су привремени органи народне власти, АВНОЈ са Националним комитетом ослобођења Југославије, као извршним органом. Вођа партизанског покрета Ј. Б. Тито је пре почетка Конференције министара иностраних послова упутио писмо Москви, 2. октобра 1943. године, у ком моли да се Влада СССР-а обавести о ставовима Антифашистичког већа Југославије и Врховног штаба НОВ и партизанских одреда у Југославији о односу према краљу и његовим јединицама у земљи и о будућем уређењу Југославије, и да већина народа жели да живи у демократској републици која се ослања на народноослободилачке одборе.” Према: Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, том I, Београд, стр.352.

²⁶⁹ Петрановић, Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*. Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1992., стр. 621.

²⁷⁰ „После победе фашизма, уласком Црвене армије и револуционарних снага у Србију у јесен 1944. отварао се могућност да се и на њеној територији пређе на другу фазу револуције - сламање социјално-политичке структуре и успостављање револуционарне власти. Процес наметања комунизма у Југославији текао је, као и у Источнј Европи, етапно, најпре прикривено, у складу са реалним факторима унутрашње и спољне политике

Термин „народноослободилачка борба” представљао је пажљиво планиран приступ КПЈ током Другог светског рата. Овај назив није само омогућио прикривање радикалних елемената, већ је и допринео широкој подршци, уједињујући различите слојеве друштва у заједничком циљу ослобађања од окупатора.²⁷¹ Иако су постигнути одређени успеси у стицању подршке и очувању јединства, изнета анализа наглашава потребу за пажљивим критичким разматрањем свих аспеката, услед сложености политичког контекста и стратешких одлука које су тада донесене.

3. ТРЕЋА ГЛАВА

3. 1. Институционализација социјалистичке идеологије у време ослобађања Југославије

Институционализација социјалистичке идеологије у време ослобађања Југославије представљала је сложен процес који је обликовао политичку, економску и друштвену структуру земље током друге половине 20. века.²⁷² Ослобађање Југославије од фашистичке окупације у Другом светском рату имало је историјски значај и довело до усмеравања земље ка имплементацији у политички живот социјалистичких идеја.

Следећи револуционарни пут, Јосип Броз Тито и Југословенска комунистичка партија (КПЈ) играли су кључну улогу у институционализацији социјалистичке идеологије. Одмах по завршетку рата, формирана је ДФЈ, убрзо преименована у ФНРЈ, што је обележило почетак трансформације земље у социјалистичку државу.²⁷³ Један од важних момената било је формирање Федералне Народне Скупштине 1945. године, што је допринело стварању нових институција које су биле основ социјалистичког система, од којих је први био Устав, односно највиши правни акт Федеративне Народне Републике Југославије.²⁷⁴ Донет је 31. јануара 1946. године, на заједничкој седници оба дома Уставотворне скупштине ФНРЈ. Доношењем овог устава, окончан је процес уставно - правног конституисања ФНРЈ, који је започео 29. новембра 1945. године, доношењем Декларације о проглашењу Федеративне Народне Републике Југославије.²⁷⁵

под фирмом народне демократије, а потом све експлицитније.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 115.

²⁷¹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.218.

²⁷² Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.486.

²⁷³ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 115.

²⁷⁴ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2000.,стр. 305

²⁷⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.224-225.

„Битно обележје је угледање на Устав СССР-а 1936. , који је садржао одредбе о доминантном положају државне својине, организацији власти на начелу јединства власти и дихотомну поделу свих државних органа

Институционализација социјалистичке идеологије одразила се и у економским променама. Модел самоуправљања, који је представљао покушај интеграције социјализма са знањем из радничког и управног сектора, био је уведен 1950-их година. Овакав систем омогућио је радницима и радничким синдикатима да имају више утицаја на управљање предузећима. Ипак, ова економска реформа донела је и извесна ограничења и није успела да до краја испунити сва очекивања.

У време ослобађања Југославије, институционализација социјалистичке идеологије такође је обухватала и друштвени аспект. Културна политика, усмерена ка изградњи социјалистичког друштва, довела је до постепене промене у образовном систему и културним институцијама. Циљ је био изградња новог човека, социјалистички оријентисаног и способног да доприноси општем благостању.

Међутим, нерешени друштвени и етнички односи у Југославији представљали су изазов за социјалистичку идеологију. Постојање различитих етничких група и из њих производећих идентитета представљало је константан извор притисака на државни апарат.²⁷⁶ Размимоилажења која су почела све видљивије да се испољавају већ почетком шездесетих, а ескалирала крајем осамдесетих, и довела до распада Југославије.

Институционализација социјалистичке идеологије у време ослобађања Југославије била је комплексан процес који је обликовао државу и друштво током неколико деценија. Успех и ограничења овог процеса дефинисали су карактер социјалистичког уређења Југославије, а ефекти се и данас осећају.

Успостављање привремене власти ослобођењем Београда и уласком Црвене армије у Југославију представља кључни моменат у историји земље после Другог светског рата.²⁷⁷ То је био преломни тренутак који је обликовао политичку и друштвену структуру Југославије и одредио њен далекосежни курс развоја. Овај битан историјски догађај одиграо је кључну улогу у постизању послератне стабилности и иницирању процеса који је водио стварању социјалистичког југословенског друштва.

Након година окупације и борбе против окупатора, 20. октобра 1944. године, Београд је ослобођен у сарадњи југословенских партизана и Црвене армије.²⁷⁸ Ослођење је обележено уласком совјетских трупа и престанком нацистичке власти. Улазак Црвене

на органе државне власти и органе државне управе. Подела надлежности постојала је између савезне државе, република чланица, територијалне самоуправе и локалне самоуправе. На истом нивоу власти постојало је начело јединства власти, а вертикално уређење било је базирано на начелу тзв. демократског централизма, који је дефинисао водећи уставотворац тог времена, Едвард Кардељ. Идеолошки, политички и други облици плурализма били су искључени." Према: Димић, Љубодраг, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Српска академија наука и уметности, Београд, 2000., стр. 305-335.

²⁷⁶ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.494.

²⁷⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 116.

²⁷⁸ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, Dokumenti CK KPJ I Vrhovnog štaba NOVJ, knjiga 14 - septembar-decembar 1944., tom 2*, стр.263.

армије знатно је оснажио партизанске снаге и обезбедио услове за формирање привремене власти.²⁷⁹ Њена карактеристика је, по сећањима Владимира Дедијера, „заснивање на широкој иницијативи ангажованих народних маса,” што је по њему уједно „обезбедило и успех револуције-равноправност народа на федералистичкој основи.”²⁸⁰ Означен је почетак периода обнове друштва и изградње новог сета вредности и институција.

Привремена власт, коју су чинили представници Југословенске комунистичке партије (КПЈ) и других антифашистичких снага, имала је задатак да преузме контролу, подстакне оживљавање друштва и подржи изборе за народну скупштину Са Црвеном армијом и партизанским снагама на челу, ова влада је стекла легитимитет да води земљу у послератном периоду.²⁸¹

Привремена народна скупштина наставила је револуционарно дело Другог заседања АВНОЈ-а и припремила све што је било неопходно да се Југославија конституише као федеративна народна република. Од августа до новембра 1945. године ово тело је донело низ закона и других прописа којима је обезбеђено да грађани ослобођене земље могу да користе своја политичка и грађанска права и да се активно укључе у политички живот.²⁸²

Како је он заиста изгледао, илустроваћемо следећом цртицом из живота:

„У разрушеном граду, какав је Београд био октобра 1944. године, осим налажења места за живот и потраге за преживелим сродницима, главна брига грађана и дужност власти била је исхрана. Власти су покушавале да снабдевају градове и места храном, вршећи притисак на осиромашена села системом откупа и дистрибуцијом хране која се добија из иностранства од Управе Уједињених нација за помоћ и обнову (УНХРА).²⁸³ Период је обележен борбом против појединаца оптужених за шпекулације и црну берзу, али и поделама становништва поводом државно организоване дистрибуције хране, која је по количини доделе заснована на квалитету њиховог рада на обнови земље. Становништво је системом потрошачких купона подељено на неколико категорија. Сиромаштво је било толико велико да је друштво било вођено елементарном тежњом за преживљавањем, па се настојало да се радницима који су радили тешке физичке послове, трудницама, пацијентима и деци, повећају следовања. На тај начин добијане хране је, међутим, било недовољно, па су грађани морали да пронађу залихе и на црном тржишту.”²⁸⁴

Закључујемо да је послератна година, као што би се и очекивало, била период мрака и безвлашћа које је КПЈ свим расположивим инструментима примене силе употребила да етаблира и осигура власт. За потоње услови су се стекли процесом легитимизацијом народне власти тек кроз формирање Привремене скупштине.

²⁷⁹ Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.65.

²⁸⁰ Dedić, Vladimir, *Izgnubljena bitka J.V.Staljina*, Rijeka, 1982,стр.124.

²⁸¹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011. стр. 65.

²⁸² Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.74.

²⁸³ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.48.

²⁸⁴ Селинић, Слободан, „Време 'тачкица' у исхрани Београђана (1945–1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, вол. X, бр. 1–3, 2003. 171–191.

Рад Привремене народне скупштине почео је 7. и трајао до 26. августа 1945. године у Београду. У скупштинској дворани одржано је Треће засеђање АВНОЈ-а које се у току самог рада конституисало у Привремену скупштину. Она је донела законе о Уставотворној скупштини, о бирачким правима и изборима народних посланика. Први пут се уводи право гласа за све пунолетне грађане, укључујући и жене, без обзира на пол, веру и националну припадност, где је родна равноправност слављена као демократски преседан.²⁸⁵ Бирачког права лишена су лица проглашена за народне издајнике и сараднике окупатора.²⁸⁶ Усвојени закони су имали за циљ да учврсте правосудни систем, као што су закони о уређењу народних судова и о устројству и надлежности војних судова. У склопу тога донет је и Закон о кривичним делима против народа и државе.²⁸⁷

Међутим, потреба да се утемеље мере које је режим примењивао паралелно са процесом легализације, јавиле су се знатно раније, у првим годинама рата, што указује на чињеницу да је промена друштвеног поретка у Југославији промишљена и оркестрирана, а не спонтана, како су биографи били склони да је прикажу.

Ова ера је донела са собом и нове политичке идеје, а социјалистичка партија почела је да формира основе за изградњу социјалистичког друштва. Социјалистичка идеологија коју је ЈКП заступала, почела се учвршћује, делом и због антифашистичке борбе у којој су партизани учествовали.

Промену политичке, друштвене и културне парадигме диктирали су чиниоци који се могу дефинисати као тоталитарни, најпре *по начину* имплементације.

Носећи стуб свих тоталитарних покрета, поред идеологије и култа личности, јесте широк и разгранат систем државне репресије и контроле, а насиље као инструмент наметања револуционарних друштвених концепција и сламања наслеђених друштвених структура представља основу револуционарне праксе лењинистичко - стаљинистичког учења.²⁸⁸ Све Комунистичке партије Источне Европе су црпеле сопствене идентитске

²⁸⁵ Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.74.

²⁸⁶ *Ibid.* Исто у : Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.108 – 114.

²⁸⁷ „Наважнији акт у овој области је Уредба Врховног штаба о војним судовима издата 24. маја 1944. године. У њој су одређена најтежа кривична дела, војни злочини, као и дефинисан термин „народни непријатељ“ као грађанин који је на било који начин помагао неприатељима, слабио моћ, и наносио штету Народноослободилачкој борби. Широка дефиниција и неодређеност кривичних дела, као и драконски систем казни, које нису биле прописане за појединачна кривична дела већ је било препуштено судовима (који су били потпуно под контролом партије да процене и одреде казну за сваки појединачни случај), отварају су могућност злоупотребе. Са друге стране, цео кривични поступак водила је Озна, „признање“ мучењем је сматрано крунским доказом, поступак је био скраћен, тајновит и често без адвоката, а пресуде одмах извршене. Стварна или измишљена, широко дефинисана колаборација са фашизмом била је сјајан инструмент за уклањање класних и политичких непријатеља. На темељу ове уредбе судили су војни судови осумњиченим за најтежа кривична дела означени као непријатељи народа, све док Привремена народна скупштина ДФЈ није усвојила у августу 1945. Закон о кривичним делима против народа и државе (који је усклађен са Уставом 16. јануара 1946).“ Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.93-94.

²⁸⁸ *Ibid.* стр.98.

матрице из марксистичко - лењинистичке теорије, а пројавности из совјетског модела и праксе. Ово укључује и формирање ДФЈ и нових институција, што је представљало прелазни период до стварања сопственог југословенског пута ка социјализму.

Питања са којима се Југославија сусретала, као што су односи са Црвеном армијом и интереси антифашистичких снага, захтевала су ангажован политички менаџмент. Последице различитих интереса између социјалистичких снага и Црвене армије, као и претходних конфликта у Југославији, стварале су тензије и препреке у обнови земље и формирању уједињене и стабилне владе. Ослобођење Београда и улазак Црвене армије у Југославију означили су крај окупације и почетак нове етапе развоја. Успостављање привремене власти било је неопходно за обнову земље, а социјалистичка идеологија КПЈ имала је пресудан утицај на формирање основа новог друштва.²⁸⁹

Готово потпуно уништење ројалистичких снага у Југославији представља кључни аспект послератног периода који је значајно обликовао политички и друштвени пејсаж земље. Након ослобођења Београда и уласка Црвене армије, регентске и ројалистичке снаге које су тежиле рестаурацији монархије истиснуте су и у суштини уништене, што је омогућило јачање позиција социјалистичке власти и стварање основа за изградњу новог друштва.

Крај рата претставља тачку прелома у историји Југославије и свођење историјског биланса, што је омогућило победницима да потру трасиране обрасце које су до тада дефинисале све сфере југословенског друштва, и почну да образују сопствене матрице.²⁹⁰ Ројалистичке снаге, које су тежиле рестаурацији монархије, биле су приморане на повлачење и распуштање. Јасна доминација социјалистичких снага означила је крај владавине краља Петра II, а самим тим и престанак легитимитета последњих ројалистичких токова у Југославији. Вође ових снага, као и краљ Петар II, били су принуђени на егзил, док је део њихових припадника био погубљен, демобилисан или је прешао на страну социјалистичког покрета.

Нова власт се служила репресивним методама, како легалним, тако и онима ван оквира законске легислативе, у функцији што бржег остваривања назначених циљева;

²⁸⁹ „Револуција коју су 1941. покренули југословенски комунисти, имала је у свом политичком бићу темељну догму о неопходности уништења свих противника револуције. Они су еуфемистично означени као „реакција“ и „пета колона“, а у те групе сврставани су, по потреби, сви они који би се, на било који начин, супротстављали идеологији и конкретним поступцима КПЈ. Зато је унутрашњи, грађански рат имао исти, а често и важнији, значај као и борба против окупационих снага. У том смислу треба посматрати и све прве кораке врха КПЈ и Врховног партизанског штаба усмерене ка стварању обавештајних и безбедносних парадржавних организација. Југословенска револуција била је класична револуција „одозго.“ Она је изведена „у име народа“ (пролетаријата) од стране „овлашћене“ и „правилно“ оријентисане групе професионалних револуционара.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.286.

²⁹⁰ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.491.

спроводили су их партијско - државни органи, попут војске, ОЗН-е, судова и тужилаштва, у складу са лењинистичком револуционарном доктрином.²⁹¹

Уништење ројалистичких снага обезбедило је Југославији јасан пут ка изградњи социјалистичког друштва кроз идеолошко и војно консолидовање социјалистичке власти у Југославији. Одсуство озбиљнијег опозиционог покрета значило је да је КПЈ имала слободу да формира нове институције и настави са реформама које су водиле ка социјалистичком моделу самоуправљања.²⁹² Ова ситуација такође је створила основне предиспозиције за јединство у земљи, а у пракси је узроковала поделе које су силом држане ван оквира јавне сфере деценијама.²⁹³

Откривање стварних ратних циљева Комунистичке партије Југославије (КПЈ) у процесу потпуног уништења ројалистичких снага имало је далекосежне последице на послератни развој Југославије. Рад Партије је до 1948. године усмерен на неколико фронтова: изградња законске легислативе за разрачунавање са политичким противницима терећеним широким опсегом оптужби за колаборацију, док су фронтовски сапутници ратног процеса револуције фузионисани у политички декор једнопартијског система у настајању. Ово је био период у којем је јавност постепено почела да формира сопствене перцепције о послератном уређењу.²⁹⁴ Ратни циљ Комунистичке партије Југославије (КПЈ) био је не само освајање власти, већ и трансформација друштвеног уређења у смеру

²⁹¹ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.98.

²⁹² „Отпор револуционаром режиму нарочито је био јак непосредно после рата, а потом у време стабилизације власти и у процесу гашења вишепартијског система 1945–1946, након почетка спровођења Петогодишњег плана 1947. и у време сукоба са Стаљином и убрзане колективизације 1949–1950. У првом периоду носилац отпора у Србији били су преостало грађанство и одметнути припадници и симпатизери Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО), док је у време откупа и колективизације то било сељаштво, затим после Резолуције ИБ-а одређене унутарпартијске структуре. До половине 50-их, партија је репресивним мерама успела да сломи све видове активног отпора.” Видети: Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, Институт за новију историју, 2009.

²⁹³ „У првој интензивнијој фази (1944-1946), користећи специфичне околности још незавршеног антифашистичког и грађанског рата, монопол на власт у предизборном периоду као и кроз изборне манипулације и инструментализацију процеса кажњавања колаборациониста и ратних злочинаца, елиминисане су грађанске политичке снаге ван фронта. Првих месеци по доласку на власт репресија над грађанством је била интензивнија и имала је ванинституционалне облике, да би се потом институционализовала и задобила системски карактер. Чест основ у каснијем периоду, употребљаван за уклањање политичких и класних непријатеља, био је Закон о кривичним делима против народа и државе (август 1945), као и разни злочини против народне привреде.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.112. Исто у : Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 237.

²⁹⁴ „Темељ целокупне власти, успостављене после избора 1945, заснивао се на потпуној контроли КПЈ над државом. Успостављање новог политичког и друштвеног система у Југославији изазвало је велики отпор, о коме се није писало и који је био табу тема како у политичким институцијама, тако и у интелектуалној јавности. Југословенска држава је носиоце отпора квалификовала као „реакцију“ и наставак борбе поражених снага из Другог светског рата. Мотиви за сукоб с властима били су различити – од незадовољства решењем националног питања, до неприхватања економских и политичких односа.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр. 215.

социјалистичког модела. Ова амбициозна идеја обликовала је активности КПЈ током рата и имала далекосежне последице на развој социјалистичке Југославије. Послератни период карактеришу реперкусије режима без учешћа правосудног апарата у формалном смислу према свима онима који су били позиционирани у неутралној зони у односу на КПЈ за време рата.²⁹⁵ Да би се ово схватило, неопходно је имати у виду да су и друге државе из рата изашле тврдо оријентисане према било каквом облику колаборације, а исто тако да је земљама Источног блока модел понашања у наведеним условима била бољшевичка револуција у Русији, и сваки образац имплементације комунистичке власти у земљама послератне Европе требало би посматрати уз уважавање ових фактора. Ратни услови и психологија, велике жртве у рату, занесеност, бес и освета победника само су допринели да уз наслеђене антрополошке, културне и политичке факторе дође до терора.²⁹⁶ У земљама са паралелном социјалистичком револуцијом репресија над оптуженим за колаборацију се јавила и као средство систематског обрачуна са политичким и класним непријатељем који је стајао на путу револуције, а не као експресна ситуација, да би се потом успоставила правна држава.²⁹⁷

У Југославији, према томе, ситуација није могла бити другачија. Међутим, из литературе можемо да уочимо да је на њеној територији притисак власти био неуједначен,²⁹⁸ и да је репресија у Србији била бруталнија и дуготрајнија него у другим републикама.²⁹⁹

Такође, уочавамо мањкавости правде које се огледају у неодмерености казне, прешироком оквиру тумачења колаборације, издаје и директног рада за непријатеља, до судства које директно зависи од одлука партијске власти.³⁰⁰

Наташа Милићевић доноси интересантан сиже у интерпретацији овог периода: „прво, Србија је била трајно ослобођена, али је ратно стање трајало још шест месеци, и она је тај терет изнела; друго, ослобођење је извео народноослободилачки покрет са комунистима, као покрет неграђанске опције, који су грађанске снаге доживеле као непријатеља; треће,

²⁹⁵ Јанковић, Иван, *На белом хлебу*, Службени гласник, Београд, 2012., стр.404-409.

²⁹⁶ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.115.

²⁹⁷ *Ibid.*

²⁹⁸ „Није свуда подједнако беснео терор нових власти. Говорило се да је пред пробој Сремског фронта Озна издала поверљиво наређење да се у Хрватској сме деловати само двадесет четири часа, за разлику од Србије где таквог ограничења није било, па су освете без суда трајале месецима. Комунистички врх није могао да дозволи да се борци којима су најближи били ликвидирани у прогону Срба у НДХ, сада неконтролисано свете и да на самом крају рата поремете братство и јединство, прокламовану идеолошку основу нове државе.“ Према: Николић, Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.90.

²⁹⁹ „У свим другим покрајинама Југославије партизани су за три претходне године местимично држали власт у својим рукама, па су могли да врше чишћење и ликвидацију противника. Када су коначно овладали Србијом, они су за неколико месеци имали да постигну оно што је урађено другде за неколико година. Партизанска правда функционисала је са судовима без закона, судијама без икаквог правног знања, с оптуженима без одбране и осудама без призива.“ Према: Nikolić, Kosta Dimitrijević, Bojan, „Formiranje Ozne u Srbiji i Beogradu i likvidacija 'narodnih neprijatelja' 1944“, *Istorija 20. veka*, 2/2010, стр. 20–21.

³⁰⁰ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.115.

пораз Равногорског покрета означио је и дефинитивни пораз старог центра власти српског грађанства; четврто, у рату је спровођена социјална и национална револуција у форми народноослободилачке борбе, чији су носиоци били комунисти, и пето, апсолутна и искључива вера у унови, праведнији поредак у друштву и држави онемогућила је комунисте и победнички покрет да имају толерантнији став према свим осталим снагама које се нису предале, или би могле представљати опозицију новом државном и друштвеном уређењу.³⁰¹

Судском егзекутивом су се у првим послератним данима бавили партизанска војска, и још за време рата формирана и ширена партијска установа Одељења за заштиту народа (ОЗНА), чији је задатак била систематична и немилосрдна чистка оптужених за сарадњу са окупатором, без доказане кривице, судске пресуде, или у најбољем случају извршавање смртне казне после на брзину монтираних судских поступака.³⁰²

Да је револуционарног насиља заиста било у ослобођеном Београду и Србији сведочанства налазимо и у писаним траговима код директних актера-носилаца високих функција саме партије, а касније учесника у власти. Дедијер сведочи о Титовом писму којим наређује чистку у Вршцу,³⁰³ а Милован Ђилас вансудске прогоне: „...пре нашег уласка у Београд ми смо установили критеријуме по којима ће следбеници Недића и Љотића бити убијани на лицу места. Ово је већ било објављено иако се већина следбеника Недића и Љотића повлачила са Немцима. Засигурно међу убијенима било је и оних које би и најгори и најнеправеднији суд поштедео.”³⁰⁴

Однос КПЈ и ОЗНА-е остаје нерасветљен по питањима учешћа у тајним ликвидацијама које су могле имати последице политичке природе, јер је у таквим случајевима политичко убиство претходило физичкој ликвидацији, а у ту сврху коришћена мрежа агентуре, а партија имала директну корист.³⁰⁵

Јеан од кључних аспеката било је ослобођење Југославије од свих форми страних утицаја и контрола. КПЈ се константно борила за аутономију и независност од других комунистичких покрета и страних снага, као што је Совјетски Савез. Крајњи резултат који је КПЈ желела било је освајање власти. У контексту Другог светског рата, КПЈ је видела прилику да искористи антифашистичке и националне страхове и борбу против окупатора

³⁰¹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.238.

³⁰² „Историја Озне у Србији не може се разумети и без сагледавања културолошких и менталитетских особина њених припадника. Једна од битних карактеристика новог режима у овом периоду било је организовање терора над идеолошким противницима и контроле над свим „непоузданима.“ У Србији је од јесени 1944. терор био већи него било где до тада, јер су комунисти били лишени било какве врсте контроле. Такође, они се нису појавили као доносиоци реда и поретка, већ као победничка сила у грађанском рату у Србији, где су комунисти, и по војничкој снази и политичком расположењу народа, били најслабији.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.86.

³⁰³ Дедијер, Владимир, *Нови ирилози за биографију друга Тиша, I*, Београд, 1983, стр. 145.

³⁰⁴ Ђилас, Милован, *Власт*, Лондон, 1983, стр. 14.

³⁰⁵ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.145.

како би преузела контролу над државом. Партизански покрет, под руководством Јосипа Броза Тита и КПЈ, активно се укључивао у отворену борбу против окупатора и колаборационистичких снага, стичући јаку подршку народних маса.³⁰⁶

С обзиром на ове аспекте, КПЈ је кроз процес уништења ројалистичких снага остварила не само војну победу, већ означила и почетак стварања новог друштва које се заснивало на аутономији, самоуправљању и отклону од страних утицаја.³⁰⁷ Одлучујући моменат било је ослобођење Београда 20. октобра 1944. године и улазак Црвене армије, што је поставило партизанске снаге у позицију да формирају привремену власт. Овим чином, КПЈ је успела да освоји власт и преузме даље кораке у стварању нове политичке структуре.

Идеологија Партије била је не само борба против ратних противника, већ и потреба за стварањем друштва по узору на совјетско.³⁰⁸ КПЈ је активно радила на обликовању нових институција, и развијању социјалистичког друштва, стварајући покушај равнотеже између радничког и сеоског становништва. У том процесу, приватно власништво је сведено на минимум, а радници су добили учешће у управљању радним организацијама. Иако су циљеви КПЈ у рату били успешно остварени, последице тих промена осећале су се у свакодневном животу, будући да је нова власт формирала кроз институције читав спектар друштвених норми и система вредности из почетка. Након рата, Југославија је постала аутономна социјалистичка држава, али је истовремено постала и арена различитих етничких и политичких притисакана, условљених нерешеностима односа између народа који су у њој живели, са неразрешеним ратним талогом.³⁰⁹

Прва фаза послератног периода у Југославији, од 20. октобра 1944. до првих парламентарних избора 11. новембра 1945. године, била је период интензивних друштвених и политичких трансформација. Ова фаза била је обележена транзицијом од рата ка изградњи социјалистичког друштва, преображајем институција и формирањем нових власничких структура. Током овог раздобља, јавили су се и различити аспекти

³⁰⁶ „По угледу на Совјете у Октобарској револуцији, на ослођоденим територијама стварана је мрежа Народноослободилачких одбора (НОО), од месних до републичких, у којима су доминирали комунисти или њихови симпатизери. Представљали су „револуционарне ћелије“ нове власти. Као завеса иза које су се скривале револуционарне намере послужила су и друга политичка тела, попут АВНОЈ-а, НКОЈ-а, Владе ДФЈ, Народног фронта, у којима су комунисти или њима блиски људи имали већину. Руководећа партијска структура КПЈ је тако пресликана на свим битнијим местима у извршној власти на савезном и на републичком нивоу.” Према: Петрановић, Бранко, *Србија у Другом светском рату*, стр. 674-675.

³⁰⁷ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.492.

³⁰⁸ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.233.

³⁰⁹ „Основне институције револуције и новог политичког система и државног уређења добијају од самог почетка ратно-револуционарног процеса, обележја која одражавају „решавање националног питања.” То могло уочити код састава народноослободилачких одбора за чије чланове су бирани припадници свих народа, сагласно њиховом територијалном распореду. Потреба за широм регионалном политичко-територијалном самосталношћу, на историјским и националним основама, налагала је убрзо стварање не само одговарајућих виших штабова народноослободилачких партизанских одреда, и, касније, војске, већ и централних односно главних народноослободилачких одбора.” Према: Симовић, Војислав, *Основе савремене југословенске уставности у светлу одлука другог заседања АВНОЈ-а, Анали Правног факултета у Београду Година XXIII јул- август 1975. Број 4*, стр. 367

революционарног терора,³¹⁰ што је директно утицало на формирање нове власти и обликовање будућности Југославије.

Комунистичка партија Југославије, под вођством Јосипа Броза Тита, преузела је иницијативу у стварању привремене власти и почела са обликовањем новог политичког обрасца. Ово је време било обележено ентузијазмом и еуфоријом, али и реалношћу да је потребно створити нови друштвени поредак.

Фокус партизана било је обезбеђивање контроле над територијом и управљање ослобођеним подручјима. Привремена власт, предвођена Комунистичком партијом, вршила је покушај стабилизације земље и усмеравања ка послератном развоју. Власт је формирана у сарадњи с антифашистичким снагама и Црвеном армијом. У овом периоду, револуционарни терор манифестовао се кроз активности партизанских снага у циљу осигуравања своје власти и изолације потенцијалних опонената.³¹¹ Било је случајева присилне реквизиције и насилног сузбијања сваког облика опозиције. Терор се правдао као мера чишћења терена од евентуалних противника нове власти. Основни циљ био је обезбедити контролу на територији, а такође и уништити ројалистичке и друге антикомунистичке елементе.

Суочавајући се са хетерогеним друштвом и потенцијалним опозиционим снагама, КПЈ је примењивала строге репресивне мере. Партизанске формације и Комунистичка партија организовале су разне акције, укључујући хапшења, суђења и екзекуције за непријатеље новог режима. Овај репресивни метод био је најочигледнији у сузбијању ројалистичких и антикомунистичких елемената, што је допринело потпуном уништењу ројалистичких снага у земљи.³¹²

³¹⁰ „У случају народних демократија, поред политичких и личних мотива, терор је имао изражену идеолошко-револуционарну боју. Комунисти су га инструментализовали ради елиминације противника револуције и стабиловања нове власти. Југославија, а посебно Србија, као земља изражених друштвених, политичких и националних противречности, масовне колаборације али и снажног покрета отпора није била имуна на реваншизам, освете и експлозију револуционарног терора у првим поратним годинама.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.114.

³¹¹ „Отпор новом комунистичком режиму нарочито је био снажан после рата, у време стабилизације власти и фактичког гашења вишепартијског система 1945–1946, затим у почетку спровођења петогодишњег плана 1947. и у доба кулминације сукоба са Стаљином и убрзане колективизације. У првом периоду носилац отпора у Србији били су преостало грађанство и одметнути припадници и симпатизери поражених снага у грађанском рату.” Према: Марковић, Предраг, Најава буре: студентски немири у свету и Југославији од Другог светског рата до почетка шездесетих година“, *Токови историје*, бр. 3–4, Београд, 2000, стр. 57–58.

³¹² „Ванинституционални облици репресије или тзв. „дивља чишћења“ оптужених за сарадњу са окупатором, уз незаобилазне елементе политичке и личне освете, нису били ретка појава у послератној Европи. Овај феномен је нарочито био изражен на територијама карактеристичним по масовној колаборацији у току рата и друштвеној поларизацији, али нису без значаја ни фактори менталитета и политичке културе југословенских комунистичких власти, чије жртве чистки су, осим идеолошко-класно, биле и национално мотивисане. Страх је храњен гласовима који су проносиле избеглице из Љига, Ваљева, Чачка, Краљева и других места у Србији, о комунистичким чисткама и стрељањима свакога за кога се тврдило да је био у било каквој сарадњи са Немцима.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 114-116., Такође, у: Ђорђевић,

Важно је напоменути да је терор имао идеолошку компоненту, пошто су Комунистичке снаге тежиле елиминацији свих друштвених чинилаца које су виделе као потенцијалну опасност по антифашистички и социјалистички пројекат. На територији Европе, овакве појаве биле су уобичајена ствар, поготово у подручјима под директним совјетским утицајем, иако, према подацима из доступне литературе, према обиму нигде нису могле да се изједначе са статистикама из Југославије. Суочитавајући се са различитим идеолошким и политичким ставовима у земљи, партизанска власт је користила методе репресије и репресалија као начин за изградњу „чистог“ социјалистичког друштва.³¹³

Поред оснивања привремене власти, Комунистичка партија Југославије вршила је активности и на политичком плану. Организована су окупљања и конференције које су имале за циљ да афирмишу комунистичке идеологије и обликују будући политички и друштвени пут Југославије.

Промене су се брзо одвијале, расформиране су ројалистичке снаге, успостављена контрола над кључним институцијама и основана ФНРЈ, 1945. године. На тај начин, КПЈ је почела оформљивање социјалистичког друштва у Југославији.

Битан моменат у овој фази били су и први парламентарни избори који су се одржали 11. новембра 1945. године.³¹⁴ Ови избори представљали су корак ка привидно демократском систему, али су истовремено обележени и доминацијом КПЈ. Партизанска коалиција, у којој је Комунистичка партија имала главну улогу, освојила је значајну већину. На тај начин, дат је легитимитет новој власти и наставку револуције, која је садржала и елементе револуционарног терора, али и борбе за изградњу социјалистичког друштва.

С друге стране, треба истаћи да је терор био и одговор на ратне околности и неопходност осигуравања безбедности на територији под контролом партизанских снага. Ратне претње и хаос захтевали су одлучне мере у циљу остварења револуционарних циљева. Сазивом Народне скупштине у Београду 29. новембра 1945. г. проглашено је

Димитрије, *Ожиљци и опомене III*, Београд: СКЗ, 1999., стр.233; Крстић, Угљеша, *Непристајање*, Вајат, Београд, 2004, стр.102.; Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.493.

³¹³ „Београд, као најважнији центар српске реакције у очима водећих комуниста, требало је са посебном пажњом очистити од „ненародних елемената.“ Успостављање народне власти пратио је дивљи обрачун са носиоцима културног, политичког и јавног живота окупиране Србије али и супарничког покрета отпора побеђеног у грађанском рату. Дивља чишћења обављана су у тајности.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.117.

³¹⁴ „Укупно је било уписано 8,383.455 бирача. И поред жестоке кампање коју су водиле странке грађанске опозиције међу бирачима, позивајући их да бојкотују изборе, одзив је био врло велик. На гласачка места изашло је 7,432.469 бирача, односно 88,66 одсто од укупног броја уписаних. А за листу Народног фронта гласало је 6,725.047 бирача, односно 90,48 одсто од укупног броја гласача. У кутије без листе, резервисане за оне који желе да изразе неслагање с политиком Народног фронта, гумене куглице спустило је нешто преко 700 хиљада бирача.” Према: Вајес, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, стр.80.

формирање Федеративне Народне Републике Југославије, (ФНРЈ), чија легислатива почива на свим одлукама са Другог заседања АВНОЈ-а одржаног у Јајцу, истог датума две године раније. Ово време је обележено оснивањем привремене власти, расформирањем старих структура и стварањем основа за изградњу социјалистичког система у Југославији;³¹⁵ то је био кључан елемент у процесу формирања нове власти и стварања основа за социјалистичко самоуправљање. Доношење Устава одиграло комплексну и мултидимензионалну улогу, будући да је био упоредив са Стаљиновим из 1936. године, на основу чега је Едвард Кардељ сматрао да је Устав узрок и почетак сукоба са Москвом, и формални разлог Стаљинових напада на Тита; разлози за овакво виђење могу бити вишезначни. Југословенско друштво се моделира преузимањем совјетског обрасца још од 1941. године, доносећи супротстављене дискурсе тумачења историјских образаца који ће се преточити у стереотипе о послератном развоју, и идеолошку пропаганду која даје легитимитет политици после 1948. године, доказујући да је југословенски пут канонски у изворном тумачењу марксистичке доктрине, из чега ће се црпети легитимитет власти, идентификација југословенског друштва и *митос* о самобитности југословенске социјалистичке револуције, и самосталном ослобођењу земље.³¹⁶

Узимајући у обзир изнето, Устав је донет у кључном тренутку, обављајући функцију успостављања контроле, елиминације опозиције и изградње идеолошки прочишћеног друштва.³¹⁷

У контексту Југославије после Другог светског рата, људи су убијани не само због политичких убеђења, већ и као последица масовног терора под изговором очувања тековина Народноослободилачке борбе (НОБ). Неселективно насиље усмеравало се ка претњама по режим, али и свима који су били перципирани као потенцијалне опоненте или „класни непријатељи.”³¹⁸ Ова пракса била је мера безбедности и елиминације опозиције, али и средство за стварање строгог социјалистичког поретка под влашћу Комунистичке

³¹⁵ „Развој догађаја, непосредно после проглашења Републике, био је веома убрзан. У Уставотворној скупштини, у њеним одборима и комисијама, радило се грозничаво на припремању Нацрта устава, првог устава нове Југославије. Нарочито велики допринос у томе дали су водећи револуционари Тито, Едвард Кардељ и Моша Пијаде. Нацрт устава био је изнет и на општеномјасну дискусију. Истакнуте личности југословенског револуционарног покрета образлагале су на масовним митинзима најважније уставне одредбе и тумачиле њихов значај.” *Ibid.* стр.81.

³¹⁶ Опширније видети у: Јовановић, Мирослав, Прелиминарна или самобитна друштвена изградња: компаративна анализа Устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског” Устава СССР-а (1936), *Токови историје 1–2/2008*, Филозофски факултет Београд, 2008.

³¹⁷ Устав је у скупштинским домовима усвојен 30. јануара 1946. године, а наредног дана био је проглашен на њиховој заједничкој седници. Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981., стр.84.

³¹⁸ „Већ је 1945-1946. дефинисано контрареволуционарно кривично дело, које је постало главни и општи облик деликта против државе (политичког деликта). Због тога су формулације примењене у том закону уопштене и неодређене, тако да се њиме може обухватити свако дело и понашање које је уперено против државе, што се правдало бројним непријатељима. Како се у то време успостављао нов друштвеноекономски систем тзв. диктатуре пролетаријата, државни апарат је био нарочито осетљив на политичке деликте и дела против друштвеноекономских темеља система.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.94.

партије Југославије (КПЈ), остављајући снажан друштвени, политички и психолошки утицај.³¹⁹

Ова недела аргументована су кроз неколико аспеката, укључујући идеолошке, политичке и безбедносне контексте тог времена.³²⁰ Аргументација за масовна неселективна убиства под изговором очувања тековина НОБ-а може се тумачити кроз призму изазова и претњи које је Југославија искусила у периоду после Другог светског рата.

1. **Идеолошки аспект:** Идеолошка чистоћа била је кључни елемент комунистичких вредности. Комунистичка партија Југославије сматрала је да је неопходно изградити друштво чисто од „класних непријатеља” како би се очувале револуционарне вредности. Веровање у неопходност елиминације потенцијалних опозиционих снага је био темељ идеолошког оријентисања Комунистичке партије.
2. **Политички аспект:** У посебности послератног периода, било је потребно створити континуитет са НОБ-ом и одржавати антифашистички дух у друштву. Масовна неселективна убиства тумачена су као средство да се избегну потенцијалне опасности по створени ред.
3. **Безбедносни аспект:** Ратна и послератна Југославија била је суочена са потенцијалним унутрашњим сукобима. Комунистичка партија сматрала је да је неопходно предупредити било какве покушаје саботаже, контра-револуције или сукобе који би могли угрозити нову власт.
4. **Психолошки аспект:** Терор, репресија, репресалије, и политичка убиства служила су као средство за психолошко управљање друштвом. Стварање страха и неизвесности доприносило је подршци новој власти и придржавању идеологије.
5. **Економски аспект:** Потреба за контролом економских ресурса и расподелом истих такође је био један од разлога за елиминацију онога што се сматрало потенцијалном препреком за постизање социјалистичког друштва.

Несумњиво је да неселективни терор над цивилним становништвом у Југославији после Другог светског рата представља једну од трагичних страница историје тог периода. Оваква пракса производње страха и неизвесности, оставила је дуготрајне последице на друштво. Масовна неселективна убиства нису била само физичка, већ и психолошка траума за оне који су остали живи. Стална забринутост и неповерење, жигосања и оптужбе без основе, утицали су на свакодневни живот цивила, ограничавајући слободу говора и

³¹⁹ „Интензивирање политичке репресије огледало се и у кривичном законодавству кроз новелу Закона о кривичним делима против народа и државе од 4. децембра која инкриминше дела која су до капитулације старе Југославије 1941. извршили водећи државни и политички функционери „због очувања нељудског и недемократског поретка, дела која су слабила одбрану државе, народне слободе као и мучење и прогањање држављана. Закон је имао ретроактивно дејство и створио је још ширу правну подлогу за експроприацију класних непријатеља.” *Ibid.* стр.95.

³²⁰ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.494.

мишљења. Формирао се један вид дискриминације и стигматизације који је утицао на касније друштвене односе током дугог временског периода.³²¹

У имплементацији масовних неселективних убилачких акција, партизанске снаге су прибегавале различитим методама. Оне су управљале хапшењима и екзекуцијама неколико категорија особа, укључујући представнике ројалистичких снага, припаднике колаборационистичког режима, домаће оптуженике за издају, али и све оне који су били означени као „класни непријатељи.“³²²

Оправдање власти за ове масовне убилачке акције је потреба за очувањем НОБ-а и његових резултата. Сматрано је да су ове жртве потенцијални опоненти који би могли угрозити социјалистички прокрет и револуцијске принципе.³²³ Очување идеолошке чистоте НОБ-а постало је парола којом је правдан терор. Цивилно становништво често је било колатерална штета. Неселективне репресивне мере против такозваних „класних непријатеља“ често су укључивале и претерану употребу силе према људима који нису били политички ангажовани, нити представљали било какву реалну претњу режиму.³²⁴ Бројне истакнуте особе, интелектуалци, професори, верски поглавари и људи из других друштвених слојева постали су мете.³²⁵

³²¹ „У послератној Југославији жртве су систематски брисане из јавног сећања. Злочини, које је нова југословенска власт починила над својим држављанима, масовна убиства лица проглашених кривим ван суда, додатно су потенцирани наређењима о ћутњи и одузимању права на гробно место. Масовне гробнице, појединачни гробови и жртве једноставно нису смели да постоје. Гробнице су биле разорене, прикривене, уништене. Преко њих су грађене градске депоније, стамбене зграде или ауто-путеви. У Словенији, делимично и Хрватској, доста је урађено на њиховом проналажењу и идентификовању жртава.“ Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013, стр.177.

³²² „Министарство унутрашњих послова ФНРЈ усвојило је јуна 1947.г. Упутства за рад иследних органа УДБ-е, на основу који је служба добила статус органа гоњења за девет група кривичних дела. Акт је озваничио право органима УДБ-е да врше лишавање слободе, привођење, притварање, ислеђивање и поступак са ухапшеним лицима. За ухапшене су отворани досијеи, регистар података о лицу и предмету прогона. Документација је вођена хронолошки; од службених белешки до папира из поступка, истраге, пресуде. Ове стаљинистичке методе изнуђивања често би се претвориле у тихо убиство у истражном поступку, нарочито у времену до 1951. У прво време често су „народни непријатељи“ стрељани без суда. У сукобу између законских одредби о раду службе и смерница које су одређивале потребе партије на власти, по правилу је побеђивало друго.“ Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2013., стр.134.

³²³ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.492.

³²⁴ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.97-98.

³²⁵ „Противници или претпостављени противници нове власти уклањани су и даље по кратком поступку или су осуђивани на квазисудским процесима. Осим „ратних злочинаца“ убијани су или хапшени и осуђивани политички противници на основу паушалних оптужби. Како је то изгледало у пракси, показује извештај III одсека Озне VI корпуса НОВЈ-а од 15. јануара 1945. године: „Разлог овим ликвидацијама било је становиште: без много скрупула треба ликвидирати све оне за које знамо да су нам непријатељи и који ће сутра бити против нас.“ Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.132.

Доказивање да су жртве режимског терора биле политички неистомишљеници безопасни по режим у Југославији после Другог светског рата захтева анализу различитих доказа и контекста. Иако је било случајева где су људи без политичког ангажмана страдали, докази указују на то да је један од главних критеријума била политичка опредељеност како би неко постао мета режимског терора, за шта се до доказа долазило махом шпијунажом.³²⁶

1. **Политички противници:** Велики број жртава терора били су људи који су се својим политичким ставовима и делима издвојили као противници режима. То укључује чланове антикомунистичких организација, ројалисте, припаднике опозиционих група, или једноставно оне који су изнели критике на рачун комунистичког режима.³²⁷
2. **Село и пољопривредници:** У одређеним случајевима, иако су људи били ван политичких организација, њихов социјални или професионални статус је био проблематичан. Пољопривредници, професионалци, и приватни предузетници који су поседовали земљу и ресурсе често су постајали мете као представници буржоазије или „капиталистичких поседника.”³²⁸
3. **Интелектуалци и образовани слојеви:** Интелектуалци, наставници, професори и студенти такође су често били мете терора уколико су износили критике према режиму или ако су били изван оквира званичне идеологије.³²⁹
4. **Верски поглавари:** Верски поглавари и ауторитети, посебно уколико су изражавали ставове који су се супротстављали комунистичким, такође су били подложни терору.³³⁰
5. **Власници приватног капитала:** Особе које су биле сврстане у групу „буржоазије,” биле су виђене као потенцијалне претње новом социјалистичком поретку.³³¹

Масовна неселективна убилачка дела у првој фази послератног периода у Југославији била су интегрални део стратегије Комунистичке партије. Оваква пракса демонстрира не само политичку репресију већ и неспособност и параноичност власти. КПЈ није била спремна да разликује реалне претње од становништва без политичког

³²⁶ „Чланови КПЈ добили су улогу денунцијаната, а у великим градовима систем шпијунаже и контроле дошао је до станара сваке зграде. Настојници зграда имали су задатак да за Озну контролишу станаре и посетиоце. Они који нису били поуздани нису могли добити запослење. Свака улица, сходно величини, имала је своје поверенике или секретаре који су вршили контролу за службу безбедности. О сумњивим лицима вођени су досијеи, при чему је примењен совјетски модел категоризације лица противних власти. Озна је водила истражни поступак, а признања дата у истрази (често уз примену бруталне психофизичке тортуре) коришћена су као доказ на суду. У прво време често су народни непријатељи стрељани без суда.” *Ibid.*, стр.103.

³²⁷ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.115.

³²⁸ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.171.

³²⁹ *Ibid.*, стр.342.

³³⁰ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр. 342.; Исто и : Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.214-215.

³³¹ *Ibid.*, стр.141.

ангажмана, што указује на несигурност, и правно гледано предумишљај у циљу предупређивања сваке евентуалије у беспопштедној борби за апсолутну власт. Неселективни терор над цивилним становништвом Југославије после Другог светског рата оставио је дубоке ране на друштву и представља предмет разматрања и анализе у контексту људских права и описаном стању супротстављене демократске праксе.³³²

Предизборне кампање у Југославији 1945. године биле су обележене дубоким политичким поделама, контроверзама и учесталим насиљем. Пребијања, застрашивања и други облици политичког терора као начин за остваривање политичких циљева, постали су део сурове стварности тог времена, о чему постоје бројни извештаји.³³³ Овај период карактерисала су, пре свега, сукобљавања између партизанског покрета под вођством Јосипа Броза Тита и различитих политичких групација које су се противиле комунистичкој власти.³³⁴ Један од кључних разлога за насиље током предизборних кампања био је сукоб између комунистичких снага, које су имале снажну подршку победничке војске, и политичких групација које су тежиле другачијем политичком уређењу. Комунисти су сматрали да су војна победа и подршка народа током рата легитимизовали њихову власт, док су се политички противници пасивније залагали за алтернативне облике управљања земљом. Иако је идеја о братству и јединству била у пропаганди врло оприсутњена, комунистичке власти, у жељи за консолидацијом моћи, нису бирале начин да спрече конкуренцију и ограниче слободу политичког израза.³³⁵

У атмосфери неповерења и страха, политички противници су постајали жртве насиља, било да се радило о појединцима или групама које су подржавале опозицију. Пребијања су имала двоструку улогу - елиминацију физичких претњи по власт и посредну поруку опозицији о моћи и непопустљивости режима. Овај вид терора није само сузбијао конкуренцију већ је и стварао утисак општег страха, што је отежавало организовање опозиције и слободан политички дијалог.³³⁶

Застрашивање је такође било присутно у облику отворених претњи, хапшења и других репресивних мера према политичким неистомишљеницима, чиме се слала јасна порука да је одступање од прокламованих политичких ставова неприхватљиво.³³⁷ Оваква

³³² Јанковић, Иван, *На белом хлебу*, Службени гласник, Београд, 2012., стр.409.

³³³ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.65.

³³⁴ *Ibid.*, стр.68.

³³⁵ „Проблематичнији за власт био је вид активнијег и организованијег политичког отпора, који су представљале илегалне омладинске групе чији се најчешћи облик деловања сводио на писање антикомунистичких парола и летака, затворене дискусије и ситне диверзије.” Према: Лазић, Бранко, *Титов покрет и режим у Југославији 1941–1946*, Горњи Милановац Дечје новине, 1992, стр.164.

³³⁶ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.493.

³³⁷ „На удару органа Озне прво је требало да се нађу „они кругови и појединци“ који су „злонамерно“ коментарисали прве дане живота под новим властима. Требало је неутралисати утицај предратних српских странака које су и даље признавале легитимитет Краљевине Југославије, а посебну пажњу требало је посветити и раду Српске православне цркве која је, како се веровало у Озни, била спремна на борбу против новог поретка.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013. стр. 72.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* - документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 14.

тактика није само ограничавала политичке слободе већ је и гушила сваку иницијативу која би могла озбиљније угрозити власт; студенти и њихове организације које су као језгро отпора видели и Немци за време окупације, затим новинари који су се усудили да извештавају непристрасно или критички, били су изложени притисцима и насиљу, а слобода говора била је озбиљно угрожена. Манипулација информацијама, дезинформацијама и цензура доприносили су стварању једноумља и контролисању јавног мњења.³³⁸ Медији су били под строгим контролом власти, чиме су се обезбеђивали једностране прикази политичке стварности. Опозиција је имала отежан приступ јавности, док су владајуће структуре користиле медије за стварање позитивне слике о својој политичкој визији.³³⁹

Грађани који су изражавали јавну подршку опозицији су такође били изложени репресијама. Насиље над обичним људима, попут хапшења или пребијања, имало је за циљ не само елиминацију потенцијалних политичких противника, већ и застрашивање ширег опсега становништва, чиме се ограничавао политички активизам.³⁴⁰

Један од најзначајнијих догађаја током овог периода била је пресуда и егзекуција Драже Михаиловића, команданта Југословенске војске у отаџбини. Дража Михаиловић, као командант југословенских Четничких снага, био је опозиција комунистичким властима. Након ратних сукоба и освојене власти, комунисти су водили непоштен судски процес против њега, на основу кога су га и осудили. Овај судски процес је и данас предмет бројних критика због непоштовања основних принципа правдосуђа и људских права, чему ће се у овом раду посветити посебна пажња, и њему ћемо касније посветити пажњу.

Сами избори су били одржани под потпуно контролом комуниста, па је упитан и њихов легитимитет. На првим изборима за Уставотворну скупштину ДФЈ требало је да учествују Народни фронт Југославије, политичка организација предвођена Комунистичком партијом, и група опозиционих странака. Опозицију су чинили Демократска странка, мада је фракција ове странке ушла у Народни фронт, Хрватска сељачка странка и Радикална странка. Сматрајући да су избори фарса, Милан Грол, председник Демократске странке је поднео оставку на место потпредседника владе, и издао саопштење о изборној апстиненцији, због неиспуњеног условног минимума. Под политички кишобран Народног фронта Југославије, покрета предвођеног Комунистичком партијом Југославије, стао је велики број странака и организација леве оријентације. Антифашистички фронт жена,

³³⁸ Ђорђевић, Димитрије, *Ожигљци и опомене III*, Београд: СКЗ, 1999., стр.233; Крстић, Угљеша, *Непристајање*, Вајат, Београд, 2004, стр.102.

³³⁹ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, Institut za Savremenu Istoriju, Београд, 2013., видети детаљније од стр.375.

³⁴⁰ „У условима успостављања једнопартијске диктатуре у Србији и Југославији није постојала слобода изражавања мишљења, јавних манифестација као ни слобода штампе. Заправо, у том времену репресија је била најинтензивнија, а казнена политика за тзв. „политички криминал“ најригиднија. У периоду 1944–1953. само наизглед није било значајних јавних демонстрација незадовољства противника комунистичког режима. КПЈ је имала најзначајнију подршку у народу у односу на друге комунистичке партије у Источној Европи. То, међутим, не значи да приликом револуционарног преображаја друштва и успостављања једнопартијске диктатуре није било бројних, па понегде и озбиљних друштвених отпора.” Према: Цветковић, Срђан, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*, Београд, Институт за савремену историју, 2021, стр. 11–12.

Југословенска републиканска странка Јаше Продановића и Народна сељачка странка Драгољуба Јовановића биле су само неке од организација и странака унутар фронта, које је Партија извукла из позиције маргине у сферу политичког живота, како би обезбедила континуитет односа из предратног периода, будући да су чланови ових странака били активни учесници Народноослободилачке борбе и пре ослобођења сарађивали са комунистима; такође је опонашала плурализам на политичкој сцени. Докази и записи о принудним гласањима и манипулацијама гласачким телима доприносе аргументацији о томе да су избори били само фарса комунистичке партије, а не демократски процес.³⁴¹

Политички терор током предизборних кампања у Југославији 1945. године, када су комунистичке власти силом сузбијале опозицију и подривале демократске институције, био је сложен феномен који је имао корене у дубоким политичким поделама. Овим изборима, омогућено је формирање једнопартијског система. Кроз контролу над правосудним системом, медијима, друштвом и изборима, комунистичке власти су осигурале своју политичку доминацију, али су и створиле окружење где је терор играо кључну улогу у обликовању политичког обрасца. Пребијања, застрашивање, контрола протока информација и други облици политичког терора били су средства која су омогућила властима одржавање контроле над политичким процесима, али су истовремено затровала политичку климу и оставила дуготрајан утицај на друштво. Разноликост политичких ставова и слобода изражавања биле су спутане, остављајући траг насиља и репресије у политичком наслеђу земље.

4. ЧЕТВРТА ГЛАВА

Институционализација социјалистичке идеологије од победе на изборима 1945. године

³⁴¹ „Предизборну кампању су обележили и притисци на бираче, атмосфера страха и гушење опозиционе штампе. Избори нису били равноправни у политичком смислу, нити су били слободни. Један од примера опструкције било је гашење листа Демократија који је уређивала Демократска странка Милана Грота. Изашло је неколико бројева и онда су се радници у штампарији, задужени за прелом листа, побунили против класних непријатеља које су сагледавали у овој странци, притисак је вршен и на породице чија је родбина хапшена после ослобођења. Тако су остали чланови, како не би били оспоравани и сумњиви „морали да иду да гласају“. Таква атмосфера пресије када се створи у друштву врло је тешко појединцу да се опредељује, посебно у мањим срединама. Народни фронт је уочи избора организовао масовне скупове, конференције, зборове, приредбе и поворке у готово свим местима у земљи. Широм Југославије лепљени су политички плакати и слике Јосипа Броза Тита, а по зидовима кућа и зграда исписиване су пароле и графити подршке комунистичком лидеру. Нису изостали ни политички митинзи где је нападана опозиција која није ни учествовала на изборима. Питање победника се није постављало, али питање демократичности и процедуре јесте било упитно.“ Према: Павловић, Момчило, *За Тита или за краља - Избори за Уставотворну скупштину 11. септембра 1945.* Београд, 2019.; стр. 101., 273-288.

Успостављање монопола унутар коалиције Народни фронт и функционисање социјалистичких странака играли су значајну улогу у консолидацији власти и формирању социјалистичког друштва под руководством Комунистичке партије Југославије (КПЈ).³⁴² „Специфични услови под којима се одвијала социјалистичка револуција у Југославији – борба против окупатора, за национално ослобођење, дали су класном савезу пролетеријата, са осталим трудбеницима нарочиту организациону чврстину и велику масовну ширину, која се изражава у Народном фронту. Та чврстина олакшава изградњу социјализма у нашој земљи, убрзава њен темпо, јаче изолује капиталистичке елементе од народних маса и лишава их трајније и масовније подршке било којег слоја радног народа”³⁴³ – пише Кардељ. Ови процеси догађали су се после Другог светског рата, у периоду када је комунистичка партија преузела власт и наставила са изградњом социјалистичког друштва. „Предводећи народне масе у рушењу старог апарата власти у изградњи нове народне власти, партија се руководила основним марксистичко - лењинистичким принципима, у погледу државе и револуције и такође из развитака и рада совјетске власти у СССР....систем наше народне власти (народне скупштине, савезна и национална са својим извршним органима, и народни одбори) изграђен је на начелима јединства власти, како у локалним, тако у републичким и савезним размерама. У народним одборима се одражава истовремено непосредна самоуправа народа, кроз њих наше радне масе преко својих представника непосредно учествују у раду свих грана државе и управе и контролишу их. Са друге стране, наша народна власт је одозго до доле чврсто повезана у један јединствен систем на бази вертикалног повезивања појединих грана државне власти и управе, и нижи органи су у оквиру надлежности виших органа дужни да извршују све задатке које ови поверавају. Федеративни систем истовремено у пуној мери обезбеђује националну равноправност, несметан свестрани развитака свих наших народа и несметан развитака у духу социјализма, то јест националне културе по форми а социјалистичке по садржини.”³⁴⁴

Едвард Кардељ, учесник Народноослободилачке борбе, друштвенополитички радник, један од најзначајнијих руководилаца југословенског револуционарног покрета, члан Председништва ЦК СКЈ, и Председништва СФРЈ, генерал пуковник ЈНА и народни херој, и близак пријатељ Маршала Тита био је идеолог и теоретичар доктрине и политичке праксе у Југославији. Његово виђење револуционарних токова, агресивни став према политичким неистомисљеницима и динамика решавања политичких конфликта у послератном периоду наводе нас на размишљање и анализу садржаја његових светоназора, али и однос према политичким противницима у пракси. Стога сматрамо потребним да разложимо изнето:

1. **Коалиција Народни фронт:** Након Другог светског рата, формирана је коалиција под именом Народни фронт, која је обухватала различите антифашистичке и прогресивне снаге.³⁴⁵ Међутим, како је време одмицало, КПЈ је успела да консолидује своју власт и да преузме доминантан статус унутар ове коалиције.

³⁴² Kadelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Beograd, 1960., стр.281.

³⁴³ *Ibid.*

³⁴⁴ *Ibid.* стр.287.

³⁴⁵ Петрановић, Бранко, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Институт за савремену историју, Београд, 1969,. стр. 86-92.

Постепено, друге партије и организације у саставу Народног фронта губиле су свој политички утицај. На тај начин, КПЈ је имала монопол и у политици и у власти.³⁴⁶

2. **Фузија странака леве оријентације:** У оквиру овог процеса, КПЈ је водила напоре да обједини различите предратне политичке опције које су умерено биле оријентисане ка левици и социјалистичке групације под једним кишобраном. Ово спајање имало је за циљ стварање јединствене и моћне партије која би имала потпуну контролу над друштвом и друштвеним институцијама.³⁴⁷

Овај процес сједињавања и консолидације моћи обликовао је политички профил Југославије, стварајући једнопартијски систем под командом Комунистичке партије. Иако је ово довело до стабилности и контроле у периоду након рата, такав модел управљања често је био суочен са критикама због ограничавања демократских права и слобода.

Економско развлашћивање грађанске класе се односи на процес у коме се средства и богатство грађана конфискују, ограничавају или на неки други начин одузимају. Овај појам често се повезује са социјалним и економским променама у контексту преласка у социјалистичко или комунистичко друштво.

У Југославији после Другог светског рата, комунистичка партија је спровела низ реформи које су утицале на грађанску класу и економске структуре:

1. **Аграрна реформа:** Једна од првих и најзначајнијих мера била је аграрна реформа, која је обухватила конфискацију великих земљопоседа и прерасподелу земљишта

³⁴⁶ „Ослобођење од нациста није довело до обнове демократије, већ до увођења једнопартијског система, под плаштом Народног фронта. У другој половини 1947, јавно је прокламовано да КПЈ представља водећу политичку снагу у земљи. Стварањем војне специјалне јединице ОЗНЕ, по узору на НКВД, маја 1944, нове комунистичке власти ставиле су јасно до знања да желе потпуни надзор над државом. Наступио је талас црвеног терора најпре против буржоазије (претежно до 1947.), а касније против комунистичких неистомишљеника који су стали уз Стаљина, у његовом сукобу са Јосипом Брозом (1949–1955.). Промена спољнополитичке оријентације и све веће ослањање на САД од 1950. довело је до омекшавања режима и постепеног преображаја у блажи ауторитарни облик поретка до средине педесетих. Током 1946. нестала је политичка опозиција у Југославији, а избори сазвани 1945. за конституанту одржани су у атмосфери терора, одмазде и страха. Нови парламент је престао да буде поприште борбе различитих политичких странака и схватања и постао је позорница за јавно изношење претњи неистомишљеницима. Ретки посланици из некомунистичког дела Народног фронта нису пружили већи отпор. Они који су се супротставили тоталитарним властима завршили би одмах у затвору уз експресно одузимање имунитета.” Детаљније видети у: Koštunica, Vojislav, Čavoški, Kosta, Party Pluralism and Monism. Social Movements and the Political System in Yugoslavia 1944–1949 (New York: Columbia University Press, 1985) стр. 247-251 Према: Марковић, Слободан, Развој парламентаризма у Србији, *Dileme i izazovi parlamentarizma* (prir.) Pavlović, Vukašin Orlović, Slaviša, FPN, Beograd 2007., стр. 249-267.

³⁴⁷ „Динамика изградње Народног фронта у Демократској Федеративној Југославији била је условљена и клизањем западних савезника и СССРа у Хладни рат. За разлику од свих других фронтова, југословенски се темељио на идеологији братства и јединства која је пресудно утицала на укљученост, односно искљученост српског политичког корпуса у послератну структуру власти. Народни фронт је кроз своју суштину – идеју братства и јединства – био баштиник политички коректног, односно спутаног језика што је у југословенском случају била димензија више у односу на друге етнички једноставније државне творевине, па и социјализме Источне Европе и Балкана.” Према: Dragišić, Olivera Narodni front Jugoslavije: karakter, specifičnosti i funkcija Istorija 20. veka, god. 41, 1/2023, 115-116.

међу сељацима. Ово је довело до разлаза са старим аграрним структурама, али и до отуђивања имовине од досадашњих власника.³⁴⁸

2. **Национализација приватног капитала:** Процес национализације обухватао је приватна предузећа и индустријска постројења. Деловањем оваквих мера, комунистичка партија је прешла на модел социјалистичког власништва над средствима производње, ограничавајући улогу приватног предузетништва и капитала.³⁴⁹
3. **Фузија банака и стварање социјалистичког банкарског система:** Банке су биле предмет фузије и национализације, што је ограничило приватне финансијске институције. Кроз овакве поступке, комунистичка партија стекла је контролу над финансијским сектором.³⁵⁰
4. **Усмеравање образовног система:** Образовни систем је тежио промоцији социјалистичких идеала и одгајању грађана у духу колективистичког система вредности. Ова врста контроле над образовањем имала је за циљ измену културних идентитета и ставова у друштву.³⁵¹

Ове реформе су имале значајан утицај на грађанску класу, иако је важно направити разлику између различитих сегмената грађанске класе. Док су неки изгубили своју имовину и статус, други су успели да избегну ове мере. Стварање социјалистичког друштва подразумевало је прераспodelу богатства и снажну улогу државе у контроли економског и друштвеног развоја.

У Југославији после Другог светског рата, политичко развлашћивање грађанске класе обухвата процесе и институционе промене који воде ограничавању политичке моћи, утицаја и учешћа грађана, посебно оних који припадају вишим економским и друштвеним класама. Кардељ наводи децидно мере карактеристичне за период послератног развитка:

³⁴⁸ Петрановић, Бранко, *Политичке и правне прилике за време Привремене владе ДФЈ*, стр. 43. Исто у: Цветковић, Срђан, *Облици одузимања приватне својине у Србији и Југославији 1944-1958*, у: *Ресетовање и рехабилитација, зборник*, Београд 2009, 197-225. Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 3. Облици отпора комунистичком режиму у Србији 1944-1991.*, Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2013., видети детаљније од стр.35-61.

³⁴⁹ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 3. Облици отпора комунистичком режиму у Србији 1944-1991.*, Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2013., видети детаљније од стр.36-45.

³⁵⁰ „Рефлексије промена идејно-политичких оквира, економских односа и спољнополитичке оријентације на регулисање банкарског система у Југославији од увођења социјализма до стварања социјалистичке тржишне привреде створиле су потребу за изналажењем система за два крупна захтева која је наметала владајућа идеолошка матрица – изградња социјалистичког банкарства, базираног на искуствима СССР-а, и изградња самоуправног банкарства, без ранијег искуства – водила је честим променама. У економско-политичком опиту који је обележио историју Југославије подручје новца је била област у којој се највише експериментисало. Тако је за само две деценије банкарство обележило више различитих, па и супротстављених појава-разни видови подржављења, крута планска привреда, централизација са концентрацијом, делимична деконцентрација, пуна централизација, слабљење планског система, разни видови децентрализације и економске либерализације и креирање банкарства социјалистичког тржишног система.” Према: Илић, Сања, *Банкарство социјалистичке Југославије до увођења социјалистичке тржишне привреде (1944/45–1965)*, *Значај институционалних промена у економији Србије кроз историју*, прир. Минковић, Јелена, Коковић Де Санто, Милица, Матковић, Александар, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2007., стр.137-150.

³⁵¹ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр.41-93.

1. Экспроприсани су сарадници окупатора, издајници и економски колаборанти; делимично је то извршено у току, а делимично после рата.

2. Секвестрирана је имовина страних капиталиста који су служили окупатору.

3. Одузета је ратна добит без разлике свима који су је стекли привредним пословањем за време окупације.

4. Спроведен је читав низ мера у току 1946. г.које су практично ликвидирале привредни банковни систем и омогућиле да држава узме готово читав кредитни систем у своје руке.

5. Уведене су такве мере државне контроле спољне трговине, које су практично значиле државни моонопол спољне трговине.³⁵²

Процес развлашћивања политичке класе вршила је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) под руководством Јосипа Броза Тита, а неке од метода којима су се служили су:

1. **Конфискација имовине:** Комунистичка партија је преузела контролу над влашћу и директно утицала на конфискацију имовине неких категорија грађана. Велики земљопоседници и индустријски предузетници били су изложени конфискацији, а њихова имовина је дистрибуирана на различите начине, укључујући аграрну реформу.
2. **Национализација:** Приватна предузећа и индустријска постројења су подлегла процесу национализације, где је држава преузела власништво и контролу над средствима производње. Ово је ограничавало економски развој и аутономију приватног сектора.
3. **Цензура и контрола медија:** Власт контролише и цензурише медије како би утицала на јавно мишљење и ограничила информације које стижу до грађана. Ово доводи до формирања једносмерне базе података и измењених представљања политичких догађаја.
4. **Политичко процесуирање и притисци:** Постоје случајеви политичке злоупотребе правосудног система ради притиска или интимидације опозиционих личности и група. Политичко процесуирање је коришћено као средство за застрашивање и одвраћање потенцијалних опозиционих снага.
5. **Изборне манипулације:** Изборне манипулације и притисци коришћени су како би се ограничило учешће политичких опонената. Комунистичка партија је доминирала политичким пејсажом, а избори су били контролисани како би се осигурала доминација њене политичке власти. Манипулације на изборима, као што су изборне преваре, грађане лишавају могућности избора представника који би адекватно заступали њихове интересе.

³⁵² Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Beograd, 1960., стр.295. Исто, у: Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009.,стр.129.

6. **Централизација власти:** Политичка власт је централизована у рукама Комунистичке партије, што је ограничавало учешће грађана у политичким процесима и одлучивању.
7. **Ограничавање приступа управљању:** Управљачке структуре су дизајниране тако да искључе учешће грађанске класе из процеса одлучивања. Ово укључује концентрацију власти међу малим бројем људи унутар партије, што ограничава учешће ширег броја грађана, а производи олигархију.

Узимајући у обзир ове мере, јасно је да је Комунистичка партија спровела широке реформе у политичком и економском сектору које су имале директан утицај на грађанску класу и друге друштвене слојеве. Ове промене су биле део ширег процеса изградње социјалистичког друштва у Југославији.

Важно је разумети да политичко развлашћивање не мора увек бити директан напад на грађанску класу као целину, већ може бити усмерено на специфичне групе или појединце који се посматрају потенцијалном претњом постојећем политичком режиму.³⁵³ Овакви процеси често представљају изазове за демократске и правне институције, а излазак из њих може захтевати ангажовање и међународну подршку унутар једног друштва.

4. 1. ПРВО ПОГЛАВЉЕ

4. 1. 1. Идеолошке инструментализације државног апарата

Револуција у Југославији после Другог светског рата имала је марксистичко-лењинистичке основе и постала је део ширег покрета ослобођења од фашистичке окупације, што је довело до преображаја Југославије у социјалистичку државу. Идеолошка инструментализација државног апарата била је саставни део овог процеса.³⁵⁴ „Комунистичка партија је била предводник једног од најоригиналнијих облика

³⁵³ „Рестрикцијом основних људских и политичких права и мерама правно-партијске репресије, партија је, у периоду 1944-1948. потпуно елиминисала сваки облик опозиције. У првој фази револуције, делујући „кроз народни и антифашистички фронт“, партија је преузела све полуге власти и елиминисала опозицију ван фронта. Друга етапа требало је да елиминише „сапутнике револуције“ успостављањем монолитности у фронту и на крају de facto једнопартијског система. У економском смислу, вишефазна социјалистичка револуција подразумевала је стварање државног социјализма, чији је предуслов био да се разним етатистичким мерама (конфискацијом, национализацијом, аграрном реформом, откупом, колективизацијом) „изврши подржављење приватне својине.“ Мерама економске политике (пореском политиком, политиком цена, инвестиционом политиком) „развија се државно-социјалистички сектор под контролом партије.“ Процес би се одвијао кроз циклусе, популарно назване „петољеткама“, са циљем упошљавања милионске резерве радне снаге са села у град и убрзану индустријализацију и урбанизацију. У сфери културе, науке и уметности тежило се примени поставки социјалистичког реализма, теорије одраза, ангажованости, уз драстичну рестрикцију уметничких и научних слобода.“ Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.72.

³⁵⁴ Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga XII, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1960, стр.234.

народноослободилачког рата и социјалистичке револуције у савременом свету; што је Савез комуниста дошао практично и теријски у конфликт са стаљинистичким догматизмом и што је извршио дубоку марксистичку теоријску анализу и критику те појаве; што је иницијатор и градитељ самоуправљања односно његових теоријских темеља и прктичних решења; што је отворио перспективу новог типа демократије, тј. самоуправне демократије; што је био иницијатор и покретачка снага у грчевитом пробијању нашег друштва ка новим друштвено-економским односима заснованим на јединству живог и минулог рада односно рада и капитала у рукама радника самоуправљача и на специфичним социјалистичким доходовним односима; што је као водећа снага наше земље и њене спољне политике одиграо значајну улогу у развијању покрета несврстаних и обликовању његовог практично-политичког и идејног концепта - поставке су Едварда Кардеља - „Она је уједно зачајан допринос наше револуције марксистичкој теорији и пракси светског социјализма.”³⁵⁵

С обзиром на ове елементе, јасно је да је идеолошка компонента била неопходан елемент у формирању новог друштва у Југославији. „Ако Савез комуниста хоће да одигра своју револуционарну историјску улогу” - наводи Кардељ даље, - „онда он мора да буде независна револуционарна, идејна и политичка организација тј. мора да делује као покретачка снага друштва као целине на челу радничке класе и то на свим нивоима организације друштва. Зато он мора бити способан да се теоријски идејно и практично критички постави према областима друштвеног живота који су од значаја за за интересе радног човека укључујући и област удруженог рада и самоуправљања.”³⁵⁶ Титова Југославија је била модел самоуправног социјализма, где су идеолошки принципи марксизма и лењинизма били основа за организацију друштва и државе.

Сламање наслеђених државних структура у Југославији након Другог светског рата представљало је комплексан процес који се реализован кроз систем државне репресије и контроле. Ова драматична промена била је у сугласности са марксистичко-лењинистичком доктрином, која је поставила основе за изградњу социјалистичког друштва. „Карактер власти давао је свој печат читавом начину даљег развијања револуционарних тековина Народноослободилачког рата. Национално питање у Југославији решено је на бази социјалистичког интернационализма, а не на бази буржоаског национализма; оно је решено у духу учења марксизма - лењинизма”- писао је Кардељ - „Укидање феудалних остатака у пољопривреди Југославије аграрна реформа, давање велепоседничке земље сељацима, извршено је у смислу учвршћивања савеза радничке класе са радним сељаштвом, уз доношење низа рестриктивних мера срачунатих на сузбијање капиталистичких еемената на селу.”³⁵⁷

У наставку истражујемо како је Југославија применила марксистичко - лењинистичке принципе у процесу сламања старих државних структура и стварања новог социјалистичког уређења. Токови револуције су, како тврди Симовић, диктирали да се она изрази после остварене историјско – правне победе преко једног потпуно новог система

³⁵⁵ *Ibid.*

³⁵⁶ *Ibid.*, стр. 522.

³⁵⁷ Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Beograd, 1960., стр. 270.

уређења. Политичко – државни систем који је револуција породила, наступао је из демократске позиције према оној већини која је револуцију омогућила и спровела у пракси, по узору на дотадашње револуционарне праксе пролетаријата током 19. и 20. века. По њему, класно – пролетерска суштина власти, коју он назива „диктатуром пролетаријата,” на трагу Лењинове теоријско - идеолошке матрице, одређивала је политичко - организационе облике, наслеђене из Марксове визије Париске комуне и њених искустава, затим октобарске револуције и праксе Совјета, у конкретним југословенским условима примене теоријских ставова и принципа. Из његовог теоријског оквира закључујемо да су, на првом месту, на удару револуције били правосуђе и законска легислатива, чије су промене трасиране још за време рата.³⁵⁸

Марксистичко - лењинистичка доктрина, заснована на идејама Владимира Илича Лењина и Карла Маркса, играла је важну улогу у концептуализацији и спровођењу револуције у Југославији 1945. године. Основне поставке ове идеологије о укидању капиталистичког власништва и конструкцији класно равноправног друштва директно су утицале на начин на који су старе државне структуре разаране и замењене новим социјалистичким облицима.

Први корак у сламању старих државних структура била је револуционарна акција која је искоренила старе елите, срушила старе државне структуре и елиминисала елементе који су сматрани карактеристичким за капитализам, припремајући терен за изградњу новог друштва. Ово је укључивало исцрпне промене у војном, политичком и економском сектору, при чему је нова власт постављала своје представнике, елиминишући оне који су били повезане са претходним режимом.³⁵⁹ Репресивне мере и контрола стављене су у функцију изоловања и неутралисања потенцијалних опонената и реакционарних елемената.

³⁵⁸ „У области проучавања основа и порекла савремене југословенске уставности, одлуке II заседања АВНОЈ-а представљају одређену идејно-теоријску и политичко-уставну инспирацију и подстицај. Разлоге за то треба тражити у чињеници што су ове одлуке донете у току изградње једног новог, на социјалистичким основама изграђиваног уставног и политичког система. Одлуке II заседања АВНОЈ-а представљале су први револуционарни устав нове Југославије; оне су тако представљале и основне изворе новог уставног система. Као такве, оне су идејно и садржински уткане у низ начела и институција нове Југославије. Истовремено, проучавајући саму револуцију и њене фазе, а посебно II заседање АВНОЈ-а, видимо, примењено на конкретне југословенске услове и услове II светског рата уопште, реализовање низа антиципација великих политичко-филозофских мислилаца, а посебно, као што је то већ раније истакнуто, Марксове, Енгелсове и Лењинове теоријске погледе и ставове, њихове визије о условима, путевима, облицима и законитостима изградње појединих фаза, принципа и институција. Свакако да одлуке II заседања АВНОЈ-а нису настале независно од промењених односа снага у југословенском друштву, независно од основне победе саме револуције. Друштвени токови који су довели до промене у односима, пре свега, политичким односима власти и управљања, утврдили су путеве изградње основа новог политичког система. Они су утврдили и основе нових начела и институција. На тај начин, ови друштвени токови су утицали, основном победом саме револуције, на стварање једног новог система политичких и других односа.” Према: Симовић, Војислав, *Основи савремене југословенске уставности у светлу одлука Другог заседања АВНОЈ-а, Анали Правног факултета у Београду, Година XXIII јул — август 1975. Број 4*, стр.361-365.

³⁵⁹ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.197.

Државна репресија и контрола, стога, играле је кључну улогу у формирању новог поретка и сузбијању опозиције.³⁶⁰ Политички опоненти и представници старих државних структура били су мета оштрих мера контролног апарата.³⁶¹ Посебност лењинистичког приступа је била у енергичном сузбијању потенцијалних опозиционих група, политичких конкуренција и било каквих елемената који су сматрани као претња новом социјалистичком покрету. О томе Кардељ пише: „гвоздена унутрашња логика Народноослободилачког рата коме је стајао на челу пролетаријат са својом авангардом....рушили су брзо и темељито једну за другом основне базе и платформе отворених и прикривених издајничких реакционарних снага капитализма у Југославији. Рушење позиција унутрашњих снага реакције значило је истовремено рушење сваког страног империјализма у нашој земљи.”³⁶² Репресивне мере укључивале су хапшења, процесе и укидање било каквих форми опозиције. Слеђење принципа чистке и репресије било је одлучујуће за усмеравање друштва ка социјалистичким циљевима.

Један од кључних аспеката марксистичко - лењинистичке идеологије који, је обликовао нову Југославију, било је усмеравање на колективно власништво и касније самоуправљање. Тако је формиран нов друштвени систем који је теоријски претпостављао равноправност и партиципацију ангажованих и преваспитаних грађана у политичком одлучивању.

Промена друштвених и културних вредности била је битан аспект у обликовању новог социјалистичког друштва. Образовни систем и медији су били алати који су служили за промоцију марксистичко - лењинистичке идеологије и за васпитање грађана у смеру нових социјалистичких вредности.³⁶³ Ово је структурирано према Докњић, на следећи начин: „директивама КПЈ и законским прописима и расписима државних органа одређивани су надлежност, делокруг рада, функција и организациона структура сваке установе. Централистичко устројство државних органа условило је и хијерархијско устројство установа у области просвете, науке и културе, почев од федералног,

³⁶⁰ Марковић, Предраг, Државна репресија и јавно мњење Београда 1948–1965, *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1996, Београд, 1996, стр. 77.

³⁶¹ „Реорганизација Озне почела је фебруара 1946. и завршена је следећих месеци. У састав републичких министарстава унутрашњих послова ушле су Удба, Управа јавне безбедности и команде Народне милиције. У ово реорганизацији створено је по том принципу Министарство унутрашњих послова Србије. Са таквом организацијом служба је остала до почетка 1949, када су формирана обласна одељења Удбе, за која су непосредно везана среска опуномоћства Удбе што је диктирао сукоб са ИБ-ом.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва, Службени гласник*, Београд, 2015., стр.104.

³⁶² Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Београд, 1960., стр. 265.

³⁶³ „Омладина која је похађала средњу школу организована је у средњошколским антифашистичким организацијама. Од средине 1945, у школама постоје средњошколски народни одобри, држе се политичке конференције са предавањима. Главна линија КПЈ ишла је преко СКОЈ-а, који је био десна рука партије за револуционарну борбу у редовима омладине. У првим годинама по ослобођењу, скојевска омладина је често организовала нападе, и батинања ђака – реакционара. Ученици се често обавезују и истерују из школа да присуствују прорежимским демонстрацијама и митинзима. Ђаци - реакционари су били под присмотром полиције и неретко су кажњавани административним па и судским казнама.” Према: Петрановић, Бранко, *Политбиро ЦК КПЈ, 1945-1948*, Београд, 1996., стр. 427.; Лазић, Милан, *Титов покрет и режим у Југославији 1941-1946*, Горњи Милановац, 1992., стр. 162.

републичког, обласног, окружног, среског до месног нивоа. Државни органи одређивали су правни и организациони оквир за рад институција, а партија је утврђивала смернице и правце њиховог рада. Уметничка удружења су била погодна форма преко којих је партија ширила своју идеологију и утицај међу ствараоцима. Преко удружења уметност је потчињена и преображена у инструмент за остваривање идеолошких циљева, уметници су каналисани и контролисани, доношени судови и изрицане оцене о уметничком стваралаштву. Чланство у удружењима омогућавало је уметницима учествовање и појављивање у културном животу и обезбеђивало економске повластице и материјалну сигурност.”³⁶⁴ Ово је било од суштинског значаја за стварање другачије друштвене свести и припрему грађана за учешће у социјалистичком организовању друштва.

Лењинистички модел социјализма подразумевао је јаку централизацију власти, што је Југославија применила увођењем једнопартијског система. Централизација власти омогућила је ефикасну имплементацију социјалистичких реформи и промена у складу са марксистичко - лењинистичким идејама, истовремено ограничавајући политичку плурализацију.

Уз тај приступ, формирање новог друштва у Југославији извршено је на основу принципа колективног власништва и самоуправљања, што је било у складу са марксистичко - лењинистичком идеологијом. Нове државне структуре заснивале су на принципима који су идеолошки истоветни са доктрином лењинистичког марксизма. „Неоспорна руководећа улога радничке класе и Комунистичке партије даје народној власти у нашој земљи оне основне карактеристике диктатуре пролетаријата, које обезбеђују развитак социјализма у нашој земљи. Те категорије су према Лењину: способност да сломи отпор експлоататора, способност да организује изградњу социјализма, и чињеница да у њеном крилу доази до изражаја и учвршћује се савез радничке класе са осталим трудбеницима, под руководством Комунистичке партије”³⁶⁵ - разрадио је Кардељ.

Југославија је успешно применила марксистичко - лењинистичке принципе у сламању наслеђених државних структура. Кроз револуционарну акцију, државну репресију, елиминацију старих елита, усмеравање на колективно власништво и самоуправљање, идеолошко васпитање и централизацију власти, формирала се нова, социјалистичка Југославија.

³⁶⁴ „Процес обнове старих и стварања нових институција у области просвете, науке и културе текао је упоредо са стварањем и обновом државе и њених органа власти и управе. Један број ранијих установа је обновљен и реорганизован на новим основама и са новим садржајима рада. Укинута је више старих националних установа, задужбина и фондова који се нису „уклапали” у ново време, а њихова имовина подељена независно од раније намене и завештања. Ради изградње нове просветне, научне и културне политике основане су нове институције и удружења која су требала да оправдају нова стремљења, да омогуће превазилажење велике културне заосталости и културно-просветно уздизање народа. Ликвидацијом приватног, задружног и задужбинског власништва настојало се да се сва материјална и техничка база културно-просветног живота стави под ингеренцију партије и државе.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952, књ. 1*, Архив Југославије Београд 2009., стр. 44.

³⁶⁵ Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, Kultura, Beograd, 1960., стр. 280.

У послератном периоду, Југославија је представљала занимљиво поље на коме се развила јединствена форма социјализма под вођством Јосипа Броза Тита и његове социјалистичке партије. Као један од кључних фактора који је обликовао ову државу, контрола КПЈ над војском представљала је значајан аспект супремације режима. Ова контрола је изражена кроз институционалне, идеолошке и организационе механизме који су обезбедили чврсту војну подршку за социјалистички пројекат Југославије. Ово се огледа и кроз легализацију насиља установом војних судова.³⁶⁶ Имплементација контроле Комунистичке партије Југославије над војском Титове Југославије била је обимна и обухватала је различите аспекте ангажовања војног апарата у сврху контроле и употребе насиља које се манифестује као рад силе.³⁶⁷

Први и највидљивији показатељ контроле социјалистичке партије над војском била је структура командовања и њена јасна подршка Титу. Војска је постављена под ауторитет Ратног вишег савета, који је био саветодавни орган за војна питања под директном контролом партије и њеног руководства. Јосип Броз Тито је био Врховни командант Војске. Оваква структура обезбедила је апсолутни контролни механизам којим је партија директно управљала војним догађајима и одлукама, осигуравајући да војска служи не само као бранитељ територије, већ и као инструмент за одржавање и ширење социјалистичке идеологије.³⁶⁸

Контрола КПЈ над Војском изразила се и кроз промоцију идеолошких принципа марксизма - лењинизма и социјалистичке идеологије у војним редовима. Војни кадрови су били обучавањем у духу ових идеологија, обучавали су их инструктори увезени из Совјетског Савеза, а политички комесари су надгледали идеолошко васпитање у војсци.³⁶⁹ Војска је имала улогу и у извођењу политичких кампања и пропагандних акција. Ово је

³⁶⁶ Јанковић, Иван, *На белом хлебу*, Службени гласник, Београд, 2012., стр.409.

³⁶⁷ „Као и у политичком животу партија је остала верна једном од основних тактичких принципа и у војсци - прожимање а не издвајање од непартизских борачких маса. На 7-10 бораца долазио је један комуниста. Међутим, кадровску доминацију у војсци потврђује податак да се од 141.000 чланова КПЈ пред крај рата у војсци налазило око 100.000. Праву слику снаге комуниста у кључној ослободилачкој и револуционарној институцији тек даје чињеница да се њих 85.000 налазило међу официрима. Почетком 1945. око 50% припадника ушло је у ЈА из непријатељских формација, а само 21% чинили су првоборци. Милионска армија је требало да гарантује безбедност у нестабилним поратним годинама. Но, као „народна“, односно партијска, она је била присутна у политичком животу, имала је привредни и културни ангажман и представљала један од стубова нове власти.” Према: Petranović, Branko, *Jugooslavija na razmeđu 1945-1950*, Crnogorska akademija nauka i umetnosti, Podgorica, 1988. стр. 205.; Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 89-90.

³⁶⁸ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.181.

³⁶⁹ Димитријевић, Бојан, Б., *Совјетска обавештајна служба у Југославији 1944-1948.*, *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.447.

служило не само као структурни механизам за контролу војске, већ и као средство за пропаганду и утемељење социјалистичких вредности у њеном средишту.³⁷⁰

Организационо, контрола је била осигурана кроз постојање Војних округа, који су се налазили под директним утицајем партијског руководства. Војска је имала своје политичке комесаре који су били одговорни за слеђење и спровођење партијске линије у војним јединицама. Комесари су били представници партије у војним формацијама и играли су важну улогу у одржавању лојалности и послушности војника према партијским вођама, чувајући јединство и једнакост према социјалистичким стандардима.³⁷¹

Једнопартијски систем Југославије значајно је допринео контроли КПЈ над војском. Централизација власти и постојање Југословенске народне армије као јединствене војске створиле су услове за лакше и ефикасније управљање војском из јединственог центра.³⁷²

КПЈ је имала директну контролу над снабдевањем, опремом и ресурсима војске. Вршен је и надзор над војном индустријом, обезбеђивана су средства за војне потребе.

Контрола КПЈ над војском Титове Југославије имала је значајан утицај на безбедносни, политички и социјални статус земље. Била је систематски изведена кроз интеграцију политичких, идеолошких, организационих и структурних механизма. Ова јединствена динамика између војних и партијских структура допринела је снази режима, али је и представљала извесно ограничење за било какав вид политичког плурализма и развој демократских процеса. Иако је полагано на вековну традицију српског народа који

³⁷⁰ „Са доласком и релативно дугим трајањем социјализма и комунистичког интернационализма у нашој земљи, дошло је до раскида са традиционалним системом вредности, али не у свим елементима. Била је наглашена афирмација атеизма и научног погледа на свет. Модернизација је захтевала одбацивање традиционалних вредности, што је у знатној мери постигнуто код припадника Војске. Међутим, мора се претпоставити и то да су појединци усвајали нове вредности из користи од нове власти, тако да је ова модернизација имала инструментални карактер. Поред тога, стварна културна модернизација онемогућавана је и на тај начин што су се ауторитарни модел друштвених односа, патерналистичка држава, егалитарна расподела и солидарност надовезали на традиционалне вредности, одржавајући тако стару вредносну структуру карактеристичну, пре свега, за наше село и патријархални менталитет.” Према: Аларгић, Драгана, Систем вредности припадника Војске Србије у контексту реформи друштва, *Војно дело*, 5/2015 стр. 309.

³⁷¹ „Војска је учествовала у извансудским прогонима и ликвидацијама и после ослобођења, а само војни судови судили су све до јесени 1945. године. Она је била ангажована у предизборној кампањи и у изборном процесу, на изградњи инфраструктурних обеката у привреди, у кампањама описмењавана, подизању школа и др. На тај начин као институција силе, партијска и идеологизована, свеprisутна, уз Озну је представљала ударну песницу револуционарне власти у сламању наслеђене политичке и друштвене структуре. Од 13. маја 1946. из Озне се издваја Контраобавештајна служба (КОС) која је уз КНОЈ – Корпус народне одбране Југославије, основан 15. јула 1944, представљала најистуренију војну формацију према домаћим и страним непријатељима, потчињену Министарству одбране, то јест директно Титу.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва, Службени гласник, Београд, 2015.*, стр.100-101.; Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 2. Против народа и државе: политичка репресија у Србији 1953-1985.*, *Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Београд, 2011.*, стр.149.

³⁷² Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48 - документи, ИСИ, Београд, 2019.*, стр. 90.

је на идеју одбране отаџбине васпитан да гледа са готово духовне позиције,³⁷³ деценије које су уследиле донекле су урушиле овакав однос према Југословенској Народној Армији, што је тема која је остала актуелна у историјској анализи социјалистичког периода у Југославији.

Одељење за заштиту народа (ОЗНА) је било тајно политичко и контраобавештајно тело које је настало током Другог светског рата на територији Краљевине Југославије.³⁷⁴ Званично је основано 13. маја 1944. године, а његов оснивач и руководилац био је Јосип Броз Тито.³⁷⁵ Назив „ОЗНА“ користио се за означавање овог тела током Другог светског рата и непосредно након рата, а касније је преименовано у Управу државне безбедности (УДБ). Њен посао био је начелно да ствара увид у непријатељске активности становништва према партизанском покрету. Сруктурирана је као мрежна организација чији шаблон је изгледао овако: „плански постављена обавештајна мрежа која ће имати обавештајне центре, помоћне обавештајне центре, центре рејона, обавештајне органе, обавештајне поверенике по општинама и селима, чији би главни обавештајни центри били непосредно потчињени Обавештајном одсеку Врховног штаба који управља и руководи целокупном обавештајном службом. Главни обавештајни центар требало је да прикупља, сређује и проверава, проучава и припрема за коришћење све извештаје који му буду достављени. У сваком обавештајном центру постојао је шеф центра с неколико сарадника, чији је број зависио од конкретних услова на терену. Главни и помоћни обавештајни центри у свом саставу требало је да имају секцију за обавештавање и секцију за контрашпијунажу. При штабовима корпуса, дивизија, бригада и батаљона организују се обавештајни центри који би требало да у свим јединицама формирају обавештајну мрежу и да у току операција руководе обавештајном службом. Оперативни задаци су им били: прикупљање података о непријатељу, организација и формација непријатељске војске, распоред, јачина и састав, наоружање и опрема, положај и њихова утврђења, начин обезбеђења градова, покрет и саобраћај непријатеља на појединим трасама комуникација. Најважнији подаци односили су се на борбену вредност и способност непријатељских јединица, као и на њихово материјално стање.”³⁷⁶

³⁷³ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.491.

³⁷⁴ „Иако је основана док је рат још трајао, било је јасно да је Озна претеча целокупног система државне безбедности, који ће се касније све више изграђивати и бити један од најважнијих ослонаца тоталитарне власти Комунистичке партије Југославије.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник, 2013., стр.177.; Цветковић, Срђан, Ристановић, Р., Стамболија, Н., *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, ИСИ, Београд, 2018., стр.25.

³⁷⁵ „Коначним ослобођењем Југославије од окупатора и Уставним конституисањем друге Југославије, (ФНРЈ), створени су услови за организацију целокупне државне управе и поновно оснивање министарстава унутрашњих послова и одбране, што је био основни предуслов за организовање безбедносно-обавештајног система нове државе. У том циљу, у марту 1946. године долази до реорганизације ОЗН-е и стварња нових безбедносно-обавештајних установа. На основу новог Устава ФНРЈ од 31. јануара 1946. године, започет је процес организовања комплетног државног апарата. Тако су у оквиру Министарства унутрашњих послова образоване Управа народне милиције, Управа јавне безбедности и Управа државне безбедности (УДБ).” Према: Цветковић, Срђан, Ристановић, Раде, Стамболија, Небојша, *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, ИСИ, Београд, 2018., стр.28.

³⁷⁶ „Посебно је требало прикупљати информације о „народним масама“, односно, податке о „морално-политичком стању становништва. У овом домену најважније је било прикупљање података о „помагачима

Треба разумети контекст у коме је ОЗНА настала. У Бихаћу, 27. новембра 1942. Тито је донео Упутство за обавештајну службу, за чији рад су у току рата постојала контраобавештајна упоришта у већим градовима Србије, али без јединствене обавештајне мреже. Одељење за заштиту народа званично је основано у мају 1944. године, у Дрвару, актом који је потписао сам Маршал. Систем мрежног увезивања инсталирао је совјетски пуковник Тимофејев, као преписан модалитет од НКВД-а, стварајући редом: „Озну за Хрватску, потом за Босну и Херцеговину, а затим редом остале, да би Озна за Србију настала на Вису јуна 1944. године, на челу са Слободаном Пенезићем Крцуном, који је до краја 1944. успео да премрежи целу Србију њеним органима. Београд имао је самостално одељење, основано 16. октобра 1944., које је касније потчињено Озни Југославије, после чега је читав Озна ушла у састав Министарства Унутрашњих Послова. Постојала су четири одсека Озне: први, за обавештајни рад на окупираном подручју (каснији ВОС или СИД), други, обавештајни рад на ослобођеној територији (каснија Удба), трећи, за обавештајни и контраобавештајни рад на заштити оружаних снага (КОС), затим за заштиту од деловања страних обавештајних служби, безбедост позадине, техничка служба и широка и разграната мрежа агената и сарадника на терену.”³⁷⁷ Након Другог светског рата, Југославија је била изложена различитим политичким и идеолошким притисцима. ОЗНА је, стога, имала задатак да осигура стабилност и јединство нове државе. С тим циљем, ОЗНА је видела потребу за репресијом према потенцијалним опозиционим групама и лицима која би могла угрозити новоформирану власт.³⁷⁸

Улога Одељења за заштиту народа у војном репресивном апарату Титове Југославије представља комплексну и контроверзну тему у историји бивше социјалистичке државе. ОЗНА је имала вишеструке задатке, међу којима су се налазиле шпијунске активности, обавештајне операције, контрола и сузбијање домаћих и страних опозиционих група, као и осигурање безбедности новоосноване социјалистичке Југославије. Постојала

непријатеља“ и организаторима „противнародне борбе – како народ гледа на њих, да ли их помаже; ко је у јавној, а ко у тајној служби непријатеља; гледишта ‘маса’ о окупатору, четницима и усташама; најефикасније мере за сузбијање и паралисање четничког и усташког утицаја на делу неослобођене територије. Секција за контрашпијунажу имала је задатак да води одбрану од „непријатељске шпијунаже“ а партизане је требало представити као „праву“, изразито ослободилачку војску. Само званичне радио-вести и остали војни извештаји, који се у овом смислу нарочито издају, могли су се објавити и саопштити становништву. Овај принцип требало је спровести и у обавештајној мрежи мобилних јединица.” Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.19.

³⁷⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.101-102.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 91.

³⁷⁸ „Међу првима органи Озне су устројени на југу Србије, у околини Алексинца и Лесковца. Свуда су упутства била врло јасна: „Да бисмо испунили задатке постављене од нашег народа и наше Партије, морамо својски прионути на рад и постати мајстори свога посла. Један од најглавнијих задатака уопште, данас је уништење домаће реакције – издајника – њихово истребљење из самог корена и давање власти народу. Да бисмо успели у овоме, морамо, пре свега, подићи и учврстити организацију – Озну. Организацију ћемо подићи и учврстити само ако у њу за поверенике узимамо оне који су то својим понашањем, оданошћу и радом заслужили. Треба имати на уму да повереници не смеју знати један за другог, као и да се исти на раду покажу што конструктивнији.” Према: Цветковић, Срђан, *Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину, у Лесковачки зборник XLVII*, 2007, стр. 209–232; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 9.

је тесна веза између ОЗНЕ и Партизанског покрета, па је ОЗНА наставила са својим активностима и након рата.

ОЗНА је била под директном контролом комунистичког руководства и Тита и инструмент за утврђивање нове власти и сузбијање сваког облика опозиције. У свом раду, ОЗНА је развијала и примењивала строге методе репресије, укључујући хапшења, суђења и казне за тзв. „ратне злочинце” и „колаборационисте,” односно, особе које су сматране опасним за одржавање режима на власти. ОЗНА је водила активну кампању против „унутрашњих непријатеља” које је видела као потенцијалну опасност за социјалистички поредак.³⁷⁹ Процедуре истраживања описали су на приближно исти начин сви релевантни новији истраживачи после увида у архивску грађу: „Први и најжешћи репресивни талас уследио је у октобру и новембру 1944. године, када је обављен највећи део „чишћења,” за која се може констатовати да су осим политичких и класних узрока, свакако мотивисана личном мржњом, завишћу и осветом. На пријаву грађана, органи Озне су приводили осумњичене, а официри – иследници су их саслушавали и правили њихов досије, да би им се непосредно након тога судило фиктивно, и над њима извршена смртна казна, најчешће стрељањем. Почетком фебруара 1945. године, Партијски врх је наредио да се осумњичени препусте судским органима, због многих неправилности у раду Озне приликом спровођења процеса ликвидације. Егзекуције које је вршила војска карактерише већа масовност, али и често анархичност са примерима ратне освете, масовности ликвидација и пребијања приликом спровођења ратних заробљеника. Понегде су тела ликвидираних излагана ради застрашивања, а било је случајева када су препуштани цивилима на мучење и пребијање. Последња фаза репресивног циклуса био је притисак и присмотра породица „народних непријатеља.” За познатије и имућније грађане су касније у сврху одузимања имовине, израђиване пресуде и решења о конфискации. Хапшења, суђења и затвори служили су као средство за гушење сваког облика опозиције, било оно политичке, верске или идеолошке природе.”³⁸⁰

Такође, други Одсек ОЗНЕ, који после реформе из 1946. године постаје Управа Државне Безбедности (УДБ), била је укључена у контролу и цензуру медија, што је допринело формирању контролисаног информативног простора у којем су се подржавале искључиво социјалистичке идеологије. Поред тога, Задаци УДБ-е били су: „офанзиван наступ према западним обавештајним службама и југословенској политичкој емиграцији,

³⁷⁹ Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014., стр.489.

³⁸⁰ „Чест је случај да је служба државне безбедности о стрељаним лицима накнадно ширила лажи, како би се ублажио ефекат масовних стрељања и код породица подгрејала лажна нада. Породице „народних непријатеља” биле су дуго жигосане од нових власти, под сталном присмотром Озне и на репу за материјална следовања и остале друштвене припадности. У малим провинцијалним варошима често је чак и дружење и поздрављање са члановима породице узимано као грех. Имовина им је потпуно конфискована и осуђени су на преживљавање и сналажење. Како би се деца заштитила, судбина страдалих чланова породице није смела да се препричава, чак и у најужем, породичном кругу.” Према: Цветковић, Срђан, Извештај Државне комисије за тајне гробнице за 2011. годину <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>, приступљено 12.10.2023.г., и Цветковић, Срђан, Репресија на југу Србије после ослобођења 1944. с посебним освртом на Лесковац и околину, у *Лесковачки зборник XLVII*, 2007, стр. 209–232. Видети и у: Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 31-33.

контраобавештајна заштита државне територије и водећих политичких структура од страних обавештајних служби и служби безбедности колаборациониста, уз супротстављање „унутрашњем непријатељу.” На нивоу савезне државе, УДБ-а је била под непосредном ингеренцијом подсекретара за државну безбедност. У свом саставу имала је осам одељења: Обавештано одељење, Политичко одељење, Контраобавештајно одељење, Четврто одељење (обједињавало је послове везе и евиденције, организовање и руковођење радио-службом у земљи и иностранству, контраприслушном службом и радио-телеграфском школом, тајном контролом поште и телефона, обезбеђењем ПТТ објеката и др.), Служба за материјално-техничко обезбеђење и финансијско пословање, Контраобавештајна заштита највиших државних и партијских руководиоца, Криптографска заштита тајних порука, као и Кадровско одељење. Као изразито хијерархијски устројена служба, УДБ-а је, на савезном нивоу, усмеравала рад републичких „централа” служби безбедности, а оне раде опуномоћстава по срезовима. Оваква пракса допринела је усмеравању јавног мњења ка подршци режиму, док је свака форма критике била потиснута и кажњавана.”³⁸¹

Са друге стране, треба истаћи улогу ОЗНЕ у одбрани Југославије од спољних претњи. Током Хладног рата, земља је била изложена спољашњим притисцима и претњама, те је режим тражио начин да их савлада. ОЗНА је играла виталну улогу у континформисању и шпијунажи, обезбеђујући тиме сигурност новоформиране социјалистичке државе.

ОЗНА је била снажан инструмент власти у Титовој Југославији, а њена улога у војном репресивном апарату била је комплексна и многозначна. Иако је служила као средство за одржавање унутрашње стабилности и одбране од спољашњих претњи, методе репресије и цензуре често су биле спорне и критиковане у контексту поштовања људских права и слобода. После рата, ОЗНА је касније преименована у Управу државне безбедности (УДБ) у складу са променама у именима и структурама овог апарата.³⁸²

Веза између Одељења за заштиту народа (ОЗНА) и Народног комесаријата за унутрашње послове (НКВД), совјетске сигурносне агенције, била је тесна, а сарадња између ове две институције је била јавна тајна.³⁸³ Током Другог светског рата, партизани,

³⁸¹ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.212.

³⁸² „Од почетка 1949. године, након Резолуције Информбироа (ИБ), образована су обласна одељења која су усмеравала послове и руководила радом опуномоћстава УДБ-е по срезовима, све до 1953. године, када су расформирана. Половином 1952. године, УДБ-а је са војне преведена на цивилну формацију. Тада је укинута ношење војне униформе и уведена су цивилна звања.” *Ibid.*

³⁸³ „Влада Југославије је за школовање кадрова на Топчидеру у Београду 1949. отворила школу Удбе ФНРЈ која је радила све до 1966. године. Од 1947. па надаље Удба за Србију је имала 364 запослених, и то око 200 за Србију и 164 у Удби за Београд распоређених у осам одељења. Током 1946. она је имала у својој картотеци 47.534 лица. Од оснивања, на начин и принципе рада пресудно је утицала совјетска служба - НКВД. Официри Озне упућивани су на школовање на академију НКВД-а у Москви, па су затим они даржали курсеве о искуствима НКВД-а у земљи. Скоро свако опуномоћство имало је једног официра НКВД-а у свом саставу.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.103.

предвођени Јосипом Брозом Титом, добили су подршку Совјетског Савеза у борби против окупатора.³⁸⁴

НКВД је био одговоран за безбедност (репресију) у Совјетском Савезу, али је такође активно помагао комунистичким снагама у окупираним земљама, укључујући Југославију.³⁸⁵ Југославенска ОЗНА добијала је помоћ и савете од стране совјетских стручњака, али је такође примала и подршку у виду материјалних и финансијских средстава од Совјетског Савеза.³⁸⁶

Партнерство је међутим окончано непријатељством између Југославије и Совјетског Савеза у периоду после резолуције Информбироа.³⁸⁷

С обзиром на структуру и методе НКВД-а, јасно је да је ОЗНА наследила бројне карактеристике совјетског модела безбедносних служби. Као резултат, репресије, хапшења и друге методе контроле биле су примењиване у Југославији у складу са совјетским идеолошким и безбедносним стандардима.³⁸⁸

Улазак Одељења за заштиту народа (ОЗНА) у састав Министарства унутрашњих послова (МУП) Југославије догодио се 1. јануара 1948. године. Ова промена представљала је реорганизацију безбедносног апарата и интеграцију ОЗНЕ у државну структуру под МУП-ом.³⁸⁹

Пре тог датума, ОЗНА је функционисала као самостална организација под контролом Јосипа Броза Тита и комунистичког руководства. С обзиром на политичке и

³⁸⁴ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.19.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-рептресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 9

³⁸⁵ Видети опширније у: Тасић, Дмитар, *Совјетски Савез и формирање југословенских снага безбедности (1944-1945), у Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.272-280.

³⁸⁶ *Ibid.* стр.85.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-рептресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 91.

³⁸⁷ *Ibid.* стр. 217-218; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-рептресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 14.; Цветковић, Срђан, Ристановић, Р., Стамболија, Н., *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, ИСИ, Београд, 2018., стр.36.

³⁸⁸ „Репресија и злочини над пораженим непријатељима вршени су на основу донетих одлука, уредби и закона или директног и индиректног налога КПЈ. Намера да Озна буде „сила изнад закона, у првим послератним данима огледала се и у томе што је за сваког ухапшеног, када је он предаван војном суду, предлагана и казна, најчешће смртна. Озна је приликом прогона остатака националних снага и хватања дезертера користила више метода, а најчешће притисак на њихове породице или јатаке како би продрла у групе на терену. У тим акцијама није било оригиналности, примењиван је совјетски модел који је Озна само преузела: врбовање једног од лидера побуненичког покрета након његовог хапшења, припремање групе лажних одметника из редова поузданих официра државне безбедности, излазак групе на терен уз пратњу завршеног члана.” *Ibid.* стр.178.

³⁸⁹ „Након доношења Устава ФНРЈ, 31. јануара 1946, реорганизоване су безбедносно-обавештајне службе. Од Првог и Другог одсека Озне је 13. марта формирана Управа државне безбедности (УДБА), док је од Трећег одсека Озне при Министарству народне одбране формирана Контраобавештајна служба (КОС) Југословенске армије”. *Ibid.* стр.211.

безбедносне изазове у периоду после Другог светског рата, одлучено је да се ова организација integriше у систем државне управе.

Укључивањем ОЗНЕ у састав МУП-а, део њених функција и активности је постао формални део државне безбедности и полицијске структуре Југославије. Овим кораком, контрола и надзор над безбедносним активностима премештене су из политичког управљања у оквир МУП-а, што је било значајно за државну структуру и контролу над безбедносним аспектима.³⁹⁰

Интеграција ОЗНЕ у МУП означила је и формирање нових институција, као што је Управа државне безбедности (УДБ), која је настала на основу претходног ОЗНА. Ова измена била је сасвим у складу са тенденцијама консолидације власти и утврђивањем социјалистичког режима под руководством Тита и Комунистичке партије Југославије.³⁹¹

Монопол над војском и полицијом,³⁹² као и партијска контрола над правосудним системом, представљали су суштинске аспекте комунистичке власти у Југославији током периода после Другог светског рата. Ови елементи су били интегрални део система власти под руководством Јосипа Броза Тита и Комунистичке партије Југославије, обликовани у циљу осигурања апсолутне политичке контроле и стабилности новоформиране социјалистичке државе.

Војска и полиција били су под строгим контролом Комунистичке партије. Овај монопол над војском омогућио је партији да држи кластер свих безбедносних функција у својим рукама. Тито је, као врховни командант, имао централизовану контролу над Југословенском народном армијом.³⁹³ Часопис „Војска“ је служио као гласило партијског руководства и средство за ширење партијске идеологије у војној структури.

³⁹⁰ „Озна је тако крај 1945. дочекала као моћна организација, са разгранатом шпијунском мрежом. На дан 1. јануара 1946. стање „агентурно-повереничке“ мреже у Југословенској армији било је следеће: I армија имала је 3.297 резидената, агената и повереника; II армија – 1.306; III армија – 1.846; IV армија – 1.716; V армија – 2.664; VI армија – 1.263; Команда ваздухопловства – 694; Команда ратне морнарице – 636; 2 КНОЈ – 4.719; Гардијска дивизија (старала се о Титовом обезбеђењу) – 39 и Београдски гарнизон – 358. То је дало укупну цифру од 18.529 шпијуна у Југословенској армији. Од тог броја, њих 7.680 били су чланови КПЈ, а 5.956 чланови СКОЈ-а.3 Истовремено је у Југословенској ратној морнарици било 52 официра Озне (пет мајора, 10 капетана, 22 поручника и 15 потпоручника).“ Према: Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.208.; Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 92.

³⁹¹ „Оваква обавештајно-безбедносна структура стварала је латентну дозу свеопште несигурности, сумњичења и доушништва. Службе су често знале да се поставе мимо власти или органа у чијем су формацијском саставу били развијени. На другој страни, рад ових служби помогао је да се комунистичка власт избори с унутрашњим противницима у првих неколико послератних година и на тај начин Титу и КПЈ обезбеди сигурну и неузнемиравану владавину.“ Према: Vodušek, Starič, Jera *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb, 2006., стр. 51.

³⁹² Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.103-104.

³⁹³ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр. 121-125.

Полиција, предвођена Одељењем за заштиту народа (ОЗНА), такође је била у снажном фокусу партијске контроле.³⁹⁴ ОЗНА је играла кључну улогу у сузбијању свих форми опозиције и потенцијалних унутрашњих претњи. Њена акција у оквиру полицијског апарата била је усмерена против свих који су могли представљати опасност по комунистички поредак.³⁹⁵ Хапшења и суђења била су учестала, као и контрола над медијима и ширење пропаганде зарад остваривања политичке стабилности.

Партијска контрола над правосудним системом била је још један инструмент осигурања апсолутне власти.³⁹⁶ Судство је било под руководством партијских чланова, а судије подложне политичким притисцима. Оваква контрола је осигурала да судски процеси служе интересима партије и да се користе за сузбијање сваке форме политичке или идеолошке опозиције.³⁹⁷

Кадровска политика у правосуђу одређена је принципима и стратегијама које власт примењује у избору, напредовању, обуци и општој администрацији особља у правосудном систему. Ова политика има значајан утицај на рад правосудног система и на крајње резултате правосудних поступака. Размотримо неке карактеристике и нормативе демократске кадровске политике у правосуђу:

1. **Избор и производња кадра:** Процес избора кадра у правосудном систему требало би да буде транспарентан, поштен и заснован на компетенцијама, стручности и етичким стандардима. Овде улогу имају различите комисије и тела која се баве селекцијом и избором кандидата.

³⁹⁴ „Крајем 1945., МУП спроводи директиву о издвајању ОУП-а из састава народних одбора. Одзив за попуњу милиције је јако слаб (осим у Црној Гори) због компромитованости омакве службе у старој Југославији и слабог материјалног статуса. У целој Југославији било је тада око 30.000 полицајаца, од тога око 11.400 у Србији. Законом из децембра 1946, утврђено је да је Народна милиција извршни орган управе, војнички организована и једнообразно униформисана формација. Опште руководство Народном милицијом вршио је министар унутрашњих послова ФНРЈ, преко главне управе. Политичка тела и друштвене организације су такође биле параван и инструмент КПЈ за револуционарни друштвени преображај. Доминација КПЈ у политичким телима остваривана је на мање видан начин него у партизанској војсци.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.105.

³⁹⁵ Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944–1946*, Службени гласник, 2013., стр.57.

³⁹⁶ „Фаза названа државним социјализмом има своје утемељење у самом уставу у одредбама о друштвено-економском уређењу према којима су сва средства за производњу, као и природни ресурси у својини државе или народних задружних организација. Иако се гарантује приватна својина осим на обрадивом земљишту, Устав оставља широке могућности национализације, уз државну контролу привреде. Што се тиче приватне својине, суд је у великом броју случајева могао оценити да не постоји злоупотреба права, јер је државна својина имала примат над приватном и личном, баш као и у СССР-у.” Према: Мишић, Marica, *Redovno sudstvo u vreme državnih reformi (1948-1954)*, Beograd, *Eudaimonia – Godina I*, 1/2017., стр. 131.

³⁹⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.94-95.

2. **Обука и развој:** Одлучујући фактор за ефикасан правосудни систем је постојање програма обуке и сталног развоја за правосудне службенике. Кадровска политика требало би да подржи истраживања, семинаре и сталне едукационе програме.
3. **Поштовање стандарда етике:** Управљање кадровима у правосуђу требало би да се базира на високим етичким стандардима. Запослени у правосудном систему требало би да имају одговарајућу обуку и смернице у вези са етичким питањима, а постојеће стандарденеопходно је активно промовисати и следити.
4. **Диверзитет и инклузивност:** Кадровска политика требало би да тежи постизању диверзитета у избору правосудног кадра, обраћајући пажњу на различите друштвене, културне и родне перспективе. На тај начин се доприноси поверењу грађана у правосудни систем и ствара управна структура која је репрезентативна за потребе широког спектра грађана.
5. **Неутралност и независност:** Кадровска политика требало би да обезбеди неутралност и независност правосудног особља у извршавању својих обавеза. Запосленима у правосуђу неопходно је обезбедити услове за безбедно и независно извршавање својих радних задатака, без политичких притисака и уцена.

Лаицизација правосуђа у Југославији после Другог светског рата представљала је значајан процес у структурном преображају нове социјалистичке државе.³⁹⁸ Под руководством Јосипа Броза Тита и Комунистичке партије, правосудни систем Југославије претрпео је значајне промене у периоду од маја 1945. године и наставио да се мења током деценија које су следиле.³⁹⁹

Супротно доктрини либерализма, која претпоставља поделу власти на законодавну, извршну и судску, где је независност судства слављена као демократски идеал, социјализам у свом тврдом политичком пројавном облику обједињује власт и тумачи је као продужену руку партије као друштвене авангарде; отуда је у послератној Југославији било нужно да обрачун са политичким противницима буде законски „покривен.” До доношења Закона о уређењу народних судова (26. августа 1945.), на снази је било Упутство НКОЈ-а од 16. маја 1945. године и Закон о народним судовима из фебруара 1945. године, који су поставили законске основе на којима су чуване тековине НОБ-а, и постављена платформа за васпитни карактер судства. По овом закону и лаици су, без икакве адекватне правне стручне спреме могли бити бирани за сталне судије при чему их је препоручивала за ову високу функцију морална, а најпре политичка подобност. Пресуде су доношене по диктату Партије, и прослеђиване су судовима на имплементацију. У Титовој Југославији, кадровска политика у правосуђу била је, дакле, дубоко утемељена на идеолошкој матрици

³⁹⁸ Јанковић, Иван, *На белом хлебу*, Службени гласник, Београд, 2012., стр.416-417.

³⁹⁹ „Судије врховних и окружних судова предлагали су посланици или изборна већа, а судије среских органи управе надлежни за послове правосуђа, при чему одборници имају право иницијативе. Право предлога кандидата овлашћеним предлагачима имали су председници судова. Предлог за избор поротника окружних судова подноси комисија коју чине представници народних одбора са подручја суда и представника органа управе за послове правосуђа, који је уједно и председник комисије, а уколико се избор врши за среске судове предлог даје комисија за изборе народних одбора уз претходну сагласност председника суда. Пре ступања на дужност судије дају изјаву којом се свечано обавезују да се приликом вршења дужности придржавају устава и закона, да ће бити савесни и непристрасни, као и да ће штитити социјалистички поредак ФНРЈ.” Према: Мишић, Marica, *Redovno sudstvo u FNRJ u vreme državnih reformi (1948-1954)*, Beograd, *Eudaimonia – Godina I*, 1/2017, стр. 146.

комунистичког режима. Из извештаја о судским процесима из овог периода уочава се недвосмислено да је читав правосудни систем почивао на партијској контроли над правосуђем: „Најчешћи основ за гоњење политичких неистомишљеника поред Закона о забрани изазивања националне, расне и верске мрње и раздора, као и Закона о заштити општеномудности и имовине под управом државе било је широко и растегљиво тумачене Закона о кривичним делима против народа и државе. Пре свих у том смислу битна је тачка 3. закона где се наводе посебни облици кривичних дела против народа и државе којих има 14, а који обухватају врло разнородне облике: од ратних злочина, преко шпијунаже до сваког дела којим се наноси штета војној снази и одбрамбеној способности и економској моћи државе. Нарочито је био тежак положај грађана код ригорозних војних судова, који су водили главну реч до јесени 1945. године.“⁴⁰⁰ Титова владавина окарактерисана је аутократским структурама у којима је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) играла доминантну улогу.⁴⁰¹ Ово је директно утицало на кадровску политику у правосуђу, усмеравајући је ка остваривању циљева партијске власти.⁴⁰²

1. **Политика лојалности:** У избору кадра у правосуђу, било је битно да се кандидати изјасне као лојални комунистичком режиму и идеологији. Чланство у Комунистичкој партији Југославије и политичка преданост били су кључни фактори у каријери у правосуђу. Ово се огледа у чињеници да су у судским процесима у послератном периоду поступци ислеђивања припадали ингеренцији установе јавног тужиоца, по правилу члану Партије, а не правосуђа. Прибављањем доказа бавиле су се службе безбедности, што је по окривљене често за исход имало инвалидитет или смрт, а на тај начин добијена признања пред судом су третирана као валидна.⁴⁰³
2. **Идеолошка доследност:** Судије и друго правосудно особље било је под притиском да изражава идеолошку оданост комунистичкој идеологији.⁴⁰⁴ Одбијање или недостатак оданости комунистичким принципима могли су имати негативне последице по каријеру.

⁴⁰⁰ Видети: Службени лист ДФ", броз 67/45. Прва верзија закона усвоена је 1. септембра 1945, а закон је допуњен 16. Јула 1946, „Службени лист АФЈ", број 66/45." Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва, Службени гласник, Београд, 2015., стр.437-438.*

⁴⁰¹ Марковић, Предраг, „Државна репресија и јавно мњење Београда 1948–1965“, *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1996, Београд, 1996, стр. 78-79.

⁴⁰² „Судије врховних и окружних предлагали су посланици или изборна већа, а судије среских органи управе надлежни за послове правосуђа, при чему одборници имају право иницијативе. Право предлога кандидата овлашћеним предлагачима имали су председници судова. Предлог за избор поротника окружних судова подноси комисија коју чине представници народних одбора са подручја суда и представника органа управе за послове правосуђа, који је уједно и председник комисије, а уколико се избор врши за среске судове предлог даје комисија за изборе народних одбора уз претходну сагласност председника суда. Пре ступања на дужност судије дају изјаву којом се свечано обавезују да се приликом вршења дужности придржавају устава и закона, да ће бити савесни и непристрасни, као и да ће штитити социјалистички поредак ФНРЈ.“ *Ibid.*, стр.146.

⁴⁰³ Драгослав, *Кратка историја сатирања, Службени Гласник, Београд, 2006., стр. 16-17.*

⁴⁰⁴ АЈ, ЦК СКЈ, *Комисија за народну власт, X-1/2.*" Према: Петрановић, Бранко, *Политичке и правне прилике у време Привремене владе ДФЈ*, стр. 133.

3. **Централизованост контроле:** Комунистичка партија Југославије имала је централизовану контролу над свим сегментима друштва, укључујући и правосудни систем. Основане су комисије и органи који су следили државне и политичке упуте, што је омогућило партији да директно управља кадровским питањима у правосудју.⁴⁰⁵
4. **Независност:** Иако су постојале одређене форме правних институција, независност правосудног система била је ограничена. Судски процеси и одлуке често су били подложни утицају партијских интереса, што је озбиљно угрожавало концепт правне државе.⁴⁰⁶

Као што можемо закључити из горенаведених аспеката, кадровска политика управљала је основним постулатима рада у правосудном систему и имала значајан утицај на функционисање и праксу целокупног правосудног апарата.⁴⁰⁷

Овакав модел кадровске политике управљао је правосудним системом Титове Југославије током дугог периода. Иако је стварала одређени степен стабилности, пракса са јасним партијским утемељењем ограничавала је стварање стварне независности и ефикасности у правосудном систему; то се видело и из односа према адвокатури која је схваћена као независна, па самим тим и наслеђе претходног режима и отуда реакционарна и опасна. Привремена Адвокатска комора у мају 1945. године није хтела своје чланове, 33 на броју да одстрани из свог сазива, тако да је власт и њену Управу и чланове оптужене за издају процесуирала, стављајући у припадност Министарству правосудја да елигира ново тело, према учешћу и заслугама у НОБ-у као једином критеријуму, а не стручној експертизи.⁴⁰⁸

Избор лаика, тј. грађана без правне стручности, за народне тужиоце у Југославији након Другог светског рата представља један од социјалистичких експеримената у правосудном систему. Ова одлука имала је за циљ унапређење рада јавних тужилаца и стварање веће повезаности између правосудних органа и грађанства.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Петрановић, Бранко, *Политичке и правне прилике у време Привремене владе ДФЈ*, стр. 133.

⁴⁰⁶ „Судије Савезног врховног суда као и раније бирала је Савезна народна скупштина, док је републичка односно покрајинска скупштина бирала судије одговарајућих врховних судова. Што се тиче судија и судија поротника среских судова раније уставне одредбе нису измењене, те их и даље бирају народни одбори среза или града, тј. народни одбори округа или града ако је реч о судијама поротницима окружних судова.” Према: Mišić, Marica, *Redovno sudstvo u FNRJ u vreme državnih reformi (1948-1954)*, Beograd, *Eudaimonia – Godina I*, 1/2017, стр. 146

⁴⁰⁷ „Услови предвиђени за обављање судијског позива су држављанство ФНРЈ и морална подобност у виду негативног услова; неосуђиваност за кривично дело које потенцијалног судију чини морално неподобним. Уз испуњење ова два услова, за судију могу бити изабрани и професори правних наука на било ком факултету који не морају имати положен стручни испит, нити прописану праксу.” Подвукао аутор, према: Mišić, Marica, *Redovno sudstvo u FNRJ u vreme državnih reformi (1948-1954)*, Beograd, *Eudaimonia – Godina I*, 1/2017, стр.146.

⁴⁰⁸ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 439-440.

⁴⁰⁹ Cvetković, Srđan, *Између српа и чекића 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 149.

Југославија се, након рата, суочила с потребом за реструктурирањем правосудног система у духу социјалистичких принципа. У складу с тим, уведен је концепт народних тужилаца - грађана без правне стручности, који су се бирали из локалних заједница. Ова иновација требала је да повећа поверење грађана у правосудни систем, осигура ширу партиципацију у доношењу правних одлука и смањи професионалну дистанцу између правних стручњака и грађанства. Један од кључних аргумената за избор лаика за народне тужиоце било је стварање веће репрезентативности у правосудним органима. Сматрало се да ће грађани без правне стручности боље разумети потребе и проблеме локалне заједнице, те да ће њихово учешће допринети прихватању нове легислативе у народу као праведније од наслеђених образаца старог правосуђа. Укључивање грађана у процесе одлучивања требало је да ојача легитимитет правосудног система. Избор народних тужилаца одвијао се кроз посебне механизме и процедуре које су биле усклађене с политиком и идеологијом социјалистичког режима. Главни принцип био је да грађани, лаици без правне стручности, буду бирани како би заступали интересе локалних заједница у правосудном систему. Међутим, овај приступ произвео је недостатак правне стручности међу народним тужиоцима, и резултирао је ограничењима у правној анализи и примени закона. Осим тога, дошло је и до политизације правосудног система, јер су народни тужиоци били подложни утицајима локалних политичких структура.

У Титовој Југославији, адвокатура је, у погледу формалне структуре и законске независности, била представљена као независна професионална област. Међутим, треба имати на уму да је и у овом контексту постојала снажна веза између правосудног система и Комунистичке партије Југославије (КПЈ), што је стварну независност режимске адвокатури у пракси практично искључило као опцију.⁴¹⁰

Иако је законски прописана независност адвокатури, настојања правосудних органа и партијске власти да контролишу правосудни систем могла су имати утицај на рад адвоката у конкретним случајевима, будући да је читав еснаф, као независан из претходног државног уређења будио подозрење власти по питању лојалности новом поретку, и као такав, дискредитован на све начине.⁴¹¹

Адвокати су морали да раде у окружењу где је партијска контрола била изражена, и где се од њих често захтевала верност партијској идеологији. У конкретним случајевима, могли су постојати притисци на адвокате да поступају у складу са интересима режима, што би угрожавало њихову независност у пракси.

⁴¹⁰ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.197.; „Према Закону о адвокатима из 1946. установљена је Комисија за адвокате и адвокатске приправнике при влади ФНРЈ, са задатком да изврши својеврсну лустрацију. Услови за поновни пријем у Адвокатску комору и регистрацију приправника су намерно широко постављени: прво да се кандидат није огрешио о НОБ и друго да је био „најмање неутралан“ у рату. Око 50% адвоката је на тај начин брисано из списка Адвокатске коморе. Због тога није било препоручљиво да се фронтовци појављују на судовима као браниоци народних непријатеља. Једини правници - учесници у кривичном поступку на које није падала сумња били су јавни тужиоци, као представници нове народне државе.” Видети: АЈ, ЦК СКЈ, Комисија за народну власт, Х 3-И/9.Према: Петрановић, Бранко, *Политичке и правне прилике у време Привремене владе ДФЈ*, стр. 133.

⁴¹¹ *Ibid.*

Уколико би били укључени у случајеве који су сматрани политички осетљивима, сусретали су се са изазовима озбиљности и транспарентности судских процеса. Партијске власти имале су монопол у политици и државним институцијама, што је значајно утицало на могућности адвоката да заштите интересе својих клијента.⁴¹²

Иако је теоријски адвокатура била независна професионална област, у пракси је било тешко осигурати пуну независност у контексту тог времена и политичког окружења. Монопол над војском и полицијом, као и партијска контрола над правосудним системом и адвокатуром представљали су основне инструменте за осигурање комунистичке власти у Југославији. Централизација контроле омогућила је партији да упрвља свим безбедносним и правосудним аспектима друштва, чиме је осигурала своју дугорочну стабилност и доминацију у земљи.⁴¹³

Тема обрачуна с политичким противницима у социјалистичкој Југославији представља изазовну и комплексну област правне, историјске и политиколошке анализе. У наставку ћемо се осврнути на законске механизме који су коришћени за обрачун с политичким противницима у социјалистичком режиму, изазове и последице ових поступака.

Социјалистичка Југославија под Титовим руководством је формирала свој став о политичким опонентима у периоду монархије, изграђен на директиви Коминтерне, о чему је већ било речи; пројавност става је варијала, од рекли бисмо, на првом месту историјских околности, које су диктирале да ова релација осцилује од радикално тврде, репресивне, до умерено помирљиве.⁴¹⁴ Након рата, законска основа обрачуна са политичким противницима утицала је на стварање система специфичне судске процедуре која се вршила над непријатеља режима, а базирала се на првом демократском уставу ФНРЈ.⁴¹⁵

⁴¹² Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.442.

⁴¹³ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.442.

⁴¹⁴ „Од унутрашњих политичких фактора на интензитет репресије пресудно су утицали одустајање од совјетског друштвеног модела, прокламовање нове идеологије самоуправне демократије и периодичне осуде грешака и злоупотреба службе државне безбедности. На Шестом конгресу 1952. најављује се либерализација (симболично наглашена променом имена партије из КПЈ у СКЈ), а Седми конгрес доноси нови либералнији партијски програм. У таквој атмосфери јављају се либералније струје у партији.“ Према: *Cvetković, Srđan, Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, *Savremenu Istoriju*, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.240,

⁴¹⁵ „Устав ФНРЈ од 1946. године, уз одговарајуће измене и допуне, био је донет као законски акт. Ни тада овај акт није ни у ком случају био изменио „став“ новог правног поретка у односу на стари, „став“ који су принципијелно биле утврдиле одлуке II заседања АВНОЈ-а. Ова одлука је, у датим условима, који су налагали да се бржим ходом изграђује нови правни систем, имала, поред осталог, и један својеврстан „интерпретативан“ и „допуњујући“ карактер ближег утврђивања неких односа чији су основи постављени и који ће се, даље, изградњом тог новог правног система, проширивати и употпуњавати. Уосталом, то је већ непосредно после тога показала веома плодна нормативна и законодавна делатност Председништва АВНОЈ-а, као и председништва земаљских антифашистичких већа.“ Према: Симић, Војислав, *Основе савремене југословенске уставности у светлу одлука другог заседања АВНОЈ-а, Анали Правног факултета у Београду Година XXIII јул- август 1975. Број 4*, стр. 371-372.

Сви закони које је на основу Устава донела Народна Скупштина, потврђивали су Одлуке са Другог заседања АВНОЈ-а, или се на њих наслањали; циљ им је био да уклоне политичке противнике и произведу колективизацију друштва, а укључивали смртну казну, или, блаже, деценијске затворске казне. На темељу Уредбе о војним судовима и Одлуке Председништва АВНОЈ-а из новембра 1944. судили су војни судови осумњиченим за најтежа кривична дела означеним као непријатељи народа, све док Привремена народна скупштина ДФЈ није усвојила у августу 1945. Закон о кривичним делима против народа и државе (усклађен са Уставом 16. јануара 1946) и Законом о врстама казни.⁴¹⁶

Овај закон је делимично, по садржају и систематичности, опонашао Кривични законик РСФСР (Российская Советская Федеративная Социалистическая Республика) дефинишући практично контрареволуционарна кривична дела (чл. 58), иако се тај израз појављује у тексту и наслову тек 1951.године. У овом периоду, законодавство је моделирано према политичком реалитету одклона од СССР-а, па је и законодавство промовисало демократски самоуправни социјализам, будући да се власт до краја деценије солидно етаблирала, слоивши унутрашње непријатељске активности, и поставивши основе за остварење међународне подршке и економске аранжмане са Западом. Четврти пленум ЦК КПЈ од јуна 1951. године предложио је усвајање новог Кривичног законика, који карактерише афирмација начела законитости и одступање од совјетског узора уз делимично угледање на швајцарско законодавство, мада ово преузимање није било по аутоматизму: закон и даље није разликовао поделу на издају и veleиздају, или на нападе на унутрашњу и спољашњу сигурност, већ је напад на унутрашње друштвено уређене сматран и нападом на њену спољну сигурност; нарочито треба истаћи да у овом закону нису биле посебно инкриминисане припремне радње за контрареволуционарни напад на државно и друштвено уређење, као и за угрожавање државне целине и независности.⁴¹⁷ Посебно се занимљивима чине члан 101. (угрожавање територијалне независности државе) и члан 100. (контрареволуционарни напад на државно и друштвено уређење), који су у интерпретативном смислу остављени у прешироком опсегу могућности тумачења судији, тј. Партији, а Упутство Врховног суда Југославије од 9.2.1952. године дефинише да „са субјективне стране није потребна посебна контрареволуционарна намера, те је према томе довољан умишљај. Основ за политичку репресију давали су и други чланови Кривичног закона: удруживање против народа и државе (члан 117); удруживање и контакти са страним организацијама и државама (члан 109); бег ради непријатељске делатности и илегална емиграција (члан 110); непријатељска пропаганда где је генерална клаузула обликована у конкретно кривично дело (члан 118); заштита радног народа, државе, друштвене својине, као и братства и јединства народа ФНЈ; изазивање расне и верске мржње (члан 119), који је санкционисао и погрде, псовке, певање националистичких

⁴¹⁶ „Службени лист ДФЈ, бр. 48 / 45; Службени лист ДФЈ, бр. 66/45, 1. септембар 1945; Кривична дела у другим тачкама односила су се на војне злочине, издајство у време рата и окупације, шпијунажу, диверзију и пружање помоћи за почињена кривична дела. У чл. 9. посебно је ближе инкриминисана, али доста уопштено, „пропаганда и агитација“ (која садржи позив на насилно рушење поретка), а чл. 12. је доносио одредбу о кажњивости покушаја истог као и за довршено дело и одредбе о надлежности судова у поступку.” Према: *Cvetković, Srđan, Између српа и чекића 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, *Savremenu Istoriju*, *Službeni glasnik*, Београд, 2011., стр.152.

⁴¹⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, *Службени гласник*, Београд, 2015., стр.95.

песама као и вређане државних органа и њених представника.”⁴¹⁸ Међутим, закони подлежу вишезначности и интерпретативности, тако да је и овај остављао могућност носиоцима политичке репресије да у пракси кроз лојално судство врше политичко насиље над неистомисљеницима и опонентима режима, будући да је по садржају већ је 1945-1946. године дефинисано контрареволуционарно кривично дело, које је постало општи облик деликта против државе (политичког деликта).⁴¹⁹

Формулација овог Закона подложна је вишеслојној интерпретативности, и била изразито непрецизна, што је оправдавано многобројношћу противника револуције, као и девизом из војне дијалектике - „непријатељ не спава“! (прим. аут.) Пошто је то време установе диктатуре пролетаријата, Држава је посебно била осетљива на политичке деликте и дела уперена против друштвено - економских темеља режима.⁴²⁰

Законска основа обрачуна с политичким противницима била је заснована на неколико закона и поступака који су омогућавали власти да сузбију и казне оне које су видели као политичке противнике режима. Неки од кључних елемената законске основе укључују:

Закон о заштити државе (1946): Овај закон је дефинисао казне за оне који су се сматрали непријатељима државе. Он је пружао правну основу за хапшење, судске поступке и осуђивање оних који су били оптужени за „контрареволуционарне“ активности или супротстављање новом социјалистичком режиму: „Као учинилац кривичног дела из члана 2. овог закона сматраће се нарочито: 1) ко предузме какву радњу која иде за тим да се силом збаце врховни орган и државне власти и управе Федеративне Народне Републике Југославије и појединих народних република, аутономних покрајина и области или локални органи државне власти; 2) ко изврши дела којима се наноси штета војној снази, одбранбеној способности или економској моћи државе или се угрожава њена независност или неповредљивост њене територије; 3) ко изврши ратни злочин, тј. ко у време рата или непријатељске окупације ради као покретач, организатор, наредбодавац, помагач или непосредни извршилац убистава, осуђивања на смртне казне и њиховог извршавања, хапшења, мучења, присилног исељавања или одвођења у концентрационе логоре, у интернацију и на присилни рад становништва Југославије; ко врши намерно изгладњивање становништва, принудно однорођивање, принудну мобилизацију, одвођење у проституцију, силовање, присилно превођење у другу веру; ко под истим условима врши потказивања која имају за резултат у овој тачки наведене мере терора и присиљавања или ко под истим околностима наређује или врши паљевине, уништавања или пљачку јавне или приватне имовине; ко постане функционер терористичког апарата и полицијских

⁴¹⁸ *Ibid.*, стр.95-96.

⁴¹⁹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.152.

⁴²⁰ „Стабиловањем државног и друштвеног уређења и променом политичког курса, прокламовањем демократских реформи социјализма и отварањем према Западу, јавила се потреба за либералнијим правним актом који је требало да промени углед државе у светској јавности кроз привид законитости и ублажавање репресије над грађанима. Међутим, партијски монопол над судством омогућавао је властима да широким и растељивим тумачењем закона, преко судија и тужилаца, и даље санкционишу политичке неистомисљенике.” У: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.152.

формација непријатеља или службеник његових затвора, концентрационих или радних логора, или нечовечно поступа с југословенским држављанима и ратним заробљеницима, или ко изврши неко друго дело које претставља ратни злочин; 4) ко у време рата организује или врбује друге да ступе или сам ступи у наоружане војничке или полицијске формације састављене од југословенских држављана у циљу помагања непријатеља или заједничке борбе с њим против своје Отаџбине, или у ту сврху прими од непријатеља или друге стране силе оружје, или се покорава њиховим наредбама; 5) ко у време рата који се води против Федеративне Народне Републике Југославије или њених савезника прими службу у непријатељској војсци или другим непријатељским оружаним формацијама, или учествује у рату као борац против своје Отаџбине или њених савезника, или било чиме помаже страну државу која се налази у рату с Федеративном Народном Републиком Југославијом; 6) ко у време рата или, непријатељске окупације ступи у политичку сарадњу с непријатељем, или се стави у његову службу и помаже га у спровођењу реквизиције, одузимању хране и других добара или у спровођењу било каквих присилних мера према становништву Федеративне Народне Републике Југославије; 7) ко организује оружану побуну или учествује у њој или организује или помаже да се организују оружане банде или њихово убацивање на територију државе у циљу вршења дела из чл. 2 овог закона, или ко ступи у групу организовану или наоружану за вршење таквих дела; 8) ко у земљи или ван ње организује удружење које има за циљ вршење злочина из чл. 2 овог закона или удружење с фашистичким циљевима против уставног поретка у Федеративној Народној Републици Југославији, или ко постане члан таквог удружења или га на било који начин помаже; 9) држављанин ФНРЈ који потстиче било коју страну државу на рат против своје Отаџбине или на оружану интервенцију, на економски рат, на заплону имовине Федеративне Народне Републике Југославије или њених држављана, на прекид дипломатских односа, или на раскидање међународних уговора с њом, или на мешање у њене унутрашње послове; 10) ко врши шпијунажу, тј. ко податке и документе који по својој садржини претстављају нарочито чувану војну или другу државну тајну преда страној држави или било којој организацији, удружењу или било којем непозваном лицу, или ко у циљу да их овима преда такве податке краде или прикупља; 11) ко у време рата предузме такву радњу којом се иде на то да одбранбени објекти или положаји или било каква средства за вођење рата или друге ратне потребе дођу у руке непријатеља, да се униште или учине неупотребљивим или поремети њихова намена, да Југословенска армија или војске савезничких земаља или поједини војници падну непријатељу у руке или да војна предузећа или војне мере буду ометане или доведене у опасност; 12) ко лиши живота војно лице или претставника или службеника државних органа приликом или поводом вршења његове службене дужности или таква иста лица савезничких или пријатељских држава; 13) ко у циљу наведеном у чл. 2 овог закона рушењем, паљењем или другим средством разори или оштети саобраћајна постројења или друге јавне везе, водовод, јавна складишта и уопште јавну имовину; 14) ко помаже на било који начин лица, која су одметнула од власти, наоружане банде или сличне организације или њихове активне чланове, и даје им склониште, доставља им, крије или превози оружје, храну, материјал, новац и друго, служи им за одржавање везе и чини друге услуге, или омета државне органе у њиховом откривању и хватању. Дела из чл. 3 овог закона, изузев дела из тач. 14 и из чл. 3а, казниће се лишењем слободе са принудним радом најмање 3 године, конфискацијом имовине и губитком политичких и појединих грађанских права, а при постојању нарочито отежавајућих околности смртном казном. За она дела из члана 3 овог закона која су извршена за време рата или ратне опасности, изузев дела из тач. 14, казна лишења слободе

с принудним радом не може бити мања од 5 година. Казнама прописаним претходним ставовима казниће се и остала дела из чл. 2 овог закона, уколико за поједина од тих дела овим законом није прописана која друга казна. Дела из чл. 3 тач. 14. овог закона казниће се лишењем слободе с принудним радом најмање једну годину, а ако су извршена за време рата или ратне опасности та казна не може бити мања од 3 године. Сва дела из чл. 2 овог закона повлаче притвор. Не повлаче притвор дела чл. 8 става 1 и члана 9 став 4 последња реченица овог закона.”⁴²¹ Пажљив читалац уочиће у изнетоме рам којим држава донетим Законом даје себи легитимитет, и штити се од било какве контрареволуционарне активности, која се правно дефинише као напад на државно уређење, а не на социјални поредак, или одбрану права опонената режиму.

Закон за заштиту српске националне части (1945): Овим законом били су предвиђене мере против оних појединаца или група које су доживљаване као политички противници. Тамо где није било могућа класификација оптужених као колаборациониста, или пак издајника, па самим тим искључена могућност оправданости смртне казне, овим законом је омогућен губитак грађанске части, и осуда на вишегодишњи тежак присилни рад, најчешће са индиректном последицом смртог исхода.⁴²²

Декрет о друштвеној безбедности (1945): Овим декретом је предвиђена строга контрола над грађанским службама, политичким и другим организацијама, као и против „екстремних“ елемената у друштву.

Ови закони и мере су обезбедили законску основу за репресију над политичким противницима у Југославији у том периоду. Ипак, важно је напоменути да су ови закони често коришћени на начин који је био насилан и тежио политичким чисткама, што је оставило дубоке поделе. Да бисмо поткрепили, постоји опус интерпретације ове легислативе,⁴²³ који доноси широку лепезу тумачења ових закона, поготово оних који се тичу колаборације са непријатељем, а који је неупоредиво шири од Међународног права на тему суђења сарадницима окупатора у истом периоду.⁴²⁴

Да би се јасније разумео социјално - политички циљ изнете правне динамике, осврнимо се на резултате, односно њене последице: елиминација крупног капитала из сфере приватне својине на селу, као и ситнопоседничка структура, по узору на совјетску револуцију, која је остварила социјалистичке односе колективизацијом, и задобијањем наклоности оних који су друштвеном транзицијом највише профитирали.⁴²⁵ Законски основ за обрачун с противницима често је био подложен злоупотребама, а казне су могле

⁴²¹ Видети: „Službeni list FNRJ, br. 59/46, 106/47, 110/47,” Закон о кривичним делима против народа и државе.

⁴²² Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 327; затим: Одлука о установи Суда за суђење злочина и пресуда против српске националне части, *Службени гласник Србије*, 24. фебруар 1945, бр.1-стр. 5.

⁴²³ Klajn, Lajčo, Lazarević, Ljubiša, *Rasvetljavanje i dokazivanje javnih neprijateljskih istupa*, Stručna biblioteka službe javne bezbednosti, Beograd, 1972., стр.20-31.

⁴²⁴ Smit, Bradley. F., *The American Road to Nuremberg – the Documentary Record 1944-1945.*, Stanford, 1982., стр. 118-155.

⁴²⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.149.

бити изречене без адекватног судског процеса. Такође, овакав став према противницима режима, допринео је поделама у друштву и трајном негативном обележју политичке климе у Југославији.⁴²⁶

Законска основа за обрачун с политичким противницима у социјалистичкој Југославији истражује се у кључу дихотомије контроверзи и недоследности које су карактеристика овог периода. Иако је режим настојао да легитимизује своје акције кроз законске инструменте, обрачун с противницима остаје тема која захтева размишљање и ширу интердисциплинарну студију о његовим последицама на друштво и законодавство у социјалистичкој Југославији.

Тајне службе јављају се у комунистичким тоталитарним режимима Источне Европе као полуга контроле укупног друштвеног и политичког живота, и током целог послератног периода супротстављене су спољним и унутрашњим опонентима режима.⁴²⁷ У ФНР Југославији биле су то ОЗНА, УДБА и СДБ. Валидност признања кривице за дела против државе од стране непријатеља режима који су били подвргнути мучењу и тортурама Одељења за заштиту народа (ОЗНА) представља контроверзну и комплексну тему у Југославији након Другог светског рата.⁴²⁸ Током владавине Титовог режима, ОЗНА је често користила разне технике мучења како би изнудила признања кривице од политичких противника. У даљем тексту, истражићемо ваљаност таквих поступака и њихове дубоке последице по правду и друштво.

⁴²⁶ „Као правни основ за кажњавање колабораната, народних непријатеља и стварање државне својине послужили су акти, као што је Одлука Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. О преласку у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присино отуђиле. Њоме је у целости експроприсана имовина домаћих Немаца и домаћих народних непријатеља до доношења закона о конфискацији. Закон о одузимању ратне добити који је донело Председништво АВНОЈ-а 24. маја 1945. је даље био ново оружје у обрачуну са класним непријатељем и колаборационистима. Заштити нове државе и друштвено-економског уређења били су намењени и Закон о заштити народне имовине; Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње; Закон о сузбијању недозвољене шпекулације и привредне саботаже донет током априла и маја 1945. Цео процес правно је заокружен доношењем Закона о конфискацији од 9. јуна 1945. Закон о национализацији приватних привредних предузећа, На основу одлуке АВНОЈ-а из новембра 1944. и Закона о конфискацији из приватних у државне руке током 1945, прешло је у државно власништво око 80% индустријског капитала. За својинску трансформацију битан је и Закон о аграрној реформи и колонизацији изгласан у ПНС 23. августа 1945, којим је одузето земљиште крупним поседницима и црквеним институцијама.” Видети: Службени лист ДФЈ, бр. 40/45, 12. јун 1945., Службени лист ФНРЈ бр.99/46; у: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 2. Против народа и државе: политичка represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.149.

⁴²⁷ Цветковић, Срђан, Ристановић, Р., Стамболија, Н., *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ, ИСИ*, Београд, 2018., стр.25.

⁴²⁸ „Крајем 1947. усвојен је општи део Кривичног законика који је увео неке институте совјетског кривичног права и даљу афирмацију начела аналогije као негацију начела законитости, као и општу кажњивост припремних радњи. Годину дана касније, 1948, ступио је на снагу Закон о кривичном поступку који је у основи рађен по угледу на совјетски. Нарочито је санкционисана „непријатељска пропаганда,” као најмасовнији политички деликт, па су тако елементи овог кривичног дела веома уопштено и еластично дати.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 96.

ОЗНА, као тајна политичка полиција, имала је за циљ сузбијање сваке форме опозиције и смањење ризика од друштвених немира и побуне. Кључна је улога локалних партијских органа и ОЗНЕ у ликвидацијама и ислеђивању; суђења су по правилу била тајна или фиктивна, спровођена чак и после егзекуције, а доступна литература указује да је приликом изнуђивања признања била коришћена у истражном поступку брутална сила и злостављање ухапшених.⁴²⁹ Признања кривице добијена под присилом и мучењем су коришћена како би се створила атмосфера страха и послушности у друштву.⁴³⁰ Валидност признања изнуђених у околностима психофизичке тортуре и / или лишавања живота на основу пријаве без доказа доводљива је у питање у очима како ондашње јавности, тако и временски дистанцираног читаоца.

Примена техника мучења доводи до присилних признања, чиме се окривљенима одузима право на фер суђење. Особе које су подвргнуте мучењу често признају кривицу за дела које нису извршиле, како би што пре окончале патњу и терор. Поред тога, тортуре које је ОЗНА употребљавала често су кршиле скоро све ставке закона из међународног и људског права.⁴³¹ Југославија, иако део нове социјалистичке формације, била је изложена критикама Запада због својих бруталних метода мучења и недостатка заштите права окривљених особа.

Из литературе је могуће направити систематизацију „технологије“ ликвидација које су ОЗНУ учиниле озлоглашеним партијским инструментом:

- 1) Систематичност и јединствен сценарио ликвидирања;
- 2) Сраслост ОЗНЕ и Партије у поступку ликвидирања;
- 3) Највећи број ликвидираних у Европи по глави становника;
- 4) Прецизна евиденција од партијско-државних органа;
- 5) Јасни идеолошки мотиви у многим случајевима;
- 6) Јасни налози са врха државе и Партије;
- 7) Злоупотреба антифашизма - заједно са доказаним кривцима стрељају се и противници револуције;
- 8) Апат репресије је осетљив на националне, верске и друге симетрије у прогону;

⁴²⁹ Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 47.

⁴³⁰ „Народним непријатељима имају се сматрати: сви активни усташе, четници и припадници осталих оружаних формација у служби непријатеља, и њихови организатори и помагачи; сви они који су у служби непријатеља ма у ком виду као шпијуни, достављачи, курири, агитатори који су терали народ да окупаторима преда оружје; сви они који су издали народну борбу и били у дослуху са окупатором; сви они који се одметну од народне власти и раде против ње; сви они који разарају народну војску, или су на други начин помагали и помажу окупатора и слично. Код установљења истине о делу и кривњи оптуженог суд није формално везан ни за каква доказна средства, већ доноси своју одлуку по слободној оцени.” Према: Vodušek, Starić, Jera *Kako su komunisti osvojili vlast 1944–1946*, Zagreb, 2006., стр. 33-34.

⁴³¹ „Обимном сарадничком мрежом „тотално су покривени” сви друштвени пунктови: од просветних и радних организација, до форума политичких организација и највиших институција Федерације. Постојале су две основне врсте праћења: тајно и јавно, потоње ради застрашивања како објекта обраде, тако и његових сарадника.” Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 142.

- 9) Масовне ликвидације трају од септембра 1944. до половине фебруара 1945. године;
10) Број ликвидираних често зависи од локалних околности и профила и карактера службеника ОЗНЕ.⁴³²

Чини се да није неопходно тражити даљу везу између партије на домаћу потпуну власт, и ове службе као њеног инструмента да се власт освоји. Битно је уочити да изнуђена признања, али и монтирања доказа и кривоклетства сарадника по задатку службе државне безбедности не само што доводе до незаслужених, већ често и до нереално преувеличаних казни и осуда.⁴³³ Особе које признају кривицу под присилом и мучењем често субиле изложене претерано суровим казнама, укључујући затвор, радне логоре и друге облике лишавања слободе. Тиме се оштећује индивидуално право и доводи у питање интегритет правосудног система.

Ваљаност изнуђених признања кривице непријатеља режима под истражним поступком ОЗНЕ представља комплексну тему с обзиром на дубоке етичке и правне аспекте који су приликом тих процеса погажени. Овакве праксе не само да угрожавају основна људска права и достојанство, већ подривају и генерално поштовање права и правде у друштву. Одговорност за ове поступке представља изазов који захтева ангажовање историчара, правника и друштвених актера у анализи и разматрању последица такве праксе на друштво у Југославији. Можда најеклатантнији пример налазимо у суђењу Драгољубу Михаиловићу, и другима који су заједно са њим терећени за колаборацију са непријатељем, а које је режим глорификао као своју коначну победу.

У послератном периоду, ОЗНА се користила методама совјетског НКВД-а за прогон, хапшење и јавну ликвидацију свих оних који су се одметнули, неприхватајући комунистичку власт. Коришћене су конспиративно - извиђачке групе, чији је задатак био да се инфилтрирају и изврше задатак. Пројекат коју су још у пролеће 1944. разрадили високи официри НКВД-а искористио је Слободан Пенезић Крцун,⁴³⁴ када је припремао операцију хапшења генерала Драгољуба Михаиловића, који је ухапшен 13. марта 1946. године.⁴³⁵ У првом периоду после рата Озна је практиковала да јавно изложи остатке дуго гоњених опонената режима у циљу застрашивања тихих истомишљеника, и јасне објаве

⁴³² Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 47.

⁴³³ „Улога Службе државне безбедности није се огледала само у праћењу политичких делинквената, прикупљању доказа и привођењу правди. Њен задатак је обухватао притиске и утицај на тужилаштва и судове приликом монтирања политичких процеса, при чему се полазило од концепције да је она најпозванија да штити уставни поредак. У тај сегмент рада спадали су: организовање медијских хајки које су пратиле монтиране процесе преко новинара-сарадника, притисци у истрази на осумњиченог (ради изнуђивања доказа) и на адвокате (ускраћивање или отежавање њиховог контакта са клијентом). У појединим случајевима предузимане су радикалне мере „неутралисања непријатеља“ (махом екстремних политичких емиграната), о чему су коначну реч давали врх СУП-а и Тито, а касније Савет за заштиту уставног поретка.” *Ibid.*, стр.148.

⁴³⁴ Димитријевић, Бојан, Девић, Немања, *Никола Калабић и горска краљева гарда-историја и мит*, Гласник, Београд, 2024., стр.457.

⁴³⁵ Опширније о томе видети: Nikolić, Kosta, Dimitrijević, Bojan, B. Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. Nova saznanja o arhivskoj građi, *Istorija 20. veka*, 2/2009, стр. 9–20.

моћи свима осталима, али је то због светске јавности, као и потребе да се од њега не начини мученик, него на суду обесмисли лик и дело, овог пута изостављено.⁴³⁶ По окончању рата, и слома покрета ЈВуО, Михаиловић није напустио земљу, и даље наивно ишчекујући прилику да се по њега неповољна ситуација преокрене; међутим, четници су проглашени за народне издајнике, и сараднике окупатора који су починили страшне ратне злочине над цивилним становништвом, и као такви изједначени са Недићевцима, Љотићевцима и Усташама, у кривици за активну сарадњу са немачким и италијанским окупаторима. Посебна медијска пажња посвећена је пропаганди преувеличавања података о четничким убиствима цивила, где су у спискове убистава вешто убацивани и они злочини које су починили припадници независног покрета четника Косте Пећанца, који је, због активне сарадње с Немцима, био погубљен 1944. по налогу генерала Михаиловића, или пак, у четнике прерушени партизани.⁴³⁷ Потреба режимске пропаганде била је да се хапшење „издајника” јавности представи као последица издаје, тако да је у складу са колоквијалним социјалистичким митом створен наратив о „издаји команданта Горске гарде, Николе Калабића, који је припадницима ОЗНА-е наводно помогао да се Михаиловић, после низа узастопних потера, ухапси у источној Босни,” иако је у то време, према расположивој историјској грађи, Калабић већ био ухваћен и убијен.⁴³⁸ Спектакл хапшења генерала Драгољуба Михаиловића и суђење за колаборацију које је уследило, заједно са многим другим оптуженицима било да су у притвору, или отсутни у емиграцији, био је још једна прилика да се Михаиловић јавно понизи, и изазвало је реакције домаће јавности, али и страних интересних сфера.⁴³⁹ Процена међународног правног система током тог времена може се разумети кроз призму различитих фактора:

1. **Нирнбергшки принципи и међународно право:** Након Другог светског рата, Нирнбергшки принципи постали су основ за пресуђивање војницима и чиновницима који су сарађивали са окупаторима. Пресуда Драгољубу Михаиловићу представљала је одговор на његове војне активности током рата.⁴⁴⁰
2. **Легитимност судског процеса:** Оцена међународног правног система током тог времена обухватала је и питање легитимности судских процеса против Михаиловића, идр. Неки критичари тврде да су ти процеси били политички мотивисани и нису се одвијали у сагласности са принципима праведног

⁴³⁶ *Ibid.*

⁴³⁷ Кнежевић, Радоје, Д., *Књига о Дражи*, Catena Mundi, Београд, 2017. стр.41., Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 17.

⁴³⁸ Димитријевић, Бојан, Девић, Немања, *Никола Калабић и горска краљева гарда-историја и мит*, Гласник, Београд, 2024., стр.499.

⁴³⁹ Кнежевић, Радоје, Д., *Књига о Дражи*, Catena Mundi, Београд, 2017. стр.41., Цветковић, Срђан, Девић, Немања, *Озна-репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019., стр. 17.

⁴⁴⁰ „Несналажење у сложеним условима грађанског рата, недовољан увид у међународне прилике, предност заштити цивилног становништва наспрам захтева западних савезника, неспремност на пуно потчињавање савезничким плановима, заједно са одсуством строже војне дисциплине, временом су слабили положај генерала Михаиловића, као и углед његових снага у Лондону и Вашингтону.” Према: Ђилас, Милован, *Memoir of a Revolutionary*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1973, стр.281 и даље. Исто, у: Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.317.

суђења.⁴⁴¹ Покушаји помирења нирнбергшких принципа у тим судским процесима били су предмет критика.

3. **Идеолошки контекст и политичка околности:** У контексту тог периода, судски процеси против Михаиловића и других оптуженика за издају и колаборацију одиграли су се у идеолошком и политичком контексту Титове Југославије. Комунистичка партија је доминирала политичком сценом, а судски процеси били су под њеном директивом.⁴⁴² То је имало утицај на перцепцију међународне заједнице и оцену легитимности пресуда.
4. **Реакције међународне заједнице:** Реакције међународне заједнице на пресуду Михаиловићу такође су биле важне.⁴⁴³ Неке земље су подржавале Титов режим и сматрале пресуде праведним, док су друге изразиле критику и забринутост у вези са поштовањем основних принципа правде.

Не изненађују речи које је на крају суђења Михаиловић изговорио у своју одбрану, иако у потпуно очекивано резигнираном тону: „*Нашао сам се у вртлогу догађаја и смутњи... Остао сам војник. Убеђен сам да сам био на правом путу. Судбина је била немиосрдна према мени када ме је бацила у најтеже вихоре. Много сам хтео много сам започео, али вихор, светски вихор, однео је мене и мој рад.*”⁴⁴⁴ Осуђен на смрт стрељањем, обешчашћен као издајник и сарадник окупатора заједно са читавим

⁴⁴¹ „Да Михаиловић није имао никакве шансе за фер суђење јавио је у Вашингтон уочи суђења отправник послова америчке амбасаде у Београду: „Кад се подигне завеса над оним што ће вероватно бити последњи чин у Михаиловићевој драми, готово сви су сигурни да је пресуда већ одређена; како је рекао Шубашић док је био министар вањских послова - бит ће му праведно суђено и биће убијен.” Чак је и вођа Хрватске сељачке странке, Влатко Мачек у Паризу изјавио да ће похапшени Хитлерови генерали вероватно имати праведније и повољније услове суђења од генерала Михаиловића.” Код: Jakovina, Tvrtko, *Americki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil & Srednja Evropa, Zagreb 2003., стр.126

⁴⁴² „Упркос спремности више десетина спасених америчких пилота да сведоче у његову корист, као и изјава пет британских представника у његовом штабу, Михаиловићевим браниоцима из табора западних савезника није било дозвољено да сведоче на монтираном, стаљинистичком процесу у Београду.” Према: Jakovina, Tvrtko, *Americki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil & Srednja Evropa, Zagreb 2003, стр. 127, и: Hrnčević, *Josip, Svjedočanstva* (друго допуњено издање), Globus, Zagreb 1986, стр. 181.

⁴⁴³ „Париски дневник *Монд* је четницима, и уочи суђења самом генералу Михаиловићу, команданту југословенске војске у отаџбини одао значајно признање: „Све то што му комунистичке власти приписују не може да избрише величанствене стране хероизма које су исписали четници по цену своје крви. Савезници су признали да је њихова акција успорила долазак немачких појачања и имала значајну улогу у успеху афричке кампање. Поруке које су упутили генерали Аухинлек, Ајзенхауер и други, то сведоче. Генерала Михаиловића је 2. фебруара 1943. генерал Де Гол одликовао Ратним крстом са палмом. Потом су четници спасили стотине савезничких пилота. Они се, на крају, могу сматрати ослободиоцима једног великог дела Србије.” у: *Le Monde*, Париз, уводник 12. јула 1946, Према : Цветковић, Срђан, Ристановић, Р., Стамболија, Н., *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ*, ИСИ, Београд, 2018., стр.39.

⁴⁴⁴ Кнежевић, Радоје, прир. *Књига о Дражи*, Catena Mundi, Београд, 2017, стр. 42.

покретом који је предводио;⁴⁴⁵ сахрањен на необележеном месту, како би се избегао мученички култ, генерал Михаиловић је и за малобројне остатке предратне интелигенције, али и читаву српску дијаспору до данас схваћен као парадигма и символ теме којом се бавимо.⁴⁴⁶

4. 2. ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

4. 2. 1. Резолуција информбироа и промена динамике процеса економског развлашћивања грађанске класе у Југославији

Резолуција Информбироа, која је усвојена 1948. године, имала је дубок и дуготрајан утицај на политички, економски и друштвени живот Југославије.⁴⁴⁷ Ова резолуција није само озваничила прекид са Совјетским Савезом, већ је имала и дубоке последице на економску динамику земље, посебно у смислу промене процеса економске олигархије и власти.⁴⁴⁸ Из спољнополитичких разлога, Стаљин је 1943. године распустио Коминтерну, да би 1947. године у Пољској на састанку представника девет Комунистичких партија био формиран Информативни биро комунистичких партија - *Информбиро*. Основа размимоилажења је по Дедијеру његова употребна вредност: Стаљин је хтео контролу над комунистичким партијама у свету, а осамостаљена КПЈ га је видела као консултативно

⁴⁴⁵ „За време рата више хиљада припадника и присталица ЈВуО после заробљавања било је упућивано или у Бањички логор или у нацистички логор Маутхаузен у Аустрији, премда је читава Србија била облепљена потерницама за Дражом Михаиловићем (на другој страни потернице био је Титов лик); премда су у велим градовима Србије током првих година рата јавно обзнањивани спискови присталица Михаиловићевог покрета, све то било је, са комунистичке стране, у потпуности игнорисано. Да је у Маутхаузену већина логораша била из редова Михаиловићевих људи, потврда је дошла и из комунистичких сећана.” Видети: Живковић, Светислав, *У Маутхаузену*, Београд 1946, стр.80-81. Да је из бањичког логора у Јајинцима од преко 30.000 погубљених Срба најмање било комуниста и њихових присталица потврдио је Милован Ђилас у свом излагању на скупштини АСНОС-а у Београду 1944., Велика народно-ослободилачка скупштина Србије, 9-12. новембар 1944, Београд 1944, стр. 21.

⁴⁴⁶ Опширније видети у: Кесар, Јован, и Лукић, Драгоје (прир.) *„Не осећам се кривим! Дража Михаиловић пред судом: стенографске белешке са суђења вођи четничког покрета”*, Акваријус, Београд, 1990.

⁴⁴⁷ „После разлаза са СССР-ом 1948., режим поступно одустаје од стаљинистичких поставки у сфери праксе (обустава колективизације, смањење репресије, либералнији однос према Западу) и у идеологији (преласком на друштвено самоуправљање). Трећи пут-„самоуправна демократија”, чији је главни идеолог Едвард Кардељ, прокламовала је дестаљинизацију, дебиократизацију и децентрализацију друштва. Систем који би био алтернатива вишепартијској буржоаској демократији и владавини социјалистичке бирократије у СССР, требало је да се развије на традицији радничких савета и народних одбора, борби мишљења само у оквирима социјалистичке идеологије, док је на сваку антисоцијалистичку критику држава требало да одговори административним мерама и репресијом. То је систем у којем странка хегемону допушта формално постојање других странака, али не и освајање власти. По утврђеном лимиту, њима припада изванредан број места чиме су очувани елементи привидног страначког плурализма.” Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.72.

⁴⁴⁸ Dedijer, Vladimir, *Izgnubljena bitka J.V.Staljina*, Rijeka, 1982, стр.148.

тело за размену искустава.⁴⁴⁹ Проблем се институционализовао⁴⁵⁰ кроз односе десетине земаља Источног блока, које су настале развијене из идеологије једне велике земље - СССР-а, која је своју револуцију заживела давно пре периода Другог светског рата. Стаљин је сукоб пласирао као идеолошки, где се он ставља у одбрану социјализма у Југославији која је на прагу контрареволуције.⁴⁵¹

Сукоби између Југославије и Совјетског Савеза делимично су произашли из разлика у погледима на политичке и економске системе. Тито је заговарао политику независног развоја социјализма, супротстављајући се директној контроли и доминацији Москве. Осим тога, Југославија је одбила да се потчини совјетским наредбама и захтевима за контролу југословенских политичких институција и војске.⁴⁵²

Главни повод за сукоб био је економски спор око контроле југословенске економије. Совјетски Савез је захтевао да Југославија усклади своју економску политику са совјетским моделом, укључујући колективизацију пољопривреде и национализацију индустрије. Међутим, југословенско руководство сматрало је да такве мере не одговарају специфичним условима земље и одбило је да их спроведе.

Након неколико месеци дипломатских тензија и претњи, сукоб између Југославије и Совјетског Савеза кулминирао је раскидом у јулу 1948. године. Тито је јавно осудио совјетску интервенцију у унутрашњим пословима Југославије и оптужио Стаљина за нарушавање принципа социјализма и револуције.

Последице раскида биле су озбиљне по Југославију, која је изгубила економску помоћ и политичку подршку Совјетског Савеза. Међутим, ова криза је такође ојачала југословенски национални идентитет и одлучност у отпору спољним притисцима. Тито је успео да изгради савезе са другим земљама, посебно са Западом, што је омогућило Југославији да преживи и настави свој независни пут развоја.⁴⁵³

Југославија је до Информбироа следила модел социјалистичког планирања инспирисаног совјетским путем. Међутим, после раскида, окренула се сопственом путу социјализма, познатом као самоуправни социјализам. Његову јединственост Дедијер је формулисао као синтезу идеологије и њене етичке базе: „Револуција успева само када се идентификује са општеном генијем, кроз елементарну самоиницијативу маса, а величина њених вођа и њеног успеха је у разумевању да се револуционарна самоиницијатива не може спутавати.”⁴⁵⁴

Према Дедијеру, револуционарни процес досеже свој пун потенцијал онда када машина народног незадовољства досегне врхунац трпње затеченог стања у друштву, и затим спонтано пробије опну устајалости. Наше прегалаштво иде у другом смеру, да

⁴⁴⁹ *Ibid.*

⁴⁵⁰ *Ibid.*

⁴⁵¹ Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Култура, Београд, 1955., стр.509.

⁴⁵² Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.235.

⁴⁵³ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.51.

⁴⁵⁴ Dedijer, Vladimir, *Izgnubljena bitka J.V.Staljina*, Rijeka, 1982,стр.408.

покажемо кроз читав овај оглед да спонтаност није својство револуције и да су инструменти њеног паљења често различити подстицајни фактори.

Промена у политичког курса имала је снажан утицај на економски систем земље. Један од кључних елемената новог економског модела била је самоуправна радна организација.⁴⁵⁵ Теоретичари Партије, на челу са Кидричем, Каредељем, Ђиласом, Бакарићем и Мошом Пијаде, разрадили су Енгелса и Лењина теоријом „одумируће државе,” по којој истинска слобода долази тек када народ директно контролише средства за производњу.⁴⁵⁶ Ово је значило децентрализацију одлучивања, што је било у супротности са старијим моделом који је подразумевао централизовану контролу.

Таква промена динамике имала је двостран ефекат на економску моћи грађанске класе. Са једне стране, радници су добили већи утицај на управљање својим радним местима, што је допринело смањењу економске неједнакости и јачању социјалне правде. Са друге стране, децентрализација моћи довела је до појаве нових облика економске елите унутар радничке класе, која је могла манипулисати системом у своју корист.⁴⁵⁷

Осим тога, Информбиро је довео до отварања Југославије ка тржишту западних земаља. Земља је почела да гради мостове ка капиталистичким државама, чиме је проширила своје економске могућности. Ово је довело до јачања приватног сектора и стварања нових облика економске моћи ван државних граница. Постојећи „вишак демократије” у односу на друге комунистичке режиме условљен је западном економско – политичком подршком, која је стигла после удаљавања од Стаљина; њене директне последице су: „одустајање од колективизације и притиска на сељачка газдинства, либерализација стандарда условљена и олакшаним путовањима и емиграцијом (гастарбајтери) и другим социјалним факторима; тежња за слободом и испољавањем различитих политичких ставова (у погледу државног и друштвеног уређења) добила је више јавног простора и често ишла знатно изнад дозвољених политичких лимита. Либерализацијом је растао не само политички, већ и обичан криминал, као и број

⁴⁵⁵ Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1977*, Privredni pregled, Beograd, 1977., стр.11.

⁴⁵⁶ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.238.

„Међу руководећим члановима партије вођене су дискусије о стварању органа преко којих би радници управљали пословима предузећа. Синдикатима је намењено да помогну у развијању стимуланса радника у извршењу плана. „ Идеја о децентрализацији државне управе јавила се пре него је и sazрела мисао да се управљање предузећима преда радницима. Одбацивање „стаљинистичког централистичког управљања" и почетно преношење послова с централних на ниже органе изазивали су отпор дела кадра који се није мирио с новим концепцијама и губљењем стечених позиција.” Према: Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje I društvena svojina*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1979. стр.14-17.

⁴⁵⁷ „Земља се гушила у корову бирократије а партијске вође је спадао гнев и ужас од неизлечивости самовоље политичког апарата, који су сами изградили и који их је на власти држао.” Југословенски комунисти треба да почну са остваривањем Марксовог слободног удруживања непосредних произвођача, то јест да им се препусте фабрике на управу, с тим што би они били обавезни да плаћају само порез и друге „нужне" трошкове за државне потребе.” У: Ђилас, Milovan, *Nesavršeno društvo*, Naša reč, London, 1970. стр. 67.

цензурисаних и забрањених дела и тзв. случајева који у условима тоталитарних тенденција до 1951. готово да нису постојали.”⁴⁵⁸

Уколико желимо да се фокусирамо на уску везу између резолуције Информбироа и унутрашњих прилика у Југославији, подвукли бисмо следеће:

1. **Политика самосталног пута:** Резолуција Информбироа означила је раскид између Југославије и Совјетског Савеза. Овај раскид довео је до политике самосталног пута коју је водила југословенска власт под Титом. Југославија је одбацила потпуну доминацију од стране Совјетског Савеза, чиме је створила простор за сопствени пут социјализма, независно од директиве из Москве.⁴⁵⁹
2. **Отпор стварању источног блока:** Југославија се супротставила стварању источног блока и политици која је подразумевала апсолутну послушност Совјетском Савезу. Ова одлучност да се одржи независност играла је кључну улогу у обликовању унутрашњих прилика, јер је омогућила Југославији да избегне потпуни модел источног социјализма и формира свој оригинални пут ка самоуправном социјализму.⁴⁶⁰
3. **Ослабљени утицај комунистичког покрета:** Резолуција Информбироа имала је утицај на унутарпартијске односе и политичке структуре. Титов одлучан став да успостави независност од Совјетског Савеза и очува контролу над КПЈ довео је до прочишћавања партијских редова и елиминације оних који су подржавали совјетски курс, што је резултирало јачањем Титове власти и централизацијом унутарпартијске контроле.⁴⁶¹
4. **Економске промене:** Политика самосталног пута омогућила је Југославији да обликује свој економски модел, посебно кроз спровођење самоуправног социјализма. Национализација и аграрна реформа су настављене, али су имале карактеристике које се разликују од строгих совјетских модела. Овај приступ довео

⁴⁵⁸ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 142.

⁴⁵⁹ „Отклоном од стаљинизма и тежњом да се афирмише самоуправни демократски социјализам приступило се реформи кривичног законодавства. Овоме је нарочито погодновало и то што је власт била учвршћена, политички и унутарпартијски непријатељи сломљени, и задобијена међународна подршка кроз аранжмане са западним демократијама. Почетак новог раздобља наглашен је на 4. пленуму ЦК КПЈ јуна 1951. године.” Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953.* Књига прва, Службени гласник, Београд, 2015., стр.96.

⁴⁶⁰ „У периоду после Другог светског рата уочавају се неколико таласа чврсте руке и либерализације. Директно су зависне датог политичког тренутка, унутрашњих и спољних околности, глобалне идеолошко-политичке симетрије и имају своју „плиму и осеку.” Политички опоненти су се тешко сналазили и испадали на кривинама променљивог интензитета и ђудљивог карактера политичке репресије. Критика стаљинизма, од квалитета једном тренутку, могла је у другом прерасти у политичку провокацију.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.182.

⁴⁶¹ „Ибеовци су у прој половини 50-их најактуелнија група „унутрашњег непријатеља” којој је нарочита пажња придавана до Стаљинове смрти, као и увек када би се погоршали односи са Москвом. Постојала је обимна документација и ревностно су праћени, па је служба државне безбедности предала Архиву Србије око 15.000 досијеа присталица Стаљина. Временом се њихов број и снага топио, па је тако до краја 60-их број спао на пар хиљада, уз свега неколико стотина активних.” *Ibid.*, стр. 243.

је до стварања самоуправних радних организација, децентрализације и веће аутономије радника у управљању предузећима.⁴⁶²

5. **Међународна подршка Запада:** Раскид са Совјетским Савезом отворио је пут за југословенско приближавање Западу.⁴⁶³ Промена у међународним односима донела је подршку Југославији од стране одређених западних сила, укључујући финансијску помоћ и трговинске односе.⁴⁶⁴ Ова подршка играла је значајну улогу у економском опоравку земље.

Резолуција Информбироа директно је утицала на формирање политичког, економског и међународног оквира у Југославији, постављајући темеље за југословенски пут ка самоуправном социјализму. Иако је донела одређену дозу социјалне правде, резолуција је узроковала нове изазове у виду стварања економске елите унутар радничке класе и отварања ка капиталистичком тржишту. Ове промене обликовале су економску стварност земље током наредних деценија, остављајући трајан печат на југословенском друштву.

Одлагање национализације од стране власти до 1946. године у Југославији⁴⁶⁵ може се тумачити кроз неколико кључних фактора и историјских околности које су карактерисале период након Другог светског рата:

1. **Ратна разарања и окупација:** Југославија је током Другог светског рата претрпела огромна ратна разарања и била под окупацијом нацистичке Немачке и њених савезника. Овакви услови су отежавали спровођење било каквих ширих економских реформи, укључујући национализацију, док су приоритети били обнова и стабилизација земље.
2. **Несигурност и политички сукоби:** Непосредно након рата, Југославија се суочила са сложеним политичким ситуацијама и унутрашњим сукобима. Питање политичког система, односа са Совјетским Савезом и другим савезницима, као и борба између различитих политичких и идеолошких групација, били су приоритети над национализацијом у раним фазама обнове земље.⁴⁶⁶

⁴⁶² Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр. 28.

⁴⁶³ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.52.

⁴⁶⁴ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.182.

⁴⁶⁵ „Комунистичка партија Југославије је, због међународних разлога, тактички одлагала стварање државног сектора радикалним мерама национализације. Едвард Кардељ, главни архитекта друштвеног система, изјављивао је у почетку да у Југославији неће бити промене економског система и да ће основа економске политике бити државна контрола, кооператива и приватна иницијатива (што личи на обећање Тита Черчилу да неће увести комунизам). Национализација се као тема намеће тек од почетка 1946., али се чека погодан тренутак. Закон о национаизацији донела је Народна скупштина ФНРЈ тек 5. децембра 1946., после одлуке Политбироа ЦК КПЈ о спровођењу национализације од 22. септембра 1946.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3-oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.25.

⁴⁶⁶ „Совјетско-југословенска сарадња је упркос оваквим размимоилажењима годинама остала суштински ненарушена, а до фаталног нарушавања веза дошло је тек почетком 1948., када је јачањем хладноратовских тенденција Стаљин имао намеру да потпуно хомогенизује и централизује „мировни блок,” желећи да и Југославију стави у строгу подређеност и пуну хијерархијску зависност. Поред одбране своје независности, Београд је у сукоб са Москвом дошао и због тога што се у неколико конкретних питања нашао на различитим

3. **Резолуција Информбироа:** Раскид између Југославије и Совјетског Савеза 1948. године (Информбиро) означио је прекретницу у југословенској политици. Ова промена у међународним односима додатно је закомпликовала унутрашње политичке процесе, укључујући питање национализације. Југославија је након Информбироа морала консолидовати своју унутрашњу ситуацију и прилагодити економски курс.⁴⁶⁷
4. **Преговори и консолидација власти:** Режим у Југославији, предвођен Јосипом Брозом Титом, морао је да се носи са питањима стабилизације друштва и успостављањем своје власти⁴⁶⁸. Национализација је сложен процес који захтева темељне промене у економији и друштву. Одлагање национализације до 1946. године може се тумачити као стратегија за постепено и контролисано спровођење ових реформи како би се избегле потенцијално дестабилизујуће последице.

Комбинација ратних услова, политичких сукоба, међународних односа и потребе за консолидацијом власти допринела је одлагању национализације у Југославији до 1946. године. Ово одлагање није значило одбацивање социјалистичких принципа, већ је било резултат комплексних околности у послератном периоду.

Западна граница Југославије након Другог светског рата била је предмет међународних преговора, а подршка страних сила играла је важну улогу у обликовању коначног решења. Кључни фактори у вези са западном границом у овом периоду укључују:

1. **Париску мировну конференцију (1947.):** Након завршетка Другог светског рата, савезници су се састали на Париској мировној конференцији како би разматрали границе и територијална питања европских земаља. На овој конференцији, границе Југославије су делимично дефинисане, укључујући и питање западне границе. Међутим, коначно решење није одмах постигнуто.

позицијама од Москве.” Према: Čolaković, Rodoljub, Damjanović, Pero, Dimitrijević, Sergije, Janković, Dragoslav, Morača, Pero, Pašić, Najdan, Vršina, Julijana, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 493.

⁴⁶⁷ „Резолуција је објављена у Београду, изазвавши опште изненађење. Низ партијских одлука и народних зборова је одбацио оптужбе Коминформа, а међу њима и V конгрес КПЈ који је одржан од 21. до 28. јула – али Стаљин и Совјетски Савез још нису били директно нападнути у нади могућег сређивања спора. Међутим, догађаји нису напредовали у том смеру: Совјетски Савез и његови савезници су након јуна учинили све што је било могуће учинити зарад изолације Југославије. Развила се груба пропагандна кампања, чији су карактеристични примерци били противјугословенске клевете на источноевропским концепцијским процесима.” Према: Pleterski, Janko, Kecić, Danilo, Vasić, Miroljub, Damjanović, Pero, Trgo, Fabijan, Morača, Pero, Petranović, Branko, Bilandžić, Dušan, Stojanović, Stanislav, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985, стр. 348; Čolaković, Rodoljub, Damjanović, Pero, Dimitrijević, Sergije, Janković, Dragoslav, Morača, Pero, Pašić, Najdan, Vršina, Julijana, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 500.

⁴⁶⁸ „Руководства више малих странака су се прикључењем Народном фронту понашала у складу са очекивањима КПЈ, али руководиоци две партије из старог страначког система које су током 1944-45. изнова добиле на политичком значају, то јест руководиоци Хрватске сељачке странке и Демократске странке то нису учинили. Они су желели да постигну потпуну обнову њихових партија и били су спремни да се прикључе Народном фронту само у случају да он функционише по основу коалиције партија. У тој ситуацији КПЈ је предузела све зарад сламања легалних, али ван Народног фронта постојећих странака.” Видети у: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 298-299.

2. **Притисак савезника:** Савезници, пре свега САД и Велика Британија, имали су одређени утицај на решавање питања граница у Европи након рата. Западне силе су исказивале одређену подршку Југославији у односима са Совјетским Савезом, посебно након резолуције Информбироа 1948. године. Ова подршка може се тумачити као средство јачања положаја Југославије у односу на Совјетски Савез.⁴⁶⁹
3. **Италијански мир (1947.):** Потписивањем Париског мировног уговора са Италијом 1947. године, Југославија је добила територијална проширења на западу, укључујући делове Истре и Далмације. Ови територијални добитци обликовали су западну границу Југославије.⁴⁷⁰
4. **Подршку САД:** Током Хладног рата, САД су желеле да оснаже државе које су биле независне од Совјетског Савеза. Југославија под Титом била је једна од тих земаља које су донекле биле независне у односу на Москву. Ова подршка САД може се сагледати кроз финансијску помоћ Југославији, која је била усмерена на обнову земље након рата.⁴⁷¹
5. **НАТО и односи са Западом:** Југославија је, иако није била чланица Варшавског пакта или НАТО-а, одржавала одређени степен сарадње са западним земљама. Ово је такође утицало на односе и подршку у вези са границама.⁴⁷²

Западна граница Југославије обликована је кроз међународне преговоре, политичке односе са западним силама и стратешке интересе током периода после Другог светског рата. Подршка страних сила, посебно САД и Велике Британије, имала је утицај на стабилизацију и дефинисање западних граница Југославије.

Национализација капитала и имовине страног порекла у Титовој Југославији представљала је значајан део економске политике социјалистичке државе током периода

⁴⁶⁹ „То раздобље представљало је један од најтежих периода хладног рата (прва Берлинска криза, Корејски рат) и да су западне силе већ од 1949. почеле да помажу Југославију. Због тога је Стаљин морао да се задовољи мањим злом: ако већ није успео да је сломи, он је сводећи губитке на минимум изопштио Југославију из социјалистичког лагера, спречавајући тиме даље ширење „вируса независности,” премда изворно није желео да изопшти Титову државу, већ да је управо супротно тиме доведе до статуса вазала и уврсти у монолитни поредак лагера.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, str.313-314.

⁴⁷⁰ „Међу југословенским територијалним претензијама акцептиране су само оне спрам Италије, премда ни оне у целости. Но Југославија је и тако добила територију од 7000 квадратних километара са готово 470 000 становника (Истра, Ријека, Задар, југозападни део словенског етничког подручја), додељена јој је ратна одштета од 220 милиона долара, док је питање Трста премошћено прелазним компромисом: оформљена је Слободна територија Трста (СТТ), чија је зона „А” доспела под англосаксонску, а зона „Б” под југословенску контролу.” Према: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр. 164.

⁴⁷¹ „Увођење једнопартијске диктатуре није уздрмало међународни положај државе: Титову владу није подржавала само Москва, већ и велике западне силе, барем утолико што су убрзо признале нову југословенску државу.” Према: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.162.

⁴⁷² „Београду је постало важно сређивање југословенских веза са Западом, које су након 1945. доспеле на минимум. Велике западне силе су убрзо препознале могућност да је са Југославијом у потпуности изводљиво успостављање појаса који би одвојио Москву од Медитерана, а који би се протезао од Турске до Италије те да би лакше могли бити неутралисани снажни италијански и грчки комунистички покрети. Препознато је и то да би анонсирањем једнакости социјалистичких земаља и разноликости облика социјалистичке изградње титоистичка идеологија могла имати дезинтегративни утицај на монолитни поредак совјетског блока.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, str.315.

од 1945. до краја 1980-их година. Национализација је подразумевала прелазак приватног власништва, претежно страног капитала,⁴⁷³ у власништво државе или радничких самоуправа, што је допринело обликовању економске структуре Југославије.⁴⁷⁴ Овај процес имао је за циљ стварање социјалистичког друштва, смањење економске неједнакости, елиминисање капиталистичких односа производње и остваривање социјалне правде, због чега су тадашње власти предузеле кораке ка успостављању контроле над кључним секторима економије.⁴⁷⁵

До 1963. године, процес национализације капитала и имовине страног порекла у Титовој Југославији већ је био у значајној мери спроведен, и то углавном током првих година након завршетка Другог светског рата. Овај период карактерисале су одлучне акције власти усмерене ка успостављању социјалистичког друштва и елиминацији утицаја приватног капитала, посебно страног.⁴⁷⁶

Југославија након Другог светског рата суочила се с тешком економском ситуацијом, а национализација се чинила као кључни корак ка изградњи новог друштвеног поретка. У складу са социјалистичким начелима, национализација је тежила елиминисању капиталистичких односа производње, а страна средства представљала су симбол

⁴⁷³ „У Србији је било мало правих велепоседа. Од 369 таквих 240 су до рата били у власништву Немаца и Мађара. Стога је знатан део аграрног фонда почивао на одузетој немачкој имовини и имовини других сарадника окупатора. Око 40% целокуног аграрног фонда, или 96.874 поседа, било је одузето од протераних или избеглих Немаца, а са имовином осуђених народних непријатеља чинило је 47% укупног фонда.” Према: *Cvetković, Srđan Između srpa i čekića 3.Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.37.

⁴⁷⁴ „Интензивирање економских промена, али и репресивних мера, наступило је по ослобођењу већег дела Србије и Београда после октобра 1944. Прво значајно подржављење капитала представљала је конфискација имовине Немачког рајха и целокупне немачке националне мањине (осим оних који су били у НОП-у и грађана неутралних држава) као и имовина „народних непријатеља” и ратних злочинаца, на основу Одлуке Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. Одлуком је предвиђено да у државну својину пређе и имовина одсутних или избеглих лица, страних држављана или она чији се власник није знао а која је стављена под *секвестар*, а у државно власништво прешло је целокупно рудно благо. Овом мером и каснијим Законом о конфискации од 9. јуна 1945. у руке државе прешло је готово 80% индустријског капитала до краја 1945.” Према: *Цветковић, Светозар, Облици одузимања приватне својине у Србији и Југославији 1944-1958, у: Реституција и рехабилитација, зборник, Београд 2009, 197-225.*

⁴⁷⁵ „Донет је Закон о конфискации који је Председништво АВНОЈ-а усвојило 9. јуна 1945., а одузимање су спроводили срески судови на чијем се терену имовина налазила, и то по хитном поступку на основу судских пресуда и одлука војних и цивилних органа власти. Закон је прецизирао у којим случајевима се спроводи конфискација без накнаде и шта се из ње изузима. Конфискацију спроводи комисија коју чине: интендант, политички руководиоца, председник МНО и један од најближих рођака конфискованог лица.” Према: *Cvetković, Srđan Između srpa i čekića 3.Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.24.

⁴⁷⁶ „Конфискација имовине, вршена на основу судских пресуда и одлука војних и цивилних органа власти, била је често класно и политички мотивисана у условима потпуне инструментализације судства и револуционарне правде. Конфискација је обично била казнена мера против народних непријатеља осуђених за колаборацију, издају и остала дела против народа и државе. Многобројни су такви примери *експропријације експријатора* по основу стварне или наводне сарадње са окупатором. До краја 1945. реализовано је око 4.880 предмета конфискације у Србији. Према службеним статистичким подацима, 1949. у Југославији је изречено 7.684; 1950. - 54.513 мера конфискације, а од 1951. број предмета пада на испод хиљаду, а после 1953., на десетину годишње.” *Ibid.*, стр.25.

преосталог утицаја капитализма.⁴⁷⁷ Процес национализације покренут је законима и уредбама, укључујући „Закон о национализацији предузећа” и „Закон о аграрној реформи,” којима су обухваћени индустријски комплекси, банкарски сектор, пољопривредно земљиште и друге области економије. Ови закони омогућили су прелазак власништва над предузећима и земљиштем из руку приватних власника, углавном странаца, у руке државе или радничких самоуправа. „Закон о национализацији предузећа” је омогућио држави да преузме власништво над индустријским комплексима, банкама и другим кључним ресурсима који су до тада били у рукама страних инвеститора. Национализација је такође обухватила и пољопривредно земљиште, чиме је спроведена аграрна реформа.⁴⁷⁸

Један од кључних аргумената заговорника национализације био је стварање равноправног друштва, где би сваки грађанин имао једнаку прилику за развој и просперитет. Национализација је, према њиховом гледишту, требало да елиминише економске и друштвене неједнакости, које су биле карактеристичне за капиталистички систем.⁴⁷⁹ Такође се истицало да ће национализација предати контролу над економијом у руке радничке класе, што би требало да осигура праведнију расподелу богатства и фаворизује колективну добробит.

Разрешавање питања национализације капитала и имовине страног порекла у Титовој Југославији било је дуг и комплексан процес, а коначна решења варијала су у зависности од сектора и временског периода. Ево неколико кључних елемената који су обележили разрешавање овог питања:

1. **Надокнада и компензације:** Током времена, Југославија је препознала потребу за правичном надокнадом власницима национализоване имовине. У неким случајевима, постигнути су споразуми о надокнади или компензацији, где су власници били обештећени на одређени, неадекватан начин. Ова питања често су

⁴⁷⁷ Селинић, Слободан, „Трговина у југословенским републикама 1945–1948, од приватног ка државном“, *Историјски записи*, бр. 1–4, 2004, 107–133.

⁴⁷⁸ „Друштвена својина је и у наредним деценијама, после доношења последњег закона о национализацији, континуирано увећавана дотоком приватне имовине и њеним претапањем кроз разне видове експропријације, уз симболичну накнаду, одузимањем или подруштљавањем приватне имовине изнад законом дозвољеног својинског максимума као и конфискацијом имовине чинилаца кривичних дела.” *Ibid.*, стр.34.

⁴⁷⁹ „Прелазак на отворену национализацију представља прелазак на другу етапу промене друштвених односа, када престаје остваривање прикривених циљева и, не без разлога, поклапа се са заокретом на политичком пољу, када се са политике Народног фронта прелази на политику ликвидације опозиције унутар фронта. Овом национализацијом била су обухваћена привредна предузећа савезног и републичког значаја, а у приватном власништву су остала мања предузећа локалног значаја као и занатске радње. Мада је већ више од 80% индустријског потенцијала било прешло у државне руке, ова национализација је решила низ правних дилема у погледу секвестра, предузећа са учешћем државе и другог. Закон је превиђао накнаду вредности национализоване имовине на дан преузимања од стране државе, као и за време под којим је имовина била под секвестром државе, која је требало да се исплаћује преко државних обвезница. Тиме је озваничен раскид са политиком вишег политичког циља - уступака западним савезницима будући да се власт легитимисала и учврстила на изборима. Сматрало се да се социјализам не може градити уз присуство страног капитала.” Према: Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.25.

решавана међународним преговорима, посебно када су биле укључене стране компаније.⁴⁸⁰

2. **Самоуправљање и радничко управљање:** Национализација је довела до стварања система самоуправљања у предузећима, где су радници имали већи утицај на одлучивање. Ова стратегија имала је за циљ стварање радничког друштва и умањивање економске неједнакости.⁴⁸¹ Међутим, самоуправљање је такође имало своје изазове у погледу ефикасности и способности руководиоца.
3. **Постепено отварање према страним инвестицијама:** Током 1960-их и 1970-их година, Југославија је спровела политику постепеног отварања према страним инвестицијама. Овај корак укључивао је стварање заједничких предузећа са страним партнерима и отварање простора за улагања страних капитала, што је представљало део је ширег покушаја модернизације југословенске економије.⁴⁸²

Међутим, национализација је изазвала и одређене изазове и контроверзе. Многи предузетници и власници капитала нису били спремни да пристану на отуђење имовине, што је изазвало напетости између власти и приватног сектора,⁴⁸³ иако без забележеног масовног отпора у читавој деценији.⁴⁸⁴ Постојали су и случајеви несигурности и неефикасности у руковођењу национализованим предузећима, а многи критичари тврдили су да је овај процес довео до смањења продуктивности и тржишних иновација. Такође су се појавили проблеми у вези са правичном надокнадом власницима национализоване имовине, што је изазвало међународне тензије.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1977*, Privredni pregled, Beograd, 1977., стр.12-17.

⁴⁸¹ Према: Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje I društvena svojina*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1979. стр.14-17.

⁴⁸² Golubović, Zagorka, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988., стр. 67.

⁴⁸³ „После елиминисања крупног капитала током 1945-1946., мерама конфискације и национализације, друга национализација је дошла као завршна мера експропријације овог пута и ситне буржоазије, при чему се отишло даље него у другим земљама народне демократије. Информативне, организационе и кадровске припреме за последњу фазу почеле су крајем 1947., а у оквиру њих је вршена обука за преузимање имовине. У конспирацији, ангажовањем средстава информисања и УДБ-е, спремало се да се оног тренутка кад Скуштина донесе допуна Закона о национализацији преузме целокупна имовина. ако су припреме почеле пре званичног југословенско-совјетског сукоба, не треба одбацити утицај спољног фактора на овако радикалан вид национализације.” Према: Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.28 .

⁴⁸⁴ „Друга национализација је прошла без значајнијег отпора, примећено је да су „ове мере доста приступачне масама”. Богатији трговци нису наилазили на подршку завидних сељака, а и међу радним светом национализација је добро одјекнула. У Београду није било ниједног случаја организованог отпора. Као начин дискредитације ових елемената коришћене су методе напумпавања афера шпекулација приватних трговаца и индустријалаца, у време када су масе оскудевале у основним потроштинама за живот. Ова мера представљала је последњу етапу у социјално-економској револуцији започетој још у рату. Паралелно са елиминацијом слободних приватних предузетника у градовима, на селу је различитим мерама вршен притисак на богате сељаке - кулаке, елемент који је требало такође да одумре у новом социјалистичком друштву.” *Ibid.*, стр.30.

⁴⁸⁵ „Откуп је као привремена мера у привреди озакоњен одмах по окончању рата. Оправдање је нађено у чињеници да ратом опустошена пољопривреда није била у стању да обезбеди прехрану становништва. Реквизиција као облик снабдевања и прехранивања људи у ратним условима спровођена је као мера из нужде све до половине 1945., када се доносе први прописи који регулишу откуп, као део планске привреде.

Упркос изазовима, национализација капитала и имовине страног порекла у Титовој Југославији оставила је дубок и трајан печат на економску структуру земље све до њеног распада 1990-их година. Њена имплементација представљала је покушај изградње социјалистичког друштва које би било независно од утицаја страног капитала. Овај период био је карактеристичан и по покушају комбиновања социјализма са самоуправним елементима у економији, а национализација је представљала кључни корак у остварењу тих циљева.⁴⁸⁶ До 1963. године, основе социјалистичког економског система биле су постављене, а Југославија је усмерена ка изградњи самоуправног социјализма, што ће карактерисати њен економски систем у наредним деценијама.

Најочигледнији позитиван утицај увођења радничког самоуправљања у малим предузећима видимо у оснаживању радничког ангажмана. Усмеравање одлучивања на нивоу предузећа ка радницима омогућило је њихову већу улогу у креирању и имплементацији стратегија. Овај приступ, водио је већој мотивисаности и одговорности радника, што је утицало на повећање продуктивности и конкурентности.⁴⁸⁷

Други значајан аспект утицаја радничког самоуправљања на мала предузећа односи се на подстицање иновација и креативности. Радници који су директно укључени у процес одлучивања имају већу могућност да деле своје идеје и предлоге, што доприноси увођењу нових и ефикаснијих метода рада, производа или услуга.⁴⁸⁸ Оваква клима иновација може позитивно утицати на развој и раст малих предузећа.

С друге стране, радничко самоуправљање било је само још један корак у потпуној трансформацији друштва, доведши до изумирања сваког озбиљног облика постојања институције малог привредника, кога је систем препознавао као „капиталисту,“ и „експлоататора радничке класе“, и довео до укидања малих предузећа.⁴⁸⁹

Диспропорције у развоју пољопривреде и индустрије, смањење пољопривредног становништва, инвестиције у индустријализацију, поремећаји у пољопривредној производњи условили су пад пољопривредне производње до нивоа 60% предратне, што је продубило кризу у снабдевању.” Према: *Cvetković, Srđan Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.43.

⁴⁸⁶ „Циљ револуционарно-социјалног инжињеринга био је и нагло повећање броја пролетера. Социјална база, осим грађанства одакле се регрутовао нови пролетаријат, била су пренапуњена села у којима је постојала милионска резерва радне снаге. Мерама државне политике, планском политиком према селу и наглом индустријализацијом, у градове слила милионска маса сељака надајући се упослењу у државним и друштвеним предузећима. То је био и прелазак из приватног сектора у државно-социјалистички. Ова велика социјална трансформација обављена је у највећем обиму између 1945-1960.” *Ibid.*, стр.67.

⁴⁸⁷ *Petranović, Branko, Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.87.

⁴⁸⁸ *Pleterski, Janko, Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.345.

⁴⁸⁹ „После радикалне друге национализације (април 1948.) привредних предузећа од локалног значаја „буржоазија“ је готово потпуно елиминисана из секундарног и терцијарног сектора, док су у пољопривреди аграрном реформом скршени кулаци. На тај начин, проценат градске буржоазије и кулака је за кратко време вишеструко умањен у односу на предратни период. Социјална револуција је била олакшана чињеницом да се радило о индустријски неразвијеној земљи, са малобројним слојем предузетника, нејаким грађанством у трочетвртинском аграрном мору.” Према: *Cvetković, Srđan Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.61.

Процес одлучивања који укључује више корака и интересних страна може водити спором и претерано бирократском доношењу одлука. Осим тога, да би радници били укључени у процесе одлучивања и управљања предузећем, неопходно је да буду адекватно обучени, што може бити изазовно за мала предузећа са ограниченим ресурсима.

Радничко самоуправљање је имало комплексан утицај на економију малих предузећа у Југославији. Иако је са једне стране омогућило радницима већу улогу у одлучивању и потакло иновације, истицање радничког гласа у процесу управљања такође је имало своје проблематичне тачке.

У правном смислу, национализација капитала и имовине страног порекла у Титовој Југославији, будући да је имала врло значајно место у југословенској привреди, и угрожавала економску независност земље, спроведена је кроз серију законских мера и правних аката који су одређивали услове и поступке преноса власништва са приватних власника, углавном странаца, на државу или радничку самоуправу.⁴⁹⁰

Један од кључних правних инструмената био је „Закон о национализацији предузећа,” усвојен у првим годинама након Другог светског рата. Овај закон предвиђао је да приватна предузећа, укључујући стране компаније, буду национализована, тј. пренета у власништво социјалистичке државе.⁴⁹¹ Национализација страног капитала имала је за циљ елиминацију утицаја страних инвеститора на економију Југославије, постављајући темеље за изградњу социјалистичког друштва заснованог на принципима самоуправљања и колективног власништва. Национализација је обухватала различите секторе, пре свега, индустрију, банкарство и трговину.

Аграрна реформа спровођена је путем законодавних аката који су регулисали начин преласка пољопривредног земљишта из приватног власништва у власништво државе или кооператива. Ова реформа имала је за циљ укидање капиталистичких економских односа у пољопривреди и редистрибуцију земљишта како би се омогућила правичнија прерасподела у приступу ресурсима.⁴⁹²

Национализација је такође укључивала извршење пописа имовине која ће бити национализована, процену вредности имовине, одређивање услова компензације власницима, и јасно дефинисање правних процедура преноса власништва.⁴⁹³ Правне норме стваране су како би се осигурала законитост процеса и ублажили потенцијални конфликти. Држава је користила ове законе како би створила основу за колективно управљање и елиминисала економске неједнакости повезане са страним капиталом.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, str.239.

⁴⁹¹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.132-133.

⁴⁹² Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.54-63.

⁴⁹³ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.137.

⁴⁹⁴ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.339

Иако су законски оквири пружали правну основу за национализацију, овај процес није прошао без отпора. Питања правичне надокнаде и споразума с власницима представљала су изазове, посебно у међународним односима.

У правном контексту, национализација је била део ширег политичког и економског програма, подржаног законодавством, који је имао за циљ трансформацију економске структуре ка социјалистичком друштву заснованом на самоуправљању и колективном власништву.

4. 3. ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

4. 3. 1. Идеолошке основе аграрне реформе и национализације имовине и средстава за производњу капитала у Југославији

У годинама након Другог светског рата, Југославија је стајала пред изазовом обнављања економије и друштва. Једна од најзначајнијих реформи у то време била је аграрна реформа, која је тежила национализацији имовине и средстава за производњу капитала. Идеја водила у овом процесу јесте **Манифест Комунистичке Партије**, чији су захтеви:

- пролетери могу освојити друштвене производне снаге укидањем буржоаског, односно приватног власништва;
- комунистичка револуција претпоставља подизање пролетеријата до владајуће класе, целокупна производња мора бити у рукама удружених појединаца;
- стога су неопходни кораци експропријација земљишног власништва, увођење прогресивног пореза, укидање права наслеђа, конфискација имовине емиграната и побуњеника, централизација кредита у рукама државе, централизација транспортног система, умножавање националних фабрика, увођење једнаке радне обавезе за све, уједињен рад индустрије и земљорадње ради укидања супротности између града и села, и јавно опште бесплатно образовање.⁴⁹⁵

За ово последње није потребно посебно нагласити да једна од последица обавезног образовања јесте претпостављено обликовање свести генерација које пролазе кроз образовни систем и произвођење жељене структуре размишљања и вредновања стварности.⁴⁹⁶ Систем идеолошке индоктринације заснован је по овом принципу кроз усвајање парола и формирање симбола и слика на нижем нивоу, а проучавање марксизма и лењинизма на вишем образовном ступњу.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Marx, Karl, Engels, *Fridrih, Manifest Komunističke partije*, Mediterran publishing, , Novi Sad, 2017., стр.61-62.

⁴⁹⁶ Golubović, Zagorka, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd, 1982., стр.131.

⁴⁹⁷ *Ibid.*, стр. 132

Интересантно запажање о апликативном Марксизму на основу Манифеста доноси Бартолович, која каже да претходни облици „освајања света” нису успели због погрешног одабира оружја, што је у овом случају – пропаганда.⁴⁹⁸

Аграрне реформе у Југославији представљале су не само економске промене, већ и дубоке социјалне и политичке трансформације. Ове реформе биле су уско повезане с идеологијом социјализма и државног власништва, обликоване под утицајем марксистичких принципа, са циљем стварања равноправних услова и смањења социјалних неравноправности.⁴⁹⁹

Првобитни циљ аграрне реформе било је уклањање утицаја у приватном капиталу земљопоседника и прерасподела земљишта у корист сеоске радничке класе, односно, елиминација приватног капитала буржоазије.⁵⁰⁰ Истицани су идеали једнакости у сиромаштву, егзистенцијалном минимуму, који је условљен, пак, привредном политиком заснованом на одузимању средстава сељацима, будући да су они чинили најмасовнији део до тада привредно слабо развијеног народа.⁵⁰¹ Одузимање великих земљопоседа и њихова прерасподела обезбедили су земљишта сеоским заједницама, што је имало потенцијал да усмери промене у аграрном сектору и подигне стандарде живота сеоске популације. Оваква равномернија дистрибуција земљишта тежила је стварању села са равноправним могућностима за свакога, без разлике у статусу и пореклу. Позитиван аспект који је тиме постигнут била је индивидуална сигурност за раднике и сеоске заједнице које су дуг временски период биле под пресијом старог система. Реформа се ослањала на идеолошке тежње о равномерном приступу земљишту, одражавајући идеју о једнакости и децентрализацији богатства.⁵⁰² Земљопоседници су губили своју приватну имовину, а земљишта су преношена у државно власништво.

Осим земљишта, аграрна реформа обухватила је и национализацију средстава за производњу капитала, као што су фабрике, банке и друга предузећа, машине и опрема, са циљем постављања основа друштвене контроле и радничке самоуправе. Ово је одражавало

⁴⁹⁸ Bartolovich, Crystal, Lazarus, Neil, and Brennan, Timothy (eds.), *Marxism, modernity, and postcolonial studies*, Cambridge University Press, 2002., стр.7.

⁴⁹⁹ „Конфискацијом, национализацијом, аграрном реформом, откупом и колективизацијом као и другим репресивним методама притиска на буржоазију, партија је систематски спроводила социјално-економску револуцију. Овим се тежило јачању државног сектора као темеља државног социјализма, али се државном интервенцијом (уредбама о засејавању површина, о услугама и асортиману робе, квалитету производа, откупом, политиком цена итд.) приватна својина сводила на голо право. Приватни сектор је најпре готово потпуно истиснуту крупној индустрији, као и велетрговини и банкарству. Најдуже се одржао у пољопривреди, затим у занатству и индустрији од локалног значаја.” Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.61-62.

⁵⁰⁰ „Процеси развлашћивања буржоазије и сузбијања кулака на селу као „класних непријатеља” социјализма били су углавном окончни до почетка 50-их, па се у наредним деценијама могу пратити само одјеци и трагови мера којима је овај чин и *de jure* био окончан. До почетка пете деценије циљ револуционарно-социјалног инжињеринга у Југославији и другим земљама народних демократија био је „нагло повећање броја пролетера”, као друштвене базе социјализма.” *Ibid.*, стр.61.

⁵⁰¹ Marković, Predrag, *Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965, Tokovi istorije* Institut za noviju istoriju Srbije, 1-2/1996., Beograd, стр. 8.

⁵⁰² *Ibid.*

идеје социјализма о колективном власништву и равноправном учешћу у одлучивању. Борис Кидрич, идеолог привредног развоја тврди да се „учвршћивањем производне снаге земље битно подигао стандард народа;”⁵⁰³ индикативно је што је и код њега, попут идеолошких матрица других народних демократија питање стандарда становништва на последњем месту, после превазилажења економско - технолошке заосталости, јачања војне моћи, развоја привреде, уз жртвовање да будући нараштаји живе у благостању. Држава је преузела улогу водећег фактора у економији, што је тежило елиминацији експлоатације радничке класе и стварању класно уједначеног друштва.⁵⁰⁴

Ипак, идеолошке основе аграрне реформе нису биле без контроверзи. Док су их једни видели као израз социјалистичке равноправности, други су истицали потенцијалне негативне последице, као што су губитак подстицаја за производњу и економску иновацију, као и стварање могућности за злоупотребе државног апарата.⁵⁰⁵ Иако је идеја о равноправности и социјалној правди била централни део ових реформи, начин њиховог извођења и ефикасност су биле предмет дебата.⁵⁰⁶

Колико је аграрна реформа заиста имала успеха у смањењу социјалних и економских неравноправности је питање које и данас изазива полемику. Чињеница је да је ова идеолошки вођена реформа оставила дубок и трајан утисак на економске и социјалне структуре Југославије. Под претходно споменутим идеологијама, ове реформе су тежиле ка друштвеној равноправности и радничкој самоуправи. Током овог периода, јасно су се видели идеолошки концепти комунистичке партије која је нарушила модел приватног у корист друштвеног власништва, што је било језгро социјалистичког модела Југославије.⁵⁰⁷ Уколико је национализација имовине имала за циљ елиминацију класних разлика, тежила равномерној дистрибуцији ресурса и стварању социјалистичког друштва, дискутабилно је колико је у томе имала успеха, посматрано са временске дистанце.

На Петој земаљској конференцији, одржаној у послератном периоду у Југославији, Комунистичка партија Југославије (КПЈ) изнела је значајан став о прерасподели црквене

⁵⁰³ *Ibid.*

⁵⁰⁴ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.347.

⁵⁰⁵ Димић, Љубодраг, *Идеологија и култура у Југославији 1945-1955, Историјски записи*, година LXXII бр.3-4/1999, Подгорица, 1999., стр. 101.

⁵⁰⁶ „Подржављење средстава за производњу у Југославији, до национализације крајем 1946, било је углавном вршено кажњавањем народних непријатеља и сарадника окупатора на основама кривичног законодавства. Конфискација, коју познаје и грађанско право, казнено и цивилно, овде је била и класно мотивисана а по правилу је изрицана као казнена мера уз пресуде за националну и политичку издају. У том смислу је у значајној мери била средство у рукама партије у обрачуну са политичким и класним непријатељима револуције. Још су Фочански прописи (фебруар 1942), предвиђали конфискацију као казнену меру против народних непријатеља у корист Народноослободилачког фонда (НОФ). Овим прописима је целокупна имовина Краљевине Југославије на ослобођеним територијама проглашена народном. Овом као и конфискованом имовином на основу одлука војних судова су управљали НОО, а по образовању НКОЈ њена повереништва. Фонд народне имовине ипак је био незнатан са доминантним обликом приватне својине у Југославији.” Према: Petranović, Branko, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Beograd, 1969., стр. 43.

⁵⁰⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља” 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр. 436.

земље и приватног пољопривредног газдинства. КПЈ је изашла с овим размишљањима у контексту својих социјалистичких идеолошких принципа, тежећи стварању социјалистичког друштва заснованог на равноправности и колективном власништву.⁵⁰⁸

Став КПЈ о бесплатној прерасподели земљишта одражавао је идеолошке принципе социјализма и борбе против неравноправних друштвених структура. Црквена, државна и приватна земљишна својина представљале су симбол старог поретка, где је власништво било концентрисано у рукама малог броја људи. КПЈ је тежила раскиду с тим структурама и стварању друштва где ће земљиште бити расподељено равномерно и равноправно.⁵⁰⁹

Социјалистичка идеологија КПЈ видела је прераспodelу земљишта као кључни чинилац једнаког друштва. Још код Маркса читамо: „Процес социјалног преврата ...мораће утицати на европски континент, где ће ићи у бруталнијим или хуманијим облицима према ступњу развоја радничке класе. У области политичке економије слободно научно истраживање наилази на непријатеља....фурију приватног интереса. Тако, нпр. Англиканска црква опрашта радије напад на 38 од 39 њених правила вере, него на 1/39 њених новчаних прихода. Данас је и сам атеизам *culpa levis* (лаки грех), када се упореди са критиком традиционалних односа својине.”⁵¹⁰

Принципи колективног власништва и друштвене равноправности тежили су преображају традиционалног приватног власништва у корист свих слојева друштва. Представници КПЈ веровали су да ће прерасподела земљишта унапредити опште благостање, смањити класне разлике и створити основу за суочавање са осталим социјалним и економским проблемима.⁵¹¹

Гласноговорник у име Партије и овде је био Едвард Кардељ: „Ако господа реакционари сматрају диктатуром, то што се код нас не дозвољава остатку једне незнатне шаке свјетовних или црквених реакционара да руше тековине велике ослободилачке борбе,

⁵⁰⁸ „Нарочит ударац цркви била је аграрна реформа којом је СПЦ изгубила 70.000 хектара обрадиве земље и шума, као и 1.180 зграда у вредности од 8 милиона динара (остављено је само 10 ха по једној црквеној установи са изузетком установа од посебног историјског значаја). По правилу манастирима је остављана најлошија земља. У Србији са Косметом аграрном реформом је обухваћено 140 црквених поседа (18.696 ха) или 10% земље обухваћене аграрном реформом.” Према: Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002, стр.193.

⁵⁰⁹ „Двадесет трећег августа 1945. донет је Закон о аграрној реформи и колонизацији, на основу којег су експроприсани црквени и приватни поседи већи од 45 хектара, укупно 1,57 милиона хектара. Половина, односно 800 000 хектара је подељено, а на осталој територији су организована државна газдинства и земљорадничке задруге. Заједно са поделом земље насељено је и готово 60 000 породица из пољопривредно пасивних крајева, претежним делом Срба, у плодне северне крајеве, готово три четвртине њих у Војводину, а првенствено на место протераних Немаца.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 337.

⁵¹⁰ Marx, Karl, *Kapital*, II izdanje, BIGZ, Beograd, 1973., стр.17.

⁵¹¹ „На тај начин је, уз изузетак пољопривреде, занатства и трговине на мало, приватна својина била ликвидирана већ 1944- 46, но закон од 28. априла 1948. је и занатску и ситнотрговинску сферу подвео под строг државни надзор.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 337.

онда нека им буде диктатура. Али то је народна диктатура. Диктатура 96% над 4%, што другим ријечима значи најистинскија народна демократија.”⁵¹²

Притом, КПЈ се сусретала са отпором традиционалних Цркава и верских заједница.⁵¹³

У контексту земаљске конференције, КПЈ је настојала да добије грађанску и међународну подршку за своје планове прерасподеле земљишта. Њихов став тежио је проширењу путева ка социјалистичком друштву и раскиду са старим системима власништва који су потицали из традиционалних структура.⁵¹⁴

Ипак, треба напоменути да је КПЈ и њен став о прерасподели земљишта био предмет контроверзи и отпора. Ова мера била је израз убеђења да друштво не би требало да буде подељено на класе са различитим приступима ресурсима и моћи. Уместо тога, земљиште би требало да буде доступно свим грађанима равномерно, без обзира на њихов друштвени положај. Ова мера, међутим, имала је и своје предности и изазове. Са једне стране, промовисање равноправности и отступање од старих имовинских структура допринело је смањењу социјалних разлика и подстакло економски раст. Са друге стране, управљање прерасподељеним земљиштем и ресурсима представљало је изазов, као што су могући економски проблеми и мањкавости у руковођењу новим облицима власништва, што се одразило на ефикасност и производњу.⁵¹⁵

Став Комунистичке партије Југославије о бесплатној прерасподели црквене, државне и велепоседничке земље на Петој земаљској конференцији одражавао је њене социјалистичке идеолошке принципе и тежње ка равномерној дистрибуцији ресурса.⁵¹⁶

⁵¹² Kardelj, Edvard, О народној демократији у Југославији, *Komunist*, 41/1949, стр. 3-76.

⁵¹³ Видети више у: Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, књига 1, ИНИС, Београд, 2002., стр. 181., и даље.

⁵¹⁴ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 209.

⁵¹⁵ „Уведен је обавезан откуп, а почев од 1948. је извршен покушај колективизације. Спољна трговина државе је оријентисана према Истоку, а парламент је 28. априла 1947. прихватио први Петогодишњи план за период 1947-51., чиме је уведена централизована планска привреда. У средишту првог петогодишњег плана стајали су завршетак обнове, електрификација и развој тешке индустрије. У том духу план је прописивао петоструко повећање индустријске производње, те повећање пољопривредне производње за један и по пут у односу на 1939. годину. До 1948. обнова и развој индустрије заиста су напредовали великим темпом индустријска производња је већ крајем 1947. за 20 % превазила предатну али основну покретачку снагу су давали доследност руководства спрам циљева и поглавито самопожртвовани напори југословенског друштва.” Према: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр. 105-106.

⁵¹⁶ „Закон о аграрној реформи и колонизацији од 23. августа 1945. највише је погодио верске заједнице. Тумачи његове примене су објашњавали „да јединства народа неће бити све дотле, док се утицај вере не ограничи и не упути само на уске верске циљеве и задатке. То ће се моћи постићи једино слабљењем привредне, културне и политичке моћи црквених јерараха.” У складу са овим опредељењем предузет је низ мера, од увођења грађанског брака, преко лаицизације просвете до аграрне реформе. Овај закон је довршио аграрну реформу започету после Првог светског рата. У току 1945/46. верским заједницама одузето је 173.367 хектара земље, што је чинило 80% њихових поседа. Од СПЦ одузето је око 70.000 хектара земље, од чега у Војводини 34.522, у централној Србији и на Косову и Метохији 18.696 хектара. Од 35.000 хектара обрадиве и необрадиве земље манастирима је остало у поседу свега 1.588 хектара, од 10 до 30 хектара у

Овај став, иако је имао подршку једног дела друштва, сусрео се и са опозицијом и контроверзама у економском и политичком животу Југославије. Пета земаљска конференција била је платформа на којој је КПЈ изложила своје ставове и аргументе у вези са прерасподелом земљишта. Овај форум је био простор за дебате и дијалоге између различитих политичких и идеолошких ставова у циљу постизања консензуса или пак разрешавања конфликта.

Питање третмана три доминантне конфесије (католичке, православне и исламске) на Петој земаљској конференцији представља значајан аспект односа Комунистичке партије према мултиконфесионалности у Југославији, као и о верским правима њених грађана, и традиционалних верских институција.⁵¹⁷ Конференција је одржана у периоду када је Југославија пролазила кроз дубоке социјалне и политичке трансформације под утицајем комунистичког режима.⁵¹⁸

Јавна политика коју је водила Комунистичка партија Југославије ишла је у смеру секуларизације и слабења утицаја цркве и религије у јавном животу.⁵¹⁹ Ово је било усмерено на усклађивање са идеалима социјалистичког друштва, где је држава желела да контролише ресурсе и подстиче секуларне вредности. Генерално гледајући, издвајају се три мотива који одређују политику према верским заједницама у целокупном периоду којим се бавимо: идеолошке поставке марксизма и лењинизма, историјско сећање и ауторитарне аспирације вођства. Из ова три мотива проистичу циљеви: ограничавање утицаја религије и деловање верских заједница у друштву, контрола њихових активности и притисак на водеће представнике верских заједница у смислу лојалности државним органима.⁵²⁰ У складу с тим, на Петој земаљској конференцији, прерасподела земљишта и имовине обухватала је и црквену земљу, укључујући и Католичку и Православну цркву, као и друге верске заједнице.

Ова прерасподела изазвала је изразите реакције и опозицију у верским круговима. Цркве и јеврејска и исламска заједница су тражиле заштиту својих права и имовине, што је довело до тензија између верских заједница и државног апарата. У општем смислу, могло би се тврдити да су све три конфесије добиле сличан третман у смислу прерасподеле

зависности од њиховог значаја." Опширније у: Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002, стр. 179-188.

⁵¹⁷ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.232.

⁵¹⁸ „Уставом ФНРЈ из 1946. црква је потпуно одвојена од државе и школа од цркве. Религија је проглашена за приватну ствар сваког грађанина. Сви грађани у земљи су према према Уставу били равноправни, без обзира на народност, расу и вероисповест. Грађанима је зајемчена слобода савести и вероисповести. Уставом је предвиђена могућност материјалног помагања верских заједница од стране државе. Будући да то није била обавеза државе, државни органи су по слободној процени помагали када су сматрали за потребно. Државне цркве су тиме биле стављене на маргине друштвених збивања." Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 58.

⁵¹⁹ Нове просветне власти у Србији су већ крајем 1944. најавиле да веронаука у школама неће бити обавезан предмет, већ ће се држати факултативно по жељи родитеља на крају дневне наставе. Видети о томе у: Гласник СПЦ, бр. 3, 1. март (16. фебруар) 1946.

⁵²⁰ Radić, Radmila, *Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina, Dijalog povjesničara-istoričara 2*, Zagreb, 2000, стр. 653.

земљишта, али је важно разумети да су реакције и односи били динамични и да су зависили од конкретних услова и околности у различитим деловима земље.⁵²¹

Став КПЈ и третман црква на Петој земаљској конференцији играли су кључну улогу у обликовању односа између верских институција и државе у Југославији током тог периода. У пракси, прерасподела црквене, државне и велепоседничке земље на Петој земаљској конференцији имала је различите ефекте на све три конфесије. Из Президијума Народне скупштине издвајамо: „Захтев Савеза јеврејских општина Југославије и српско - јеврејске Општине Београд, да се одлуком што хитније регулише покретна и непокретна имовина свих присутних и одсутних Јевреја од 05.02.1945.г.; затим протестно писмо др Алојзија Степинца, председника бискупске конференције поводом доношења Закона о аграрној реформи од 25.08.1945.г.; жалбе бискупских ординаријата Шибеник и Задар поводом одузимања црквених матичних и других књига по државним органима са обавештењем МУП ФНРЈ о том питању; жалба надбискупског Духовног стола у Загребу поводом наредбе државних органа за пријављивање благослова куће као верског обреда ван цркве, од 22.12. 1953.г.; писмо епископа Макарија Моши Пијаде о понашању државних власти према верницима и српском свештенству, од 2.12.1953. године и тако даље.⁵²² Процес прерасподеле земљишта био је сложен и укључивао је различите факторе који су утицали на конкретни третман сваке конфесије у пракси:

1. **Католичка црква:** Католичка црква у Југославији је била подвргнута променама у власништву над некретнинама и земљишту. Прерасподела је утицала првенствено на католичке цркве и манастире, али и на образовне институције под њиховом управом. Такође, прерасподела је оставила ефекат и на друштвену и финансијску позицију католичке цркве.⁵²³
2. **Православна црква:** Православна црква је такође осетила ефекте прерасподеле, са променама у власништву над некретнинама и земљиштем. Процес је био изазован за православну заједницу, и у многоме су последице прерасподеле по статус и стање Цркве зависили од регионалних услова и односа са властима.⁵²⁴
3. **Исламска заједница:** Исламска заједница је такође биле обухваћена променама у власништву над земљиштем и институцијама. Прерасподела је имала различите ефекте по исламску конфесију у различитим деловима земље, у зависности од контекста и односа режима према тренутној ситуационој користи од Исламске заједнице.⁵²⁵

⁵²¹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.220.;

„Реторзије су сустигле и свештенство, а особито велики напори су учињени зарад сламања хрватског клера, који је сматран за политички најопаснији. У једном од највећих политичких процеса те епохе 11. октобра 1946. (а након што је одбио успостављање једне „самосталне“ – од Ватикана одвојене – хрватске Католичке цркве), под оптужбом за сарадњу са усташама на 16 година робије осуђен загребачки надбискуп Алојзије Степинац.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, str.334.

⁵²² Видети: Президијум Народне скупштине, Верска питања и споменици палим борцима и револуционарима, 1945,1949-1950.

⁵²³ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.333.

⁵²⁴ Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002, стр. 179-188.

⁵²⁵ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.334.

У пракси, третман конфесија зависио је од различитих фактора, укључујући политичке и идеолошке околности у конкретном региону, односе са влашћу, и степен сарадње или опозиције верских заједница. Комунистичка партија се, према неким ауторима залагала за слободу савести и вероисповести, и признавала верским заједницама право вршења духовних делатности, али се у тражењу решења односа цркве и државе руководила марксистичког становишта да је вера друштвено - историјска појава која се не може укинути административним мерама, али да верске заједнице не смеју утицати на политички живот верника.⁵²⁶ Неке заједнице су биле спремније на сарадњу и промене у власништву, док су друге пружале већи отпор. Тако је, мишљења смо, из разлога што упркос теоријским претпоставкама марксистичко - лењинистичке теорије, са етичко-антрополошког становишта у човеку као генеричкој целини, није могуће раздвојити уверења од деловања и обрнуто, ако је изграђен холистички према јединственом светоназору.

Важно је напоменути да су ове промене биле део ширег процеса секуларизације и модернизације у Југославији, а циљеви су били усмерени ка стварању социјалистичког друштва. Осим тога, након конференције, верске заједнице су имале различите изазове у адаптацији на нове услове и односе са влашћу.⁵²⁷

Процес прерасподеле земљишта и имовине у Југославији био је комплексан и различити фактори утицали су на спремност верских заједница на сарадњу. Иако је генерално било изазовно успоставити одређен став, неке верске заједнице су биле спремније на сарадњу из одређених разлога:

1. **Мере сарадње како би се избегле теже последице:** Неке верске заједнице прихватиле су сарадњу као начин да избегну теже последице, укључујући евентуални губитак целокупног власништва или земљишта. Прихватање сарадње била је стратегија за задржавање дела својих ресурса и власништва под променама које су се одвијале, као и борба за опстанак у оквирима промене верско-друштвене парадигме.
2. **Дипломатско-политичке:** У неким случајевима, верске заједнице су виделе сарадњу као начин да избегну сукобе с државним апаратом али да не подрже опште идеолошке циљеве државе. Сарадња је могла бити представљена као пут ка адаптацији на нове услове и осигуравање одређених права и слобода за верски живот.
3. **Интереси на локалном нивоу:** У случајевима где су локалне верске заједнице имале позитивне и стабилне односе са локалном заједницом и властима, спремност на сарадњу је била већа.
4. **Привреженост историјским или културним идентитетима:** Неке верске заједнице могле су видети спремност на сарадњу као начин да се заштити њихов историјски или културни идентитет у новим друштвеним околностима.

⁵²⁶ Ibid., str.333-335.

⁵²⁷ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd, 2013. стр.318.; Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.373.

Важно је разумети да је у сваком случају постојала индивидуална и контекстуална динамика, а верске заједнице нису биле хомогене у својим реакцијама. Широк спектар фактора, укључујући историјске, економске, идеолошке и личне, утицао је на начин како су верске заједнице сарађивале или се опирале променама у власништву земљишта и имовине.

Нису све верске заједнице биле спремне на сарадњу, постојале су и различите форме отпора. Резултати сарадње или опозиције верских заједница зависили су од различитих фактора, укључујући конкретне контекстуалне услове и односе између државе и верских заједница у конкретном периоду и региону.

Аграрна реформа, као есенцијални део социјалних промена у Југославији након Другог светског рата, представљала је кључни моменат у обликовању новог друштвеног поретка у Југославији, јер се село, огромна већина предратног становништва нашло под страховитим идеолошко-политичким притиском Партије.⁵²⁸ Састојала се из неколико фаза, које су пратили велики догађаји унутар земље, а тицали се освајања власти војном силом, у борби против противника револуције, као и спољнополитичке осцилације између лојалности Коминтерна и СССР-у, у духу марксистичко-лењинистичке политичке традиције, и дипломатских заокрета ка Западу.⁵²⁹

Реформе су отпочеле конфискацијом одмах после рата, што је Партија планирала још током 1942. године,⁵³⁰ наставиле су се у етапама национализација 1946. (продужено до 1948.) и 1958. године, а заокружене кроз две аграрне реформе, 1948. и 1953. године.⁵³¹

Прва етапа аграрне реформе, која је трајала до марта 1946. године, обележила је период транзиције и преоријентације руралног простора Југославије.⁵³²

⁵²⁸ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, 1918-1988., Knjiga.3.*, Nolit, Beograd, 1988., стр.99.

⁵²⁹ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.348.

⁵³⁰ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.114.

⁵³¹ Čolaković, Rodoljub, *Povijest istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za Izučavanje Radničkog Pokreta, Beograd, 1963., стр.460-461.

⁵³² „После Првог светског рата било је покушаја да се реши аграрна пренасељеност ограниченом аграрном реформом, када је око 200.000 сељака добило у просеку по 4 ха, и укинута наполица, тај проблем је тада само начет. Спор темпо индустријског развоја, висок наталитет на селу и други фактори утицали су да Југославија, уз Пољску, остане земља са највећим степеном аграрне пренасељености. Наследена изразита ситнопоседничка структура (чак 87% поседа у Србији имало је мање од 10 ха) била је једна од највећих препрека модернизацији и развоју капиталистичких односа у Србији. У складу са лењинистичком концепцијом учвршћивања савеза радника и сељака (тзв. теорија радног народа) у циљу ограничавања и елиминације капиталистичких елемената на селу и стварања нових социјалистичких односа, револуционарне власти су убрзо после рата отпочеле спровођење низа мера.” Види: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd, 2013. стр.35; исто у: Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, стр.76.

Социјално-економске и политичке промене које су наступиле као последице Другог светског рата створиле су контекст за спровођење аграрне реформе. Основни циљ био је укидање капиталистичких односа у земљишном власништву и његова прерасподела радницима и сеоским заједницама. Према Кардељу, брзо мењање дрштвено - економске структуре довело је до наглог пораста потрошње што је после прве етапе индустријализације изведене на тржишним вишковима са предратног нивоа који је служио за извоз, довела до несташнице хране и домаћих производа.⁵³³

Кључни елемент прве етапе аграрне реформе била је конфискација земљишта из руку власника и дистрибуција истог сеоском становништву. Велике земљопоседнике и арендаторе, који су доминирали руралним простором махом Војводине, обесправила је конфискација, а земљиште је додељивано сеоским заједницама и радницима.⁵³⁴ До марта 1946. године, знатан број великих домаћинстава изгубио је значајне површине земљишта.⁵³⁵ Ово је представљало крупан корак ка стварању равноправнијег друштва, али и подстицај за развој села и једнакију расподелу ресурса. Постигнуте су далекосежне последице за руралну средину - раскид са капиталистичким односима у власништву земљишта и његово преношење у радничке руке представљало је суштински прелом у сеоском животу.

Важан аспект прве етапе била је и укљученост сеоских заједница у сам процес реформе и одлучивања о управљању земљиштем и ресурсима. Примарни циљ је био оснаживање радника и сеоске заједнице, а постојала је и тенденција да се уведе концепт радничког самоуправљања. У том смислу, дошло је до формирања земљорадничких задруга и сеоских савета који су доносили одлуке о управљању земљиштем. Задруге и савети имали су одређени степен аутономије и могли су доносити одлуке које су одговарале конкретним потребама и условима на локалном нивоу.⁵³⁶

Поред социјалних аспеката, аграрна реформа је имала и економски утицај. Прерасподела земљишта створила је основу за повећање производње, што је подигло

⁵³³ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.42.

⁵³⁴ Петрановић, Бранко, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Институт за савремену историју, Београд, 1969., стр. 317.

⁵³⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd, 2013. стр.35-36.

⁵³⁶ „После прве фазе реквизиције (до половине 1945) у периоду 1945-1948. откуп се спроводио на бази нееквивалентне размене са селом, а после 1948. године, под паролом економске размене са селом. У седмогодишњем трајању откуп пољопривредних производа испољавао се у неколико видова: обавезни откуп, *контраховање*, везани откуп, откуп путем виших цена и *ушур* (наплаћивање услуга у натури). Остале форме откупа дале су слабе резултате због великог диспаритета *контраховане* цене са ценама на слободној пијаци (црној берзи), због чега су се производи већином и даље откупљивали по линији обавезног откупа. За феномен репресије на селу је најинтересантнији систем обавезног откупа. Ова врста откупа заведена је одмах по укидању реквизиције почетком августа 1945. Донете су уредбе о откупу вуне, тову свиња, откупу и промету хлебних жита у економској 1945-1946, којима су произвођачи обавезани да продају овлашћеним лицима, с тим што је за исхрану по глави домаћинства остављано 110-290 кг житарица од чега је најмање ¼ морала бити кукуруз.” Стужбени лист ДФЈ, бр. 58, 81 и 94 из 1945., у: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.43.

економску стабилност сеоских заједница. Ово је такође имало позитиван ефекат на општи економски развој земље.

Ефекти прве етапе аграрне реформе препознатљиви су у позитивним и негативним аспектима. Посебно се истиче позитиван утицај на економски и социјални развој села. Преко прерасподеле земљишта и стварања задруга, сеоске заједнице постале су активни учесници у процесу производње и одлучивања. То је довело до повећања производње, подизања животног стандарда и стварања равноправнијег друштва.

Ипак, током прве етапе аграрне реформе, јавили су се и изазови. Расправе о праведности подела ресурса често су изазвале конфликте и напетости у сеоским заједницама. Неки земљопоседници и традиционални елементи сеоског друштва нису били задовољни губитком својих позиција, што је често доводило до несугласица и сукоба на локалном нивоу.⁵³⁷ Такође, обим и брзина реформе стварали су потешкоће при самој имплементацији.

Прва етапа аграрне реформе у Југославији до марта 1946. године представљала је одлучујући период у стварању новог друштва.⁵³⁸ Иако су се појавили изазови, аграрна реформа остала је стуб развоја југословенске привреде и руралног развоја и оставила је трајне ефекте на економску и социјалну структуру земље.

Прва етапа аграрне реформе у Југославији до марта 1946. године имала је значајан утицај на индустријализацију сеоског простора и процес миграције из села у градове.⁵³⁹ Овај процес имао је широке и далекосежне последице на економску, социјалну и демографску структуру земље.

1. **Индустријализација сељаштва:** Прва етапа аграрне реформе омогућила је успостављање нових земљишних односа и стварање услова за интензивнију пољопривреду. Задружно пољопривредно газдинство, које је постало распрострањено кроз формирање земљорадничких задруга, подстицало је боље коришћење ресурса и технологије.⁵⁴⁰ Реформа је такође допринела повећању производње и економској стабилности у сеоским заједницама, што је смањило економску зависност домаћинстава и земљопоседника од државног интервенционизма. Овакви развојни токови у пољопривреди и стварање

⁵³⁷ „За двадесетак година 1948-1971. однос пољопривредног и непољопривредног становништва у СФРЈ доживео је потпуни обрт - удео пољопривредника је опао са 70% на 38%, а у Србији и драстичније. Упркос свим променама економске разлике на селу су знатно смањене, али нису нестале. Правне мере - као што су присилна колективизација, обавезан откуп пољопривредних производа и високе пореске стопе - праћене су до 1950. значајним, повремено и насилним отпором. Каснијих година, сељаци једва да су представљали проблем режиму. Губили су социјалну кохезију под ударом урбанизације и индустријализације, а од 60-их година поступно су побољшављали своју социјално-економску позицију када је пољопривреда уз помоћ различитих државних програма, интегрисана у опште модернизацијске програме.” У: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.40.

⁵³⁸ Петрановић, Бранко, *Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, Институт за савремену историју, Београд, 1969., стр. 314.

⁵³⁹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3.*, *Ibid.*, стр.40.

⁵⁴⁰ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.65.

- кооперативних облика рада формирали су основе за индустријализацију на сеоском простору.⁵⁴¹
2. **Миграција у градове:** Промене у власништву земљишта и формирање радничких задруга усмериле су многе људе ка индустријским и градским центрима. Губитак земљишта је код малих земљопоседника створио потребу за новим облицима запослења. Миграција сеоског становништва у градове довела је до формирања нових радничких снага у индустријским центрима. Прелазак радне снаге из села у градове била је појава која је обликовала урбани развој Југославије.⁵⁴²
 3. **Промене у радној снази и структури запослености:** Индустријализација сеоског простора и миграција у градове промениле су структуру радне снаге. У сеоским заједницама, традиционалне форме рада на земљи замењене су индустријским и занатским занимањима. Такође, повећање образовних и стручних могућности у градовима стимулисало је масовније преливање становништва из руралних у урбане средине.⁵⁴³
 4. **Утицај на друштвени и културни живот:** Миграција у градове допринела је разноликости и осавремењавању друштва.⁵⁴⁴ Стварање различитих економских и културних групација у градовима обликовало је нове облике друштвеног и културног идентитета. Образована и урбана радна снага је у следећој генерацији допринела је процвату образовних, културних и уметничких институција у градским срединама.⁵⁴⁵

⁵⁴¹ „Опште схватање у владајућим круговима после рата било је да се из привредне заосталости може извући само планском политиком и убрзаном индустријализацијом, по угледу на прву земљу социјализма и њене петолетке. Први петогодишњи план (1947-1951), као инструмент промене привредне структуре и друштвеног развоја, усвојен је 28. Априла 1947. често истицана међузависност између карактера власти и карактера привреде огледала се у успостављању етатистичког модела управљања привредом. Партијска држава је преко својих тела, где је главна и почетна инстанца био Политбиро ЦК ПЈ, па преко Привредног савета и Савезне планске комисије - дириговала привредом, уз изузетну улогу председника Привредног савета владе ФНРЈ Бориса Кидрича.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 69.

⁵⁴² „Према неким истраживањима, проценат грађанства у том периоду умањило се за 87,1%, сеоских кулака за 74,7%, а за 94,5% број крупних индустријалаца. Процењена величина тзв. *ласних остатака буржоазије* у Србији посе 1948. године није прелазила 20.000.” Према: Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Mladost, Beograd, 1978., стр. 66.

⁵⁴³ „Радничке плате порасле су пет до шест пута, цене основних намирница биле су више двадесет пута али уз јевтино социјално и здравствено осигурање, повлашћено снабдевање, исхрану, преполовљене станарине итд., младим људима из осиромашених села се и ово чинило примамљивим, ако се и не узму у обзир остале чари градског живота. Милионско радништво, као базу комунистичке партије, требало је васпитати у социјалистичком духу преко синдикалних организација. У новим условима ове организације се јављају као продужена рука партије за анимацију и контролу радничке класе а мање за остваривање социјално економских права.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.67.

⁵⁴⁴ Bajec, Milan, Drasinover, J., Logar, G., Petković, A., Simeunović, D., *Jugoslavija 1941 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981, стр.77.

⁵⁴⁵ „Урбанизација Београда и других српских градова била је изузетно брза (од 250-300.000 становника на крају Другог светског рата доспео је на 1,5 милион у 1981); развила се нова средња класа која је била "средња" по животном стандарду, мање по култури, а још мање по политичкој култури. Убрзаном урбанизацијом и технолошким развојем долази до лаганог изумирања села и патријархалних вредности. Ново грађанство стасало из редова сељака пристиглих у градове, ниског образовног нивоа - споро је усвајало не само хигијенске навике, правила становања, грађанске манире и начин живота, већ и политичку културу.”

У целини, прва етапа аграрне реформе у Југославији резултирала је структурним променама у руралном и урбаном окружењу. Индустријализација сеоског простора и миграција становништва у градове биле су кључни елементи у процесу стварања новог социјалистичког друштва и обликовања модерне Југославије.⁵⁴⁶

Промене у земљишним односима и индустријализација сеоског простора, које су наступиле као резултат прве етапе аграрне реформе у Југославији, утицале су на промене у занимањима становништва, како у урбаним, тако и у руралним срединама.⁵⁴⁷ Земљопоседници који су изгубили своја имања су се нашли пред изазовом како да нађу нови извор прихода, па је прва аграрна реформа имала можда и највеће последице по ову категорију становништва.⁵⁴⁸ Међутим, утицај на запосленост зависио је и од других фактора и конкретних услова. У наставку ћемо, у зависности од категорије становништва, навести неке од начина на које се конкретна друштвена група прилагодила последицама прве етапе аграрне реформе:

1. **Приватни мали земљопоседници:** Губитак дела земљишта утицао је на приходе приватних земљопоседника. Зато су ови пољопривредници почели да траже нове облике запослења, где је отворена могућност саарадње са задругама,⁵⁴⁹ али обично би се одлучивали за посао у индустријским или услужним секторима. Како је индустријализација сеоског простора успешно изведена, као резултат реформе, дошло је и до стварања нових радних места у тим областима, па су бивши земљопоседници почињали да се баве и новим индустријским и занатским занимањима.⁵⁵⁰
2. **Задруге и радна снага:** Формирање радних задруга и учешће сеоских заједница у њиховом раду представљало је нови начин запослења сељачке радне снаге.⁵⁵¹ Задруге су за циљ имале подршку самоуправљању и интензивирање пољопривредне производње.

Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.68.

⁵⁴⁶ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009.,стр.561.

⁵⁴⁷ „Према проценама КПЈ у Србији је на селу било 3% кулака, које је партија делимично толерисала да не би угрозила исхрану становника. Децембра 1946, у индустрији од републичког значаја било је уложено око 30.000 радника и намештеника, док је у локалној индустрији и занатству још увек био 104.231 запослен. Током 1947. сваки пети становник је у већој или мањој мери зависио од државне својине, а 1952. већ преко 40%.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.61.

⁵⁴⁸ *Ibid.*

⁵⁴⁹ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.171.

⁵⁵⁰ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 69; Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.209.

⁵⁵¹ „Више од 50.000 припадника грађанства емигрирало је у току окупације. На селу су богатији сељаци трансформисани у тзв. средњаке, док је „градска буржоазија” добрим делом укључена у државни сектор привреде, али се интимно никад није помирила са друштвеним променама. Изузимајући сељаштво, код којег је број средњака аграрном реформом повећан, економским мерама знатно је ослабљена средња класа - носећи стуб сваког демократског друштва.” *Ibid.*,стр.65.

3. **Конфликти и изазови:** Ипак, јављали су се и одређени изазови. Неки појединци нису били спремни на промене или нису успели да се прилагоде новонасталим околностима. Осећали су се неприпремљено за нове облике запослења, и као последицу доживели губитак тренутног посла или велике потешкоће да нађу нови.⁵⁵²

У суштини, прва етапа аграрне реформе у Југославији представљала је захтеван изазов и за сељаке и радничку снагу. Ипак, она је отворила нове могућности за запослење и напредак кроз индустријализацију и формирање задружног облика рада. Важно је разумети да је утицај на запосленост био комплексан и зависио од различитих фактора, укључујући регионалне разлике, успешност индустријализације и степен подршке од стране власти и локалне заједнице.

У контексту прве етапе аграрне реформе у Југославији, доношене су одређене одлуке засноване на величини земљишта. Ове одлуке имале су значајан утицај на запосленост и могућности добијања државних служби. Ограничења за власнике земљишта величине парцела у власништву преко 10 хектара земље била су један од начина да се поставе границе у процесу реформе. У неколико теза ћемо навести неке од утицаја на запосленост и примање у државне службе у односу на ове одлуке:

1. **Запосленост на великим пољопривредним поседима:** Власници земљишних поседа, који су били изложени конфискацији, суочили су се са смањењем свог имања али и привредне активности, што је у значајној мери утицало на запосленост на тим пољопривредним поседима будући да је државним мерама „спречена класна диференцијација на селу, што је требало да спречи појаву „кулака,” чиме је због уситњености поседа ова мера постала трајна кочница динамичнијем развоју пољопривреде.”⁵⁵³
2. **Смањење привредних активности:** Губитак земљишта приватних земљопоседника довео је до смањења обима пољопривредне производње на тим подручјима, што је утицало на потребу за новом радном снагом у пољопривреди.⁵⁵⁴
3. **Осетљива економска независност у руралним областима:** Зависно од степена диверсификације економске активности у руралним областима, губитак земљишта приватних земљопоседника реметио је сигурност и гаранцију економског опстанка од сопственог радног ангажмана на тим подручјима.⁵⁵⁵
4. **Ограничење за државне службенике :** Ограничење да власници преко 10 хектара не могу добити посао у државној служби је уједно значило и ограничење могућности за стицање стабилних државних запослења за ту категорију људи.

Важно је напоменути да су ефекти аграрне реформе били различити у различитим деловима Југославије, а утицај на запосленост зависио је и од специфичних околности на

⁵⁵² „До половине 50-их, пораст броја запослених радника се кретао спорим темпом, око 15.000 годишње, због успореног привредног раста и сукоба са Коминформом. чак око 27.000 радника у Србији током 1952. отпуштено је због проблема исхране.” *Ibid.*, стр. 67.

⁵⁵³ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.39.

⁵⁵⁴ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.67.

⁵⁵⁵ *Ibid.*, стр.43.

терену. Оваква ограничења била су део ширег социјално - економског преусмеравања које је предводила комунистичка влада под ратификацијом Комунистичке партије Југославије.

Ово се односи на планску политику да се у послератном периоду из привредне заосталости може изаћи убрзаном индустријализацијом, по моделу совјетских петолетки. Петогодишњи план (1947-1951) је усвојен 28. априла 1947. године понудио је статистички модел управљања привредом, условљен везом између карактера власти и привреде. Политбиро ЦК КПЈ, је преко Привредног савета и Савезне планске комисије утицао на привреду кроз своје социјално-економске циљеве, чији је оркестратор био председник Привредног савета владе ФНРЈ, Борис Кидрич.⁵⁵⁶ У основи те оријентације била је стабилизација у економској политици, и постепени пораст животног стандарда у складу са продуктивношћу рада, као и курс на убрзану ликвидацију платног депозита на бази измењене структуре инвестиција.⁵⁵⁷ Политичко-економска функција петогодишњег плана може се свести на неколико основних задатака:

„Политиком цена, обавезним откупом, политиком плата и надница као и пореском политиком ограничити потрошњу на селу, економски елиминисати „сеоску и градску буржоазију“ и извршити мобилизацију средстава за социјалистичку индустријализацију, по угледу на СССР. Највећи део инвестиција прикупљених државном акумулацијом инвестирати у индустрију која је била потпуно под партијско-државном контролом, а знатно мањи део у развој грана где је постојало приватно власништво које је требало да се ограничи или одумре у новим условима.

- У социјалном смислу искоренити буржоазију и остатке претопити у друге социјалне групе, и у што краћем року створити значајну пролетерску базу трансфером јефтине милионске радне снаге са села у град. Заштита сиромашног сељака и стварање бројне нове интелигенције, школовање на постулатима маркстицко - лењинистичке теорије и праксе, такође су циљ друштвене трансформације.
- Уједначавање привредног развоја појединих региона у земљи мерама државне контроле кроз преливање капитала и инвестиције, као и депресијацијом цена пољопривредних производа.
- Преоријентација на социјалистичко тржиште кроз нагло смањење трговине са Немачком, Италијом и другим западноевропским привредама, предратним главним партнерима и размена са СССР-ом и осталим земљама социјалистичког лагера до сукоба са ИБ-ом када се одустало од таквог приступа.”⁵⁵⁸

⁵⁵⁶ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.68

⁵⁵⁷ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.58.

⁵⁵⁸ „Петогодишњим планом је детаљно разрађен програм индустријализације као један од главних циљева, у коме је за сваку индустријску грану било предвиђено за колико ће да повећа производњу у односу на 1939., то јест 1946. годину, као и укупно повећање националног дохотка. Основ је био да се у што краћем року вишемилионски вишак радне снаге, усред аграрне пренасељености, са села слије у градове и упусти у индустрију пре свега тешкој и базичној (производњи средстава за производњу), како би се смањила зависност од светског капиталистичког тржишта. Југославија је била прва земља која је усвојила овакав план, док су остале државе имале краткорочне планове обнове до стварања СЕ-а, јануара 1949., када су их усвојиле Бугарска и Чехословачка (1949), Мађарска и Пољска (1950) и на крају Румунија и ДДР (1951).” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр.68-69.

Промене у пољопривредној политици у контексту аграрне реформе у Југославији после Другог светског рата биле су значајан аспект у формирању новог аграрног сектора. Неки од кључних елемената промена у пољопривредној политици укључују:

1. **Прерасподелу земљишта:** Главни циљ аграрне реформе била је прерасподела земљишта, где су власници-земљопоседници изгубили делове својих пољопривредних газдинстава, а земљиште је додељивано сеоским заједницама и радницима. Оваква промена била је саставни део нове аграрне структуре.⁵⁵⁹
2. **Формирање земљорадничких задруга и организација:** Аграрна реформа је постигнута и кроз формирање задруга. Ове организације имале су за циљ уједињење сеоске заједнице и обавезивање њених чланова на заједничко пољопривредно добро и рад.⁵⁶⁰
3. **Самоуправљање и одлучивање на локалном нивоу:** Уведено је самоуправљање и децентрализовано одлучивање у аграрном сектору. Задруге и сеоски савети имали су одређени степен аутономије и права на одлучивање у вези са пољопривредном производњом, управљањем ресурсима и расподелом доходака.⁵⁶¹
4. **Увођење модерних технологија и промена у приступу производњи:** Нова пољопривредна политика подржавала је увођење модерних пољопривредних технологија и промена у начину производње, а пре свега примену механизације и напредне агрономске праксе у обрађивању земљишних поседа.⁵⁶²
5. **Финансијску подршку и образовање:** Влада је пружала финансијску подршку задругама и пољопривредницима како би их стимулисала да улажу у модернизацију и образовање у областима примене најновијих пољопривредних метода.
6. **Ограничења за велике земљопоседнике:** Постављена су одређена законска ограничења за земљопоседнике у вези са радом у државним службама. Они који су имали више од одређене површине земљишта нису могли бити на некој државној функцији.⁵⁶³ Ове мере биле су средстава за ограничавање привилегованих позиција.

Пољопривредна политика у контексту аграрне реформе била је усмерена ка подршци пољопривредном газдинству, увођењу модерних технологија и стимулисању самоуправљања на локалном нивоу. Оваква промена је имала за циљ да створи ефикаснији, приступачнији и одрживи пољопривредни сектор.

Друга етапа аграрне реформе у Југославији до 1953. године представљала је финализацију индустријализације у оквиру друштвено - економске транзиције у новијој историји земље, обележен дубоким променама у постојећем аграрном систему. Ова реформа имала је за циљ да унапреди друштвени и економски развој, смањи социјалне разлике и створи основе за равноправност и просперитет.

Прва етапа аграрне реформе, која је започела одмах по завршетку Другог светског рата, успела је да уништи остатке аграрног система из периода Монархије и расподели земљу

⁵⁵⁹ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.58.

⁵⁶⁰ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.190.

⁵⁶¹ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.120-121.

⁵⁶² Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.99-104.

⁵⁶³ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.119.

сеоским заједницама и ратним ветеранима. Међутим, док је прва етапа била више фокусирана на разбијање старих структура власти, друга етапа је имала за циљ да консолидује добијене резултате и изгради стабилније основе за изградњу новог, социјалистичког друштва.⁵⁶⁴

Другом аграрном реформом 1953. или Законом о пољопривредном земљишном фонду општенародне имовине и додељивању земље пољопривредним организацијама од 22. маја 1953. године⁵⁶⁵ смањен је *земљишни максимум на 10 ха по домаћинству*, а истовремено је око 270.000 ха припојено друштвеном сектору.⁵⁶⁶ Породичне задруге и домаћинства су под одређеним условима (више чланова, земља лошијег квалитета), могли задржати у својини највише до 15 хектара. Доносимо, прегледности ради, кратак приказ из доступне литературе: „уредбама је регулисан промет житница, сунцокрета, вуне, меса, кромпира, сламе, сена, кукурузовине, у неким крајевима чак и туршије итд. Систем откупа је био централизован, а значајну улогу у разрезивању и спровођењу имали су месни и срески одбори. Откупом су руководили органи власти а не директно партија, али је од чланова тражено да дају пример, улазе у откупне комисије и заложу се за успех откупних кампања. Партијски активисти су били кичма агитације кроз народне одборе и откупни апарат-Пољопромет. О значају ове мере говори и то што је Политбиро често расправљао и пратио њено спровођење. Откуп је спровођен уз знатно ангажовање УДБ-е, полиције и понегде војске, неретко уз бруталну примену силе. У сваки срез у Војводини је делегиран по један високи официр УДБ-е. Они су имали овлашћења да врше надзор и контролу над радом учесника у пословима откупа, често су и насамо вршили саслушавање, хапсили а понекад и малтретирали и тукли сељаке. Ова мера је остала на снази до краја административног периода развоја, када се либерализацијом, страном помоћи и релативним побољшањем привредних прилика лагано укида. Обавезни откуп је, осим економског оправдања, имао и изразит социјално - политички циљ као један од облика притиска на капиталистичке елементе на селу. Као и прогресивно опорезивање, политика цена, аграрна реформа и конфискација - био је усмерен на потпуну елиминацију тзв. соске буржоазије и заштиту сиромашног сељака. Ово само потврђују категоризација сељака и разрезивање откупа према величини поседа или према процени приноса од стране откупне комисије. У НР Србији су били најстрожији критеријуми: за ситне поседнике су сматрана лица до 5 ха, средње до 10 ха, док су они са преко 10 ха крупни поседници (у Босни су они са преко 15 ха, у Хрватској са преко 20 јутара). Највећи терет откупа пао је на Војводину, па су тамошњи кулаци највише осетили чврсту руку Партије.”⁵⁶⁷

Кључна карактеристика друге етапе била је интензивнија промена у власништву земље. Држава је остала посвећена искорењивању социјалних неједнакости, и класно разрачунавање са „кулацима”⁵⁶⁸ и обезбеђењу равноправног приступа земљи свим

⁵⁶⁴ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 39.

⁵⁶⁵ Службени лист ФНРЈ, бр. 22/1953, Службени лист СФРЈ, бр. 10/1965, Службени гласник СРС, бр. 51/1971 и 52/1973, Службени лист САПВ, бр. 26/1972.

⁵⁶⁶ Службени лист ФНРЈ, бр. 22/53

⁵⁶⁷ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 43.

⁵⁶⁸ „У социјалном смислу *кулак* је означен за највећег непријатеља на селу. У првој фази револуције тежило се њиховој елиминацији у савезу са *средњацима*, док би се тек у другој приступило масовној

грађанима. Током ове етапе, решено је и питање преосталих великих замљишних поседа и појединачних власника, а земља је расподељена безземљашима и угроженим учесницима НОБ-а, односно члановима партије. Ово је значајно допринело и оснаживању основа за развој малих пољопривредних газдинстава. Пољопривредни земљишни фонд је попуњаван одузетим непокретностима у обрадивом земљишту, додељиваном пољопривредним организацијама у друштвеној својини, а прописано је и право бивших власника на накнаду у висини износа које пропише Савезно извршно веће, као компромис за учешће државе у страниј економској помоћи. На жалост, уситњеност поседа показала се као кочиони фактор у даљем пољопривредном развоју, упркос завидним достигнућима агротехничке науке. Попуштање притисака побољшало је производњу до предратног нивоа, што не умањује чињеницу да је спровођење друге етапе аграрне реформе имало дубоке економске и социјалне последице.⁵⁶⁹ Првенствено, створен је основ за развој кооперативних пољопривредних система, што је имало за циљ повећање производње и боље искоришћавање ресурса. Ова стратегија се показала успешном, што је допринело уклањању поделе село - град и стварању хомогенијег друштва.

Ипак, важно је нагласити и изазове и неслагања које је ова реформа изазвала.⁵⁷⁰ Поред тога што је налазила на отпор од стране старих структура власти и власника великих поседа, друштво се сусрело и са проблемом усклађивања интереса свих аграрних учесника.

Друга етапа аграрне реформе у Југославији 1953. године представљала је кључан моменат у историји земље. Ипак, ово раздобље такође илуструје изазове и комплексност промена које је друштво морало да преброди како би постигло своје циљеве.

У контексту малих и средњих пољопривредних газдинстава, могућност примене модерних агротехничких мера суштински је зависила од различитих фактора. Нека газдинства су услед одређених чинилаца била потпуно или делимично онемогућена да успешно примене ове мере.⁵⁷¹ У наставку ћемо анализирати најутицајније факторе ограничења примене модерних агротехничких мера:

коллективизацији по угледу на СССР. Југославија (пре свега пасивни планиски крајеви) и Пољска су биле земље са најизраженијом аграрном пренасељеношћу. У Југославији, а у Србији поготово, било је мало правих велепоседа. **Кулак** је руска реч и означава песницу. У политичкој терминологији то је богати сељак који на свом поседу користи најамну радну снагу. За разлику од велепоседника он је и сам учествовао у обради земље. Постојала је, међутим, знатна еластичност и неодређеност у тумачењу, добрим делом су поједини партијски функционери зависно од подобности лица могли да огласе кулаком сваког ко се нашао на путу револуције." Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 37.

⁵⁶⁹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 39.

⁵⁷⁰ „После 1953. било је дозвољено свим сељацима да изађу из земљрадничких задруга ако то желе. Број задруга у целој Југославији опао је до краја године са 7.000 на нешто преко 1.000. У образложењу закона се као циљ наводило како „треба да спречи стари статус појаве надничара код богатих сељака" Закон је погодио више лица него претходни али више у Војводини него ужој Србији, где су просечни поседи били мањи. Тако је у Орашцу (Шумадија) већина изгубила хектар или два земље, а само три лица су имала 10 хектара више од прописаног максимума. Број парцела нарастао је до 1969. на преко 2 и по милиона, док је 1931. било око 2 милиона, с тим да се удео сељаштва у укупном становништву преполовио." *Ibid.*

⁵⁷¹ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.103.

1. **Финансијска ограничења:** Мала и средња газдинства често су имала ограничена финансијска средства. Технички и технолошки напредак у пољопривреди с друге стране захтева инвестиције у модерну опрему, семена, машине и друге технолошке аспекте.⁵⁷² Недостатак финансијских средстава је био један од главних фактора који је онемогућио привреднике да улажу у савремене агротехничке поступке и користе их у свом раду.
2. **Образовање и обука:** Прилагођавање модерним агротехничким методама захтева одговарајуће образовање и обуку. Мала газдинства, која су често функционисала у оквиру породичне задруге, имала су ограничен приступ савременом образовању и обуци, што је онемогућило правилну примену агротехничких метода и њихову потпуну имплементацију у пољопривредним пословима.⁵⁷³
3. **Величина поседа:** Мала и средња газдинства најчешће су имала поседе мале површине, што је ограничавало, а понекад и обесмишљавало ефикасну примену модерних технологија. Због малог простора, технолошке иновације као што су аутоматизоване машине и системи за наводњавање нису били практична и економски оправдана решења.⁵⁷⁴
4. **Прилагођавање културних и регионалних услова:** Агротехничке мере модерне пољопривреде често захтевају прилагођавање специфичним условима културе и региона. Мала газдинства са ограниченим ресурсима и капацитетима имала су тешкоће у прилагођавању и примени модерних технологија које захтевају комплексна знања и способности.⁵⁷⁵
5. **Неравноправна расподела земље:** Друга етапа аграрне реформе је фокус ставила на расподелу земље, али није успела да постигне потпуно равномерну расподелу. Нека газдинства су и даље поседовала веома мале парцеле, што их је онемогућавало у примени модерних агротехничких метода који захтевају одговарајућу површину и обим посла за ефикасну примену.
6. **Опште друштвене и инфраструктурне препреке:** Инфраструктурни проблеми, као што су лоши путеви, ограничени канали комуникације и тежак приступ тржишту, такође су у великој мери ограничили и успорили примену модерних агротехничких метода.⁵⁷⁶

Увођење подршке у виду образовних програма, финансијских субвенција и поједностављења приступа технологији у великој мери је помогло малим и средњим пољопривредницима да пређу на модерније и ефикасније методе пољопривреде. Наставак развоја аграрног сектора и подршка малим и средњим газдинствима били су неопходни за успешну примену модерних агротехничких мера у контексту друге етапе аграрне реформе у Југославији.

Друга етапа аграрне реформе у Југославији, која се одвијала до 1953. године, имала је не само економски и друштвени аспект, већ је служила и као инструмент за ослабљивање идеолошких противника комунистичке власти. Ово раздобље историје Југославије

⁵⁷² Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.71.

⁵⁷³ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.58.

⁵⁷⁴ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.69.

⁵⁷⁵ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.115.

⁵⁷⁶ Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959., стр.40.

обележено је стратешким приступом комунистичког режима који је плански колонизацијом и прерасподелом земље успешно мењао демографску структуру становништва према мапи територија које је махом насељавало новом режиму ненаклоњено становништво, где је читав пројекат служио консолидацији власти и утврђивању социјалистичког поретка.⁵⁷⁷

Један од основних циљева ове етапе било је уклањање представника старог друштвеног и економског поретка, укључујући идеолошке противнике комунизма. Реформа је представљала механизам за конфискацију и расподелу великих поседа и приватног власништва, што је директно утицало на стару елиту и снажне капиталистичке структуре. Реформа је постала средство за чишћење идеолошких противника, како у пољопривреди тако и широм друштва. Они који су се опирали социјалистичком поретку, или се држали старих идеала, сусретали су се са притиском и репресијом. Трећа национализација заокружила је процес промене својинских односа, и пренос статуса из приватног власништва у друштвену својину, чиме је практично виша средња класа, носилац демократског друштвеног поретка у Југославији престала са постојањем. Законом о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта донетим 26. децембра 1958. године, национализовани су стамбени објекти, пословни простори као и грађевинско земљиште, чиме је довршен процес *експропријације експропријатора*, а кога су кочили економски односи са државама Западног блока до 1953. године, услед колебљивих односа са Совјетским Савезом. Овом Законом је чланом 12. утврђено: „да су национализоване: 1. најамне стамбене зграде, тј. зграде у грађанској својини са више од два стана или више од три мања стана; 2. све стамбене зграде и станови као посебни делови зграда у својини грађанских правних лица, друштвених организација и других удружења грађана; 3. пословне просторије у својини грађанских правних лица, друштвених организација и других удружења грађана (ако не служе њиховој дозвољеној делатности); 4. вишак преко два стана у својини једног грађанина; 5. пословне просторије у стамбеној згради у својини грађана. Власнику су се, на његов захтев, могле оставити пословне зграде и пословне просторије у национализованој грађи у величини потребној за обављање његове дозвољене делатности, које он не може отуђити већ само законски наследници наследити, с тим да кад престану да служе пословној делатности просторије постају друштвена својина. Законом о национализацији из 1958. национализована су сва грађевинска земљишта, изграђена или неизграђена, која се налазе у ужим рејоним насеља грађевинског карактера.”

⁵⁷⁸ Контрола над земљиштем, као једним од најважнијих производних ресурса, била је одлучујућа за подршку комунистичком режиму. Цветковић даје свој сажетак, који цитирамо, будући да је на трагу досадашњег тока излагања закључака: „Превасходан социјално - политички циљ аграрне реформе и колонизације у Србији био је елиминисати крупне поседнике као носиоце капитализма и старих схватања на селу и задобити

⁵⁷⁷ „Колонисти у Војводини су били углавном елеменат наклоњен револуцији који је ојачао партијске редове, задружни покрет и друге акције које је партија кампањски спроводила на селу. Колонисти су ојачали партијске организације у Војводини, били агресиван и борбен елемент од знатне помоћи приликом спровођења револуционарне политике Народног фронта, а задружни покрет добио је с њима бројне присталице. Готово у потпуности је за кратко време елиминисана класа кулака - капиталиста на селу, а њихови поседе раздробљени и махом насељени колонистима и безземљашима.” Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 40.

⁵⁷⁸ Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 30-31.

наклоност ситних и средњих земљопоседника поделом земље, па тек онда прећи на колективизацију по узору на СССР, којом би се превазишла изразито ситнопоседничка структура и омогућило остваривање социјалистичких односа. На напуштена имања и поседе кулака насељавани су колонисти из пасивних сиромашних крајева блиских НОП-у и партији, чиме су пре свега ојачани редови комуниста у Војводини.”⁵⁷⁹ Унаставку, нудимо и његов закључак:

„Аграрна реформа и колонизација су наступиле посе конфискације и биле су основне мере у промени друштвених односа на селу, имајући свој политички, социјални и економски мотив. Политички, требало је уништити имућнији слој становника на селу идејно ближи старим схватањима и вредностима, а задобити поделом земље слој тзв. „опричника“ као социјалне базе револуције на селу. Аграрном реформом земљу су добрим делом добили лојални грађани, учесници, симпатизери и сарадници НОП-а као и њихове фамилије.”⁵⁸⁰

Природа ове реформе омогућила је комунистичким властима да обликују ново пољопривредно задругарство у сагласности са својим идеолошким ставовима. Промене у власништву над земљом и структури газдинстава допринеле су стварању колективних пољопривредних кооператива, што је било у складу са основним принципима социјалистичког система. Кроз њихово формирање и расподелу земље, комунистичка власт је наставила са усмеравањем пољопривреде у смеру колективног и централизованог управљања. Ово се одразило на идеолошку веру у равноправност и колективизам, али је такође служило и за усмеравање контроле над производњом и ресурсима.

Међутим, не можемо изоставити да поменемо негативне аспекте друге етапе аграрне реформе. Реформа је коришћена као средство за сузбијање опозиције и креирање јединственог идеолошког обрасца.⁵⁸¹ Сваки израз неприпадности комунистичким идеалима суштински је био сузбијен, а они који се нису сложили са новим поретком били су маргинализовани или проглашени државним непријатељима. Такође, увођење колективних кооператива није увек било у сагласности са традиционалним начином живота у сеоским подручјима. Иако је створила одређени облик равноправности и допринела подизању стандарда у сеоским заједницама, изазвала је и конфликте између оних који су губили власништво и оних који су га стицали.

Друга етапа аграрне реформе у Југославији била је значајан инструмент за обликовање идеолошких и друштвених промена. Осим што је поставила основе за социјалистички модел пољопривреде, реформа је послужила и за слабљење идеолошких противника и заједно са тим, утврђивање комунистичке власти у Југославији.⁵⁸² Контрола над земљиштем и економијом омогућила је комунистима да угуше и маргинализују потенцијалне опоненте. Тиме је створена погодна клима за њихову апсолутну власт и идеолошку контролу. Ово раздобље историје Југославије и њене аграрне реформе

⁵⁷⁹ Ibid., стр.34.

⁵⁸⁰ Ibid.

⁵⁸¹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009.,стр.225.

⁵⁸² Ibid.

илуструју сложене везе између политичких и идеолошких динамика у процесима друштвене трансформације.

5. ПЕТА ГЛАВА

5. 1. Идеолошки засноване реперкусије југословенске државности у време ДФЈ

Пред крај Другог светског рата, гледиште Савезника на Југославију и њена унутрашња превирања мења се у корист партизанског покрета. Ратни процеси изнедрили су јединствену политичку формацију – Демократску Федеративну Југославију (ДФЈ), која је постојала у прелазном периоду у коме се укида монархија, а настаје социјалистичка република.

Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а од 29. новембра 1943. године, постављени су принципи за оснивање федеративне државе југословенских народа после Другог светског рата, под вођством Комунистичке партије Југославије. Предвиђено је да Југославија буде федерација 6 република: СР Словенија, СР Хрватска, СР Босна и Херцеговина, СР Србија, СР Црна Гора и СР Македонија.⁵⁸³

Назив *Демократска Федеративна Југославија* ушао је у употребу 10. августа 1945. године, а по одржавању избора за формирање Уставотворне скупштине у Београду 29. новембра исте године држава је преименована у *Федеративну Народну Републику Југославију*, а монархија званично укинута.

Постојале су две фазе употребе овог назива. Први период ДФЈ са две југословенске владе (29. новембар 1943-7. март 1945), током кога су постојале паралелно краљевска југословенска влада ван земље и Национални комитет ослобођења Југославије у земљи који је себе сматрао револуционарном владом (обе владе су себе сматрале једином легалном владом), и у том периоду користио се ДФЈ као назив земље.

У другој фази, која је била *прелазни* период, током кога је постојала фиктивна заједничка краљевска влада (од 7. марта до 29. новембра 1945. године), која се звала Национални Комитет Ослобођења Југославије - НКОЈ. Током тог периода обе стране су прихватиле назив земље ДФЈ, па се због тога у том периоду ДФЈ може сматрати последњом фазом краљевине и првом фазом социјалистичке Југославије.⁵⁸⁴

Краљ Петар II Карађорђевић пристао на формирање краљевског намесништва, које је затим дало мандат Јосипу Броз Титу за формирање привремене владе. У њу су ушли чланови НКОЈ-а и шест истакнутих грађанских политичара. Нову владу признале

⁵⁸³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности*. 3., САНУ, Нови Сад, 2001., стр. 320.

⁵⁸⁴ Ilić Saša, Londonski memorandum 1945. godine *Arhiv*, časopis Arhiva Jugoslavije, 2, 2001, стр. 243-244.

су Сједињене Америчке Државе, Совјетски Савез, Уједињено Краљевство и остале земље чланице Антифашистичке коалиције.⁵⁸⁵

Успостављање Демократске Федеративне Југославије 1945. године означило је прекретницу у политичком, друштвеном и економском животу на Балкану.⁵⁸⁶ Ова нова државна творевина, под вођством Комунистичке партије Југославије и Јосипа Броза Тита, обликована је дубоко укорјењеном идеологијом марксизма - лењинизма. Идеолошке реперкусије комунистичке државности биле су широке и далекосежне, захватајући све аспекте живота у Југославији.

Југославија под вођством Јосипа Броза Тита је била изложена преломним тренуцима и политичким променама током рата. Оснивање ДФЈ представљало је спој различитих народа и народности, а идеологија која је била темељ ове нове државности била је марксизам - лењинизам. Ова идеологија имала је снажан утицај на друштвене, политичке и економске токове Југославије у периоду након рата.⁵⁸⁷

Један од кључних елемената идеологије ДФЈ био је интернационализам. Марксизам-лењинизам, као основна идеологија нове државе, заговарао је солидарност радничке класе широм света. Овај принцип утицао је на југословенску спољну политику, која је била усмерена ка непристрасности и одржавању неутралности у Хладном рату између САД и СССР-а. Иако је КПЈ успоставила централизовану власт, југословенски политички систем био је заснован на федерализму. Југославија је била федерација шест република и две аутономне покрајине, што је омогућило одређени степен аутономије за различите етничке групе и регионе. Федерализам је имао за циљ очување јединства у земљи са изразито хетерогеним становништвом.

Међутим, овај систем је такође био извор сталних тензија и конфликта. Сукоби између република, као и између централне власти и локалних власти, често су отежавали управљање и спровођење политика. Тито је покушавао да балансира између централизације и децентрализације, али су ове тензије остале присутне током читавог периода социјалистичке Југославије.⁵⁸⁸ Комунистички режим је покушао да реши питање етничких тензија кроз политику братства и јединства, промовишући идеју заједничког југословенског идентитета.⁵⁸⁹ Федерална структура земље, која је признавала посебности различитих народа и народности, била је осмишљена да обезбеди политичку и културну аутономију унутар јединствене државе. Власт је била усредсређена на одржавање унутрашњег јединства и стабилности. ДФ Југославија суочавала се са изазовима обнове земље након рата, укључујући и процес демобилизације војске, реинтеграцију ратних ветерана, као и обнову инфраструктуре и привреде. Комунистичка партија и новоформиране државне институције радиле су на јачању ауторитета и утицаја, како би осигурали стабилност земље у турбулентном послератном периоду. ДФ Југославија играла

⁵⁸⁵ *Ibid.*

⁵⁸⁶ Petranović, Branko, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Nolit, Beograd, 1976., стр.333.

⁵⁸⁷ Чолаковић, Родољуб, *Преглед Историје Савеза комуниста*, ИРП, Београд, 1963., стр. 458.

⁵⁸⁸ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.224-226.

⁵⁸⁹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.127.

је кључну улогу у одржавању регионалне стабилности на Балкану. Осим унутрашњих изазова, земља је била суочена са питањима територијалног интегритета, етничких тензија и геополитичких ривалитета на Балкану. Титова Југославија успела је да одржи релативни мир и стабилност у региону, успостављајући дијалог са суседним земљама и тежећи ка помирењу и сарадњи.

У пракси, међутим, етничке тензије су повремено избијале, посебно у мултиетничким срединама, а тицале су се махом српског националног питања.⁵⁹⁰ Држава је покушавала да балансира између централизоване власти и потреба за локалном аутономијом, али су ове тензије остале присутне и касније довеле до сукоба током распада Југославије.

Ова политика је оснажила независност Југославије у односу на велике силе, али истовремено је стварала идеолошке тензије унутар земље.⁵⁹¹

На међународној сцени, Југославија је заузимала специфичну позицију. Као социјалистичка држава, била је савезник Совјетског Савеза, али се убрзо након рата показало да ће Југославија следити независан пут, што је кулминирало сукобом са Стаљином 1948. године. Ово је додатно обликовало идеолошке реперкусије, јер је Југославија развила свој властити модел социјализма познат као „самоуправни социјализам,” који је комбиновао елементе централизованог планирања с радничким самоуправљањем.

Сукоб са Совјетским Савезом и резолуција Информбироа довели су до изолације Југославије унутар социјалистичког блока. Међутим, Југославија је убрзо пронашла нову улогу на међународној сцени као лидер Покрета несврстаних земаља. Ова политика омогућила је Југославији да балансира између Истока и Запада током Хладног рата, осигуравајући економску и политичку помоћ од обе стране.⁵⁹²

Југословенски модел социјализма, који је укључивао елемент радничког самоуправљања, постао је предмет интереса многих земаља које су тражиле алтернативу совјетском моделу. Ово је додатно учврстило Југославију као важног играча на међународној сцени. Идеолошки темељи Федерације чији корени датирају од предратног и ратног периода имали су дубок и дугорочан утицај на југословенско друштво. Интернационализам, самоуправљање и покушај решавања националних питања били су кључне одреднице југословенске државности у том периоду.⁵⁹³

Бољшевичка револуција је довела до укидања грађанског друштва кроз систем који је заменио капиталистички поредак. Кључни моменати овог процеса укључивали су

⁵⁹⁰ *Ibid.*

⁵⁹¹ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.320-322.

⁵⁹² Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.53.

⁵⁹³ Atlagić, David, *Nacija, nacionalno pitanje i odnosi među narodima Jugoslavije*, Beograd, 1965., стр. 34.

конфискацију приватног власништва, национализацију привреде и формирање колективних форми производње.⁵⁹⁴

Економске промене биле су подједнако драматичне. Увођење петогодишњих планова имало је за циљ брзу индустријализацију и модернизацију земље. Комунистичка идеологија тежила је укидању приватног власништва над средствима за производњу и стварању друштва у којем су радници власници капитала, и носиоци друштва као тоталитета. Међутим, ове реформе су такође имале своје изазове. Недостатак искуства у планирању и управљању великим економским системима често је доводио до неефикасности и недостатка ресурса.

Национализација индустрије и трговине довела је до преузимања свих већих предузећа од стране државе. Ово је омогућило централизовано планирање и управљање економијом, али је такође довело до смањења иновативности и предузетничког духа. Многи мали предузетници су изгубили своја предузећа, што је довело до економских потешкоћа и незадовољства.⁵⁹⁵

Петогодишњи планови имали су амбициозне циљеве индустријализације, али су често били преамбициозни и недостижни. Увођење ових планова довело је до брзог развоја тешке индустрије, али и до недостатка потрошачких добара и проблема снабдевања основним намирницама.

Један од кључних циљева комунистичког режима у Југославији био је брза индустријализација земље. У том смислу, 1947. године покренут је први петогодишњи план, који је имао за циљ трансформацију Југославије из претежно аграрне у индустријску земљу. Фокус је био на развоју тешке индустрије, као што су металургија, рударство, и машинска индустрија, уз градњу великих индустријских постројења.

Међутим, овај убрзани темпо индустријализације имао је своје изазове.⁵⁹⁶ Недостатак квалификоване радне снаге, технолошка заосталост и ограничени ресурси често су доводили до неефикасности и застоја у производњи. Држава је често морала да увози технологију и стручњаке из иностранства, што је додатно оптерећивало економију. Ипак, успостављање индустријских комплекса, као што су Железара у Смедереву и Комбинат алуминијума у Подгорици, постали су симболи новог социјалистичког поретка и поноса.

Национализација индустрије и трговине била је један од главних економских потеза новог режима. До 1946. године, национализована су готово сва предузећа која су пре рата била у приватном власништву. Ово је укључивало фабрике, руднике, банке, трговине и друге кључне економске секторе. Национализација је омогућила централизовано

⁵⁹⁴ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.130-131.

⁵⁹⁵ *Ibid.*, стр.225.

⁵⁹⁶ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.228-229.

планирање и управљање ресурсима, што је била кључна компонента социјалистичке економије.⁵⁹⁷

Колективизација пољопривреде представљала је посебан изазов. Иако је циљ био повећање продуктивности и ефикасности кроз стварање колективних газдинстава (задруга), многи сељаци су се опирали овим мерама. Отпор сељака, заједно са недостатком механизације и модерних пољопривредних техника, често је доводио до смањења пољопривредне производње, уместо њеног повећања. Ово је изазвало несташице хране и додатно оптерећивало економију.

Такође је имало за циљ елиминацију различитости у богатству и стварање равноправног друштва.⁵⁹⁸

Други значајан аспект болшевичке револуције било је укидање парламентарне демократије у корист централизоване власти.⁵⁹⁹ Лењин и његови следбеници веровали су у диктатуру пролетаријата, у којој је власт била концентрисана у рукама радничке класе. Ово је довело до формирања Совјетске државе, где је Совјетска Влада постала централни орган одлучивања. Парламентарна демократија и политичке институције капиталистичког друштва сматране су ретроградним па стога подложне корупцији и неправди. Партијска систематизација друштва довела је до уклањања опозиције и политичких дисидената.⁶⁰⁰ Укидање грађанског друштва и парламентарне демократије у социјализму оставило је трајне последице на историју Совјетског Савеза и друштава, попут југословенског, која су следила болшевички модел.⁶⁰¹

⁵⁹⁷ Милићевић, Наташа, *Ibid.*, стр. 217.

⁵⁹⁸ „Из судара совјетског револуционарног модела и политичко-социјалног наслеђа настаће различити облици режима-„народне демократије.“ Тај прелазни период карактеришу компромиси са остацима старих политичких и привредних структура.“ Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића 2. Против народа и државе: политичка represija u Srbiji 1953-1985*, Историју, Службени гласник, Београд, 2011., стр.64.

⁵⁹⁹ „Различито поимање фронтовске коалиције (монолитна, или као савез партија), као и све мање скривене намере КПЈ за потпуном доминацијом и лишавањем било каквог утицаја некомунистичких партија изазивали су све веће подозрење. Како је време пролазило, идеолошке разлике између комуниста и њихових сапутника све су више избијале на површину, уз све очигледнију тежњу КПЈ за фактичким укидањем парламентаризма.“ Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.442.

⁶⁰⁰ „После потпуног политичког пораза ванфронтовске позиције на изборима отворило се питање односа међу коалиционим партнерима у фронту. Још током изборног процеса и кампање било је суревњивости између коалиционих партнера и ниских удараца упућених земљорадницима и републиканцима.“ Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.442.

⁶⁰¹ „Друга фаза револуције остваривана је пре свега разбијањем партија у фронту кроз двоструко чланство људи који су имали улогу тројанског коња КПЈ у редовима некомунистичких партија а који су заузврат добијали високе државне положаје. Истовремено, лидери који су тежили самосвојности својих странака тврдоглаво се држећи програмских начела били су изложени бесомучној кампањи и политички монтираним судским процесима и физичкој ликвидацији. Доказ да није реч о изолованом и случајном процесу већ о планском, па чак и релативно синхронизованом, представља и чињеница да су се слични процеси у исто време дешавали у другим земљама народне демократије.“ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.443.

Прва и најзначајнија промена била је трансформација политичког система. Прелазак са монархије на социјалистичку федерацију успоставио је једнопартијски систем у којем је КПЈ имала апсолутну власт. Ова централизација моћи омогућила је ефикасну контролу и брзе реформе, али је такође довела до репресије политичких противника.

КПЈ је брзо учврстила своју власт кроз низ политичких чистки, суђења и ликвидација стварних и потенцијалних противника. Формирањем ОЗН-е (Одељење за заштиту народа), касније УДБ-е (Управа државне безбедности), комунистички режим је осигурао чврсту контролу над свим аспектима политичког живота. Прогон политичких неистомисљеника укључивао је не само припаднике предратних политичких елита, већ и оне унутар саме КПЈ који су се противили Титовој политици.

Идеолошки, комунистички режим тежио је стварању друштва без класних разлика, али је у пракси успоставио нови облик политичке елите. Чланови партије, посебно они на вишим положајима, имали су приступ ресурсима и привилегијама које нису биле доступне грађанству. Ово је довело до стварања нових друштвених неједнакости, упркос декларативној борби против истих.

Један од главних политичких циљева Комунистичке партије Југославије након ослобођења 1945. године био је консолидација власти и централизација државног апарата. КПЈ је брзо успоставила контролу над свим кључним политичким и друштвеним институцијама.⁶⁰² Формирање Народног фронта, који окупља различите политичке организације под вођством КПЈ, омогућило је партији да обезбеди широку подршку међу становништвом и учврсти своју доминацију на политичкој сцени. Успостављање једнопартијског система било је кључно за стабилизацију комунистичке власти. У оквиру овог система, КПЈ је имала монопол на политичку моћ, док су све остале партије и организације биле временом или забрањене или маргинализоване. Нови Устав, донет 1946. године, формализовао је ову структуру и дао легалну основу за деловање КПЈ као једине дозвољене политичке снаге.⁶⁰³

Једнопартијски систем омогућио је КПЈ да спроводи своје политике без озбиљног отпора. Партија је имала потпуну контролу над законодавном, извршном и судском влашћу, чиме је осигурана стабилност и континуитет власти. Међутим, оваква концентрација моћи довела је до стварања нове политичке елите која је често била одвојена од проблема и потреба грађана.

КПЈ је спровела серију политичких чистки и суђења како би елиминисала стварне и потенцијалне противнике. Посебно значајан био је обрачун са предратним политичким елитама и лидерима грађанских партија, који су били оптужени за сарадњу са окупатором или опонирање новом поретку. Ови процеси су имали за циљ да одстрани сваки вид политичке опозиције и створе јединствени политички систем у којем би КПЈ имала апсолутну контролу.

⁶⁰² Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.239.

⁶⁰³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.329.

Национално питање такође је било значајно идеолошко питање у Југославији. ДФЈ се суочавала са изазовима етничких тензија унутар својих граница, а марксизам - лењинизам је био покушај да се ове тензије превазиђу стварањем социјалистичког друштва без нација. Међутим, притисак националних идентитета није нестао, а ово питање ће се касније испољити током распада Југославије током деведесетих година.⁶⁰⁴

Југославија је прихватила марксизам - лењинизам као основну идеологију, али је прилагодила њене принципе специфичностима југословенског друштва. Овај приступ је допринео јачању суверенитета Југославије, али истовремено је изазивао идеолошке тензије с обзиром на различите струје унутар земље. Идеолошки темељи ДФЈ имали су комплексан утицај на друштво Југославије у време после Другог светског рата. Интернационализам, самоуправљање и решавање националних питања представљали су покушај стварања хомогеног и унитарног друштва.⁶⁰⁵

Од 7. конгреса Коминтерне, 1935. године, Комунистичка партија Југославије је градила односе са Народним фронтом и грађанским снагама у борби против фашизма. У складу са бољшевичком доктрином „монистичког“ схватана коалиције, Фронт је употребљен као штит иза кога је текла пролазна фаза процеса револуције, после које су брутално елиминисани из политичког живота сви њени сапутници. У ратним условима успешно је прикривана револуционарна намера, емотивном манипулацијом у крајевима изложеним геноциду, чиме је задобијана широка подршка Народноослободилачком покрету, чак и у изразито конзервативно орјентисаним срединама, потпуно лишеним осећаја за авангарду, тако да је, упркос званичном опредељењу за социјалистички модел, временом дошло до ликвидације демократске опције унутар радничког самоуправљања и политичког система ДФЈ.⁶⁰⁶

Један од кључних механизма средстава ликвидације демократске опције било је усмеравање политичке моћи ка централизованом вођству, тј. култу личности Јосипа Броза Тита.⁶⁰⁷ Током 1950-их и 1960-их, Тито је постао доминантна фигура, а политички систем

⁶⁰⁴ „У Југославији је чланство у партији било уско повезано са националним и државним питањем. Пре рата, када се партија залагала за разбијање Версајске Југославије као „тамнице народа“, скоро две трећине чланова КПЈ чинили су не Срби (највише Хрвати), док су у Титовој Југославији најбројнији чланови комунистичке партије као државотворне странке постали Срби (највећи проценат они из БИХ и Хрватске), а Хрвати и Албанци предњачили међу националистичким дисидентима 70-их и 80-их. Срби су почетком 80-их чинили половину у армији, што је надилазило њихов удео у становништву. Срби и Црногорци су чинили више од 50% чланства иако су представљали 40% становништва, а Хрвати и Словенци 20% иако су чинили 30% становништва. У Југославији је највећи скок у броју чланова комунистичке партије забележен у периоду 1941-1952.” У: Crampton, R.B., *Atlas of Eastern Europe In the Twentieth Century*, стр.217., Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.85.

⁶⁰⁵ Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje u Jugoslaviji, 1950-1976*, Privredni pregled, Beograd, 1977., стр.11.

⁶⁰⁶ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.105.

⁶⁰⁷ „После 1948. долази до симбиозе комунизма, „југословенског национализма“ и патриотизма. Тито се тада у својим говорима позива на словенско порекло југословенских народа, њихову борбу за независност и слободу од страних завојевача са Истока и Запада током своје хиљадугодишње историје. Његова подршка у народу бивала је све већа, јер се легитимисао и као бранилац државног суверенитета. Економски раст 50-их

будуће ФНРЈ све више је концентрисао власт у његовим рукама. Култ личности Јосипа Броза Тита постао је централни аспект политичког живота у Југославији. Тито је био представљен као непогрешиви вођа, ослободилац и градитељ социјалистичког друштва. Његов лик и дело славили су се кроз пропаганду, медије, уметност и образовни систем. Култ личности имао је за циљ јачање јединства и лојалности према КПЈ и њеном вођи, али је такође служио као средство за елиминацију потенцијалних ривала унутар партије.⁶⁰⁸

Титоизам, као специфична југословенска варијанта социјализма, развијен је као одговор на сукоб са Стаљином 1948. године. Тито је настојао да створи независан пут социјалистичког развоја, што је укључивало елементе радничког самоуправљања и децентрализације.

Ликвидација демократских опција огледала се у ограничавању политичког плурализма, сузбијању опозиционих струја, и ограничавању слободе говора и супротстављених политичких ставова.⁶⁰⁹

ОЗНА је постала главни инструмент КПЈ за контролу и репресију. Ова организација је имала широка овлашћења и користила је различите методе, укључујући прислушкивање, шпијунажу, хапшења и тортуру, како би елиминисала противнике режима.⁶¹⁰ УДБА је играла кључну улогу у сузбијању било какве опозиције, како унутар саме партије тако и у ширем друштвеном контексту. Политички противници, стварни или имагинарни, били су хапшени и осуђивани на дугогодишње затворске казне или на смрт. Ова политика страха и репресије осигурала је КПЈ-у потпуну контролу над политичким животом земље. Успостављање снажног репресивног апарата било је кључно за одржавање комунистичке власти.

Радничко самоуправљање, као кључни елемент социјалистичког модела, такође је искусило средства ликвидације и одсуства демократије.⁶¹¹ Иако је теоретски замишљено

и западна помоћ условљавају нагли раст стандарда, па Титов култ достиже врхунац у каснијем периоду међу нижим и средњим слојевима становништва, којима аномалије социјалистичке демократије и самоуправљања нису сметале” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.73-74.

⁶⁰⁸ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.250-251.

⁶⁰⁹ „Период „народне демократије” у Југославији, сламање наслеђених политичких и економских структура грађанског друштва према Лењиновим теоретским и тактичким поставкама „о вишефазној револуцији”, трајао је знатно краће него у другим земљама. Рестрикцијом основних људских и политичких права и мерама правно-партијске репресије, партија је, у периоду 1944-1948. потпуно елиминисала сваки облик опозиције.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.64.

⁶¹⁰ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.272.

⁶¹¹ „Приликом расподеле прихода у предузећима, раднички савети - који су окупљали све раднике, а не само најквалификованије - независно су доносили одлуке. Одлучивали су о томе колико од укупног прихода ће бити подељено, колико ће се одвојити за друге намене, итд. Али у производним погонима увек су постојала и питања којима су се бавили искључиво стручњаци, и које радничка контрола није могла самостално да реши. То су били обично проблеми чисто техничке природе, стручне инжењерске ствари везане за технологију, итд. Током 1950-60-их година Југославији дати одређене позитивне импулсе, при чему је поред

као облик равноправности у радним условима, у пракси су постојале одређене препреке и ограничења. Развој самоуправљања у привреди крајем 1940-их и почетком 1950-их, један је од најиновативнијих аспеката југословенског социјализма. Идеја је била да радници, кроз своје савете, преузму контролу над управљањем предузећима, чиме би се смањила бирократизација и повећала продуктивност. Овај модел је, теоретски, требало да омогући радницима већу укљученост у доношење одлука и праведнију расподелу прихода.⁶¹²

Недостатак менаџерских вештина међу радницима, као и отпор бирократских структура, често су доводили до конфликта и неефикасности. Ипак, радничко самоуправљање остало је један од кључних стубова југословенског економског модела и предмет интересовања многих страних економиста и политичара.⁶¹³

Изолација Југославије након сукоба са СССР-ом 1948. године приморала је земљу да тражи економске партнере изван совјетског блока. То је довело до повећања трговинске размене са западним земљама и неангажованим земљама, што је помогло Југославији да диверсификује своје економске односе и смањи зависност од једне стране.

Помоћ са Запада, укључујући значајне зајмове и техничку помоћ, омогућила је Југославији да стабилизује своју економију и настави са индустријализацијом. Маршалов план и друге форме економске помоћи биле су кључне у овом периоду, јер су омогућиле набавку потребне опреме и технологије за индустријски развој.

Једна од важних економских политика комунистичке Југославије била је успостава широке мреже социјалних бенефиција. Држава је обезбедила бесплатно образовање, здравствену заштиту, пензије и друге социјалне услуге, чиме је значајно подигнут животни стандард становништва. Ове социјалне бенефиције имале су за циљ смањење неједнакости и побољшање квалитета живота за све грађане.⁶¹⁴

Међутим, финансирање ових социјалних програма представљало је велики изазов за југословенску економију. Раст бирократије и административних трошкова, заједно са потребом за сталним инвестицијама у индустрију и инфраструктуру, често су доводили до буџетских дефицита и потребе за страним зајмовима.

Партијска контрола над кључним аспектима друштва ограничавала је стварну демократску партиципацију.⁶¹⁵

за њега карактеристичних специфичности (самоуправљање, тржишни социјализам, несврстаност, федерализам) он до краја сачувао и све битне карактеристике бољшевизма и стаљинизма.” Према: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.292-294.

⁶¹² Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.238-239.

⁶¹³ *Ibid.* стр.243.

⁶¹⁴ *Ibid.* стр.244.

⁶¹⁵ „У новом социјалистичком друштву улога синдиката је била пре свега идејно-политичка и организациона (припрема радника за извршавање задатака у привреди и испуњавање норми петогодињег плана) будући да је, по тадашњем схватању, елиминацијом буржоазије класна борба окончана а пролетаријат преузео власт. Било је незамисливо да радничка класа штрајкује, јер је пролетаријат био на власти. Од самог почетка свака слобода синдикалног организовања и независног деловања ван државног синдиката је угушена.” Према:

Комунистичка идеологија ДФЈ имала је дубок утицај на друштвену структуру. Уведене су радикалне реформе у земљишној политици, национализацији индустрије и колективизацији пољопривреде. Ове реформе биле су усмерене према укидању капиталистичких односа и изградњи социјалистичког друштва темељеног на једнакости.

Једна од најуочљивијих економских промена била је аграрна реформа, којом је земљиште великих поседника подељено сељацима без земље или са мало земље. Циљ ове реформе био је смањење неједнакости у руралним подручјима и повећање продуктивности пољопривреде. Међутим, колективизација пољопривреде наишла је на отпор међу сељацима, што је довело до напетости и економских потешкоћа.

Образовање је постало доступније, а неписменост, која је била висока пре рата, значајно је смањена. Увођењем обавезног основног образовања и ширењем мреже школа, КПЈ је настојала да створи образовану радну снагу потребну за изградњу социјалистичког друштва. Социјална мобилност постала је већа, док су традиционалне елите биле маргинализоване. Жене су добиле право гласа и биле активно укључене у радне процесе и политички живот, што је представљало радикалан заокрет у односу на предратне године, али у је током рата у комунистичкој структури илегалног вођења ћелијских операција постало подразумевана ствар.⁶¹⁶ Комунистички режим је промовисао равноправност полова као део своје идеологије. Жене су добиле право гласа, а многе су постале активне учеснице у политичком животу земље.

Жене су биле укључене у радну снагу на начин који раније није био уобичајен. Индустријализација и национализација довеле су до стварања нових радних места у фабрикама и државним институцијама, што је омогућило женама да постану економски независне. Такође, организације као што су Антифашистички фронт жена (АФЖ) играле су кључну улогу у промовисању женских права и образовању жена о њиховим правима и могућностима.

Увођење бесплатне здравствене заштите био је један од најважнијих социјалних пројеката новог режима. Држава је преузела одговорност за изградњу болница, клиника и санаторијума широм земље, чиме је здравствена заштита постала доступна свим грађанима, без обзира на њихов социјални статус.

Увођењем система социјалне сигурности, држава је обезбедила пензије, накнаде за незапослене и друге облике социјалне помоћи. Овај систем је имао за циљ да обезбеди основну економску сигурност за све грађане и смањи социјалне неједнакости. Програми социјалне сигурности били су посебно важни за радничку класу и рурално становништво, које је раније било изложено великим економским несигурностима.

Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 201.

⁶¹⁶ Ристановић, Раде, *Београдски комунисти-комунистички покрет отпора у окупираном Београду*, ИСИ, Catena Mundi, Београд, 2022., стр.99.

Осим тога, партијски апарат је користио пропаганду и контролу медија како би обликовао јавно мњење у складу с владајућом идеологијом.⁶¹⁷ Опозиционе странке су биле истиснуте из политичког живота, сваки покушај изражавања алтернативних политичких ставова често је био сузбијан, што је сужавало простор за развој демократских опција.⁶¹⁸

Средства ликвидације демократије уДФЈ огледала су се у концентрацији власти, ограничавању политичког плурализма, партијској контроли над друштвом и сузбијању опозиционих струја. Ове промене стварале су политички амбијент у којем су демократске опције биле ограничене, чиме се стварао сложен политички контекст, у оквиру кога уочавамо обрасце који ће се понављати током читавог периода:

Концентрација политичке моћи: током времена, власт у Југославији све више се концентрисала у рукама Јосипа Броза Тита. Култ личности око Тита постао је доминантан, а политички систем подређен је партијском апарату. Оваква концентрација моћи ограничавала је развој политичког плурализма и демократских опција.⁶¹⁹

Сузбијање опозиције: комунистичка партија Југославије (КПЈ) користила је различите тактике како би елиминисала политичку опозицију. Опозициони покрети, странке и независни интелектуалци суочавали су се са забранама, репресијом и цензуром. Ово средство сузбијања опозиције доприносило је одржавању једнопартијског система.⁶²⁰

Контрола медија: власт је одржавала чврсту контролу над медијима, чиме су се сузбијали гласови који нису били у складу с владајућом идеологијом. Новинари и уредници били су под сталним надзором, а слобода изражавања била је ограничена.⁶²¹

⁶¹⁷ Марковић, Предраг, „Државна репресија и јавно мњење Београда 1948–1965“, *Историја 20. века*, бр. 1–2, 1996, Београд, 1996, 81-86.

⁶¹⁸ „Уклањање опозиције из парламента утицало је на стварање низа илегалних организација које су представљале последње трагове организоване либерално-грађанске опозиције. Будући да се осећао угроженим, услед спољних притисака и унутрашњих подела, режим је енергичном и жестоком акцијом политичке полиције елиминисао ове групе, а актере строго и непримерено кажњавао. Јавни судски процеси у овим условима имали су двојак карактер - поред уклањања политичких противника превасходни циљ је био застрашивање неистомишљеника, тј. порука да „народна власт“ има снаге да се обрачуна са онима који и у овим тешким тренуцима „промађају главу из своје мишје рупе. Акције су биле и одговор онима у земљи и иностранству да је југословенско руководство на правом путу, верно лењинистичко-стаљинистичкој доктрини.“ Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Београд, 2011., стр. 254.

⁶¹⁹ Цветковић, Срђан, *Како се стварао Тито*, ИСИ, Catena Mundi, Београд, 2023., стр.49.

⁶²⁰ „Покушај стварања праве парламентарне опозиције десио се у оквиру сељачких партија. На терет им је стављано, као и другде, да су тежили стварању сељачких блокова као уједињене антикомунистичке опозиције – који би требало да произведу средство империјалистичке реакције у борби против демократије, пошто је „империјализам себи као циљ поставио разбијање јединства сељака и радника оличен у земљама народне демократије.“ Према: Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр.444.

⁶²¹ „Службе безбедности су планирале посебне конкретне мере према страним представницима и грађанима, Тањугу, радио Југославији, телевизији. Утврђени су и задаци: „обезбеђивање функционисања целокупног друштвено-политичког система и рада самоуправног органа, благовремено откривање непријатељских жаришта, носилаца и појава, мере против непријатељске пропаганде из земље и иностранства, кршења јавног реда и мира, ширење алармантних вести, дезинформација, незадовољства и

Партијски апарат и бирократизација: партијски апарат КПЈ постао је кључна институција која је одлучивала о политичким питањима. Бирократизација система допринела је губљењу демократских елемената у доношењу одлука, јер су одлуке све више доношене унутар партијских структура.⁶²²

Манипулација изборним процесима: иако су постојали формални изборни процеси, манипулације су често ограничавале слободан избор. Листа кандидата била је контролисана од стране владајуће партије, чиме се одржавао status quo.⁶²³

Ограничавање политичког плурализма у радничком самоуправљању: иако је радничко самоуправљање формално било део социјалистичког модела, у пракси су постојале границе у аутономији радника.⁶²⁴ Одлуке су често биле под утицајем партијских директива, умањујући стварну демократску партиципацију.⁶²⁵

Забране политичких странака: опозиционе политичке странке биле су често забрањиване, што је онемогућавало њихово регуларно учешће у политичком животу. Ова тактика ограничавала је демократски плурализам, остављајући простор само за владајућу Комунистичку партију.⁶²⁶

Репресија и политичко прогонство: опозициони лидери и активисти суочавали су се с хапшењима, притисцима, политичким прогонством и често су били изложени репресивним мерама. Ово је имало за циљ елиминисање кључних фигура које би могле представљати опасност по власт.⁶²⁷

Дискредитација и делегитимизација опозиције: опозициони лидери и покрети били су често дискредитовани путем пропагандних кампања које су их представљале као непријатеље државе или издајнике. Ово је стварало неповољну атмосферу у јавности према опозицији.⁶²⁸

деструктивног деловања.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.142.

⁶²² „У Југославији је практично већ крајем 1945. успостављен једнопартијски систем. Након избора је, наиме, престала свака могућност за деловање партија ван Народног фронта, а мале странке у оквиру Народног фронта нису представљале противтежу КПЈ и убрзо су одумрле.” Према: Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 470.

⁶²³ „Опозиционе странке су под оваквим условима бојкотовале изборе, и позвале своје следбенике на бојкот. Избори су упркос томе одржани 11. новембра, практично са једном једином изборном листом Народног фронта, као једнопартијско гласање (било је, додуше, могуће гласати и против листе Народног фронта, али је због бојкота и манипулација у кампањи код становништва створен утисак да ће власти сазнати како је ко гласао...). На концу је гласало 88,7 процената особа са правом гласа, а 90,8 процената тих особа је гласало за листу Народног фронта – што упркос свим ограничењима изборне слободе показује и то да је у поређењу са изборним резултатима источноевропских комунистичких партија из 1945-46. КПЈ заиста имала подршку народа.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.335.

⁶²⁴ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.369.

⁶²⁵ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 471.

⁶²⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.38-39.

⁶²⁷ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.182.

⁶²⁸ *Ibid.* стр.187.

Централизација политичке моћи: концентрација политичке моћи у рукама Јосипа Броза Тита и унутар самих структура КПЈ смањивала је простор за опозиционо деловање.⁶²⁹ Одлуке су често доношене унутар уског круга партијских лидера, без стварне демократске партиципације.

Ове тактике заједно су обликовале политичку климу у ДФЈ, стварајући атмосферу где су опозициони гласови били ограничени и где је власт била централизована у рукама владајуће партије. Након завршетка Другог светског рата, КПЈ је проистекла из покрета отпора против окупатора, стварајући тако снажну основу за преузимање политичке моћи. Током периода револуционарних промена, КПЈ је успела да мобилише широке слојеве становништва, укључујући раднике, сељаке и војску, под заједничким циљем ослобођења од фашистичке окупације, и да за разлику од других „народних демократија” изведе из рата Југославију као савезну државу. Федерација је после растакања регионалних већа АВНОЈ-а у републичке парламенте са изборним локалним владама, које нису за разлику од Савезне Владе имале коалициони карактер, омогућила Републикама – чланицама широку аутономију, а сам парламент био оформљен по дводомној шеми, у виду Савезног већа које је било базирано на начелу репрезентације грађана и Већа народа које је обезбеђивало репрезентацију чланица.⁶³⁰

Процес успоставе једнопартијског система огледао се кроз постепено елиминисање других политичких странака. Опозиционе странке, које су деловале током рата, биле су постепено забрањиване, а њихови лидери суочавали су се са политичким прогоном. Ово је стварало простор за доминацију КПЈ и стварање монолитног политичког ентитета.

Цензура и контрола медија били су кључни инструменти у одржавању једнопартијског система, чиме су информације биле строго филтриране у складу с владајућом идеологијом. Ово је ограничавало слободу изражавања и обликовало јавно мњење у складу с политичким ставовима КПЈ.⁶³¹

Централизација политичке моћи у рукама Тита и партијских лидера додатно је учврстила једнопартијски систем. Одлуке су се доносиле унутар уског круга партијских

⁶²⁹ „Идеолошко-пропагандна функција друштвених организација (као трансмисија КПЈ) била је од великог значаја за деловање међу одређеним социјалним групама; њихово задобијање за ствар социјализма, за политику борбу против непријатељских и несоцијалистичких појава у друштвеном животу. Антифашистички фронт жена (АФ) и Уједињени савез антифаистичке омладине Југославије (УСАОЈ) образовани су децембра 1942. у Бихаћу. УСАОЈ је на конгресу у Загребу 1946. преименован у Народну омладину Југославије, а на Четвртом конгресу, одржаном у Београду 1948. године, донета је одлука којом је и СКОЈ присаједињен. Уз извесне отпоре дисциплинована је студентска организација, Савез студената Југославије.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985*, Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 86.

⁶³⁰ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 318.

⁶³¹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр. 261; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр. 121-124.

званичника, с ограниченим простором за демократску партиципацију или доношење одлука изван партијске хијерархије.⁶³²

Овај систем је, иако је тврдио да представља радничку класу, често ограничавао демократске принципе и грађанске слободе. Очување власти КПЈ било је кључно за одржавање стабилности, али је истовремено стварало атмосферу ограниченог политичког плуралитета и демократске партиципације. У послератном периоду, успостава једнопартијског система представљала је сложен процес који је обликовао политичку сцену земље. Ова трансформација није била само резултат војне победе и ослобођења од окупације, већ је била и резултат заокрета у политици.⁶³³

Један од кључних фактора који је допринео успостави једнопартијског система био је ауторитарни карактер револуционарних промена. КПЈ, као водећа снага у антифашистичком отпору, стекла је популарност и подршку становништва. Ова подршка омогућила је КПЈ да преузме власт и да спроведе реформе које су укључивале елиминацију политичких ривала. Забрањивање опозиционих странака и политичко прогонство њихових лидера створило је политички вакуум који је КПЈ искористила како би ојачала своју позицију.⁶³⁴

Цензура медија одиграла је кључну улогу у обликовању једнопартијског система. Контрола над штампом, радиом и касније телевизијом омогућила је КПЈ да обликује јавно мњење у складу с властитим идеолошким ставовима, уз арбитрарне слободе. Информације које нису одговарале званичној политици биле су сузбијане или кривљене, чиме се ограничавала слобода изражавања и стварање алтернативних политичких наратива.⁶³⁵

Централизација политичке моћи у рукама Тита и партијских лидера била је кључна карактеристика једнопартијског система. Одлуке су се доносиле унутар партијске хијерархије, с ограниченим простором за демократско одлучивање. Овај централизовани

⁶³² „Делокрузи власти су концентрисани на савезном нивоу, а у оквиру истог у извршним органима, дерогирајући на тај начин ингеренције како држава-чланица тако и савезног парламента. Концентрацију власти само је увећао свеукупни карактер система као централизоване партијске државе, пошто централна институција власти – монопол партије – ни у теорији није био заснована на федерализму, већ на „демократском централизму.“ Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.318.

⁶³³ „Изабрана народна скупштина је већ 29. новембра укинула монархију и прогласила Федеративну Народну Републику Југославију, озаконивши 1. децембра дотадашње одлуке АВНОЈ-а, да би 31. јануара 1946. усвојила и нови социјалистички устав државе који је у потпуности састављен по обрасцу совјетског устава из 1936. Тиме је апсолутизам КПЈ постао потпун.“ Видети опширније у: Јовановић, Мирослав, Пресликана или самобитна друштвена изградња: компаративн анализа Устава ФНРЈ (1946) и „Стаљинског“ Устава СССР-а (1936), *Токови историје 1–2/2008*, Филозофски факултет Београд, 2008., стр. 280-289.

⁶³⁴ „Увођење совјетског друштвеног модела није уследило по совјетском диктату, већ из унутрашњих узрока, потекло је из снаге и сувереног политизовања једне локалне стаљинистичке партије, а од почетка се повезало са заступањем националних, великојугословенских интереса.“ Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.332.

⁶³⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.261-262.; Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.427.

модел власти омогућио је брзе одлуке, али је истовремено смањио политичку партиципацију и стварао атмосферу где су одлуке доношене од стране малог броја људи.

Иако је радничко самоуправљање формално представљено као демократски елемент, у пракси је често постојао јаз између теорије и стварности.⁶³⁶ Партијска контрола над кључним аспектима друштва, укључујући економију, ограничавала је стварну аутономију радничке класе. Одлуке су често биле усмерене према партијским директивама, а радници нису у потпуности уживали слободу у доношењу самосталних одлука по питању тржишне конкурентности и управљања динамиком производних процеса.⁶³⁷

Једнопартијски систем у Југославији није се могао сматрати остварењем вишег типа демократије, према традиционалним демократским стандардима. Овај систем био је карактеристичан по централизацији власти, недостатку политичког плурализма, ограничењу слобода и контроли медија кроз рад идеолошке комисије и других партијских тела.⁶³⁸

Централизација власти у рукама једне партије, ограничавање политичког плурализма забранама опозиционих странака и политичком елиминацијом страначких вођа, као и цензура медија, ограничавали су слободу политичког изражавања и стварање алтернативних политичких ставова. Овакав систем није пружао грађанима избор и могућност да слободно искажу своје политичке ставове. Иако је радничко самоуправљање формално представљало елемент партиципативне демократије, у пракси је било под снажним утицајем партијског апарата, ограничавајући аутономију радничке класе. Одлуке су често биле под утицајем централизоване политичке контроле, а радници нису у потпуности имали слободу доношења одлука о питањима која се тичу њиховог рада.⁶³⁹

Иако је једнопартијски систем у тврдио да представља „социјалистички” или „раднички” модел демократије, у стварности се више приближавао ауторитарним облицима власти него демократским идеалима. Ова врста система често се описује као „партијска држава” или „партијски социјализам,” где је власт била централизована у

⁶³⁶ „Паралелно са политичком транзицијом је – по совјетском обрасцу – реорганизована и привреда. Подржављења су на основу одлука АВНОЈ-а о конфискацији и секвестрацији отпочела још током рата, а привремена влада је након марта 1945. наставила са експропријацијама. Тако је Закон о национализацији од 5. децембра 1946. у суштини само кодификовао процес који је *de facto* већ био спроведен.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.340-341.

⁶³⁷ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.466-467.

⁶³⁸ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.426.

⁶³⁹ „Почетни југословенски федерализам је у суштини био редукован на две ствари. С једне стране на административну и културну аутономију извесног степена, као и на то што је у знаку за њега увек карактеристичне политике равнотеже Тито настојао да избегне да ма која република задобије превагу на савезном нивоу. Због тога је од почетка настојао да одржи вишенационални састав партијског руководства, владе и генералитета.” Према: Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.321.

рукама партије, а политичка партиципација била ограничена.⁶⁴⁰ Отуда неопходност да за потребе овог истраживања у цртицама дамо приказ сва три историјска модалитета.

5. 1. 1. Западна буржоаска демократија

Западна буржоаска демократија представља политички модел који се ослања на принцип владавине народа, слободе појединца и поштовања људских права, али истовремено је карактеристичан по капиталистичком економском систему. Овај политички модел има своје корене у филозофским идејама просветитељства, а свој пуни израз добија током развоја модерног либерализма у 19. и 20. веку.

Централни елементи западне буржоаске демократије укључују:

Поделу власти: основни принцип је подела власти на извршну, законодавну и судску, како би се спречила концентрација моћи у рукама појединаца. Ово је постигнуто како би се обезбедила равнотежа и ограничавање евентуалних злоупотреба власти.

Слобода појединца: индивидуалина слобода је кључна вредност у западној буржоаској демократији. То укључује слободу говора, окупљања, верског избора и заштите личних права.

Страначки плурализам: постојање више политичких странака омогућава грађанима избор и партиципацију у политичком животу. Ово се огледа у редовним изборима где грађани бирају своје представнике.

Владавина права: принцип владавине права значи да су сви, укључујући и носиоце власти, подложни закону. Судство има независну улогу у обезбеђивању поштовања права и правде.

Слободно тржиште: западна буржоаска демократија често се комбинује с капиталистичким економским системом, где приватно власништво, слободно тржиште и предузетништво играју кључну улогу у економском развоју.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ „Држава током социјалистичког развоја одумире, а тај процес треба да започне (са изузетком војних функција) већ непосредно након преузимања власти и то понајпре у економији, пошто је смањење економских функција државе и само део преображаја производних односа. Због тога радници предузећа треба да упражњавају функције јавног власништва, одлучујући посредством законских оквира и изабраних радничких савета о плановима предузећа, личности директора и коришћењу нето-дохотка. Овим државна својина над средствима за производњу, која представља само првобитни, нижи облик колективне својине (односно у случају њеног трајног опстанка основицу бирократске дегенерације) бива трансформисана у виши облик друштвене својине. Прелазак на самоуправљање је постепен, али трајан процес, а његов темпо углавном зависи од нивоа културног уздигнућа радника и јачања класне свести, а у југословенским приликама конкретно започиње децентрализацијом управљања над привредом и преношењем управљања над предузећима.” Према: Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje u Jugoslaviji, 1950-1976*, Privredni pregled, Beograd, 1977., стр.12-14.

⁶⁴¹ Видети у: Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002., стр.249.

Критичари указују на то да капиталистички систем може допринети економским неједнакостима, а политички систем може бити подложен утицају капитала и лобиста. Такође, наглашавају се изазови у вези са приступом слободама појединца, посебно у ситуацијама које се тичу националне безбедности. Западна буржоаска демократија представља сложен политички модел који настоји да усклади вредности слободе, правде и партиципације са капиталистичким економским системом. Овај модел има своје предности и недостатке, а расправа о његовој ефикасности и праведности и даље је присутна у савременом политичком дискурсу.⁶⁴²

5. 1. 2. Совјетска демократија

Совјетска демократија представљала је јединствен политички модел који се развијао током владавине Совјетског Савеза под водством Комунистичке партије. Ова форма демократије била је значајно различита од западног модела, комбинујући социјалистичке принципе са совјетским идејама владавине радничке класе. Анализа совјетске демократије обухвата неколико кључних аспеката.

Партијски систем: централна карактеристика совјетске демократије била је водећа улога Комунистичке партије Совјетског Савеза (КПСС). Партија је имала централну улогу у политичким одлукама, а њен Политбиро доносио је кључне одлуке. Све политичке институције биле су под контролом КПСС, одражавајући принцип водеће улоге партије у друштву.

Совјетски систем: основни елемент совјетске демократије био је систем совјета, односно радничких, сељачких и војничких савета који су представљали различите друштвене слојеве. Међутим, у пракси, совјети су често били под директном контролом и утицајем КПСС, а стварна моћ је била концентрисана у рукама политичких лидера.

Планирање економије: совјетска демократија такође је укључивала централизовану контролу економије. Планирање и вођење привреде били су у надлежности државе, с циљем постизања социјалистичких циљева једнакости и дистрибуције ресурса.

Идеологија диктатуре пролетаријата: основна идеолошка подлога совјетске демократије била је марксизам-лењинизам. У складу с тим, власт је била представљена као диктатура пролетаријата, с тежњом ка постизању комунизма, у којем ће држава постати непотребна, а друштво ће бити организовано на принципу „од сваког према својим могућностима, сваком према његовим потребама.”

Централизација власти: иако су совјетски лидери промовисали идеју радничке демократије, у пракси је постојала централизација власти у рукама политичког врха,

⁶⁴² „Из судара совјетског револуционарног модела и политичко-социјалног наслеђа настаће различити облици режима - „народне демократије.“ Тај прелазни период карактеришу компромиси са остацима старих политичких и привредних структура. Према тадашњем доктринарном схватању, постоје три врсте демократије: „западна буржоаска демократија, совјетска демократија и народна демократија.“ Сматрало се да је „грађанска демократија резултат капиталистичког поретка“ и да она „формално прописује права за све слојеве; најважнија материјална средства за производњу су у рукама једног танког слоја људи.“ Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.64.

посебно у периоду владавине Стаљина. Политбиро КПСС имао је кључну улогу у доношењу одлука, док је стварна партиципација грађана у политичком процесу била ограничена.⁶⁴³

Совјетска демократија имала је своје особености. Иако је била заснована на тежњи ка социјалистичким вредностима и радничкој партиципацији, у пракси је често била обликована партијском влашћу, недостатком политичког плурализма и ограниченом слободом изражавања.⁶⁴⁴ Овај модел доживео је бројне критике и изазове, а крајем 20. века срушен је заједно с распадом Совјетског Савеза.

5. 1. 3. Народна демократија

Народна демократија, као политички модел, представља варијанту социјалистичке демократије која се развијала у неколико земаља током 20. века.⁶⁴⁵ Ова форма друштвено-економске организације комбинује социјалистичке принципе с елементима политичке партиципације у власти радног народа.⁶⁴⁶ Анализа народне демократије обухвата неколико кључних аспеката.

Улога партије: слично совјетском моделу, народна демократија често је карактерисана водећом улогом једне партије, обично марксистичке оријентације. Та партија се често позива на вођство пролетаријата и носи одговорност за вођење друштва према социјалистичким циљевима. Међутим, у неким случајевима, дозвољава се и постојање других партија уз ограничавање њихове политичке моћи.

Народни конгреси или савети: централни органи власти у оквиру народне демократије често укључују Народне конгресе или савете, који би требало да представљају различите

⁶⁴³ Видети у: Симеуновић, Драган, Увод у политичку теорију, ИПС, Београд, 2009., стр.160-168.

⁶⁴⁴ „Совјетска демократија је настала је у условима социјалистичког уређења, „спојила је демократску форму и демократску садржину“ и достигла највиши степен у развоју демократије. То је „демократија вишег типа... за већину радника, сељака и поштenu интелигенцију.“ Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.64.

⁶⁴⁵ „Политичко-идеолшко тактизирање, које је СССР користио приликом ширења комунизма у Азији двадесетих, у форми „народне републике“, овде је крштено „народна демократија.“ Своди се на привремени савез са деловима традиционалних друштвених структура у циљу револуционарне промене друштвеног система и успостављања универзалног совјетског модела друштва. Карактеристична је употреба силе и репресије, уз помоћ којих су насилно сламане наследене структуре у процесу нагле промене друштвеног система.“ Више у Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Institut za noviju istoriju Srbije, knjiga II, Beograd, 1995.; Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988.

⁶⁴⁶ „Народна демократија је, по овом схватању, поникла у специфичним условима ослободилачког и антифашистичког рата; са особеним цртама представља прелаз из грађанске ка совјетској демократији. „То је борба за ликвидацију остатака фашизма у нашој земљи, с једне стране, и борба за давање социјалног садржаја демократији, с друге стране. То је демократија за народ, али не и народне непријатеље и издајнике.“ Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.64.

друштвене слојеве. Ови органи доносе одлуке и учествују у формирању политике, али су често под контролом водеће партије.

Економско планирање: држава има кључну улогу у економском планирању и управљању. Основни циљеви укључују постизање социјалне правде, елиминацију економске неједнакости и достизање заједничког благостања. Планирање се често спроводи кроз централизоване механизме, уз државно власништво над кључним секторима економије.

Социјалистички циљеви: идеолошки, народна демократија тежи ка остваривању социјалистичких вредности, укључујући једнакост, праведну расподелу ресурса, укидање економске експлоатације и стварање друштва без класа.

Ограничење политичког плурализма: иако неки облици политичког плурализма могу постојати, водећа партија често има одлучујући утицај. Друге странке, уколико постоје, често су подложне ограничењима или контроли како би се очувала политичка стабилност.

Народна демократија има своје специфичности и варијације у пракси, а успех овог модела зависи од различитих фактора, укључујући политичку културу, економске услове и међународне односе. Иако је тежила остваривању социјалистичких циљева, народна демократија често суочавала са недоследностима у односу на теоријску базу у погледу допуштања политичке партиципације грађана, слободе говора и остварења ваљане руководеће праксе.

Комунисти често износе став да је грађанска демократија резултат капиталистичког поретка. Овај став произлази из основних принципа марксизма, идеолошког оквира који је доминанта комунистичког светоназора.

Критика капитализма: капитализам је инхерентно неправедан и производи системску економску неједнакост. Према марксистичкој анализи, капитализам има тенденцију да концентрише богатство у рукама малог броја људи, стварајући експлоататорски однос између капиталиста (власника средстава за производњу) и радне снаге. Грађанска демократија служи интересима буржоазије, тј. власника капитала. У традиционалном капиталистичком систему, власници средстава за производњу имају значајан утицај на политичке процесе кроз лобирање, финансирање кампања и контролу медија. Грађанска демократија, према овом гледишту, представља начин на који капиталисти одржавају своје економске привилегије.⁶⁴⁷

Формална једнакост пред законом, карактеристична за грађанску демократију, не елиминише стварну економску неједнакост која произлази из капиталистичког система.

⁶⁴⁷ „Теоријски је неприхватљиво решење да се односи расподељивања материјалних средстава у области потрошње на вештачки начин и формално подвајају од производње. Ударништво као специфичност производње у појединим, обично у почетним етапама развитка социјалистичке привреде, садржински представља давање материјалне предности онима који су у производњи испољили изузетне напоре и постигли максималне производне резултате. „Ударништво је давање предности, а давање предности без потрошње - није ништа. --То је економски апсурд, јер је то кидање потрошње од производње.” Lenin, V. I.: *Izabrana dela*, Tom 14, „Kultura”, Beograd, 1960, стр. 212.

Без обзира на то што су сви грађани формално једнаки пред законом, економске разлике и даље постоје и стварају дубоке социјалне подјеле.⁶⁴⁸

Грађанска демократија пружа илузију политичке партиципације, док су кључне економске одлуке и даље у рукама капиталистичке класе. Тако да грађанска демократија може пружити одређени степен слободе, али је ограничена на оквире капиталистичког система.⁶⁴⁹

Важно је напоменути да постоје различите интерпретације и приступи унутар комунистичког спектра; неки комунистички обрасци владавине нуде различите погледе на ова питања. Међутим, основна критика капитализма и повезивање грађанске демократије с очувањем капиталистичких односа често се јављају у марксистичким анализама, где је опште место становиште да је совјетска демократија спојила демократску форму и садржину, и добацила највиши степен развоја демократије.

Тврдња да је Совјетска демократија спојила демократску форму и садржину, доприносећи највишем степену развоја демократије, представља став карактеристичан за марксистичке и совјетске идеје о друштвеном уређењу. Овај поглед произлази из специфичних интерпретација марксизма - лењинизма и тежње ка изградњи социјализма и комунизма.⁶⁵⁰

Марксисти сматрају да је Совјетска демократија омогућила остваривање принципа диктатуре пролетеријата, где радничка класа има директну контролу над привредом, државним институцијама и политиком. Ово се често види као форма радничке партиципације, где су радници имали активну улогу у управљању производним средствима и политичким одлукама кроз совјетски систем и југословенско радничко самоуправљање.⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom I knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр. 228.

⁶⁴⁹ „Треба дати такву дефиницију империјализма, која би садржавала ових пет основних његових ознака: 1) концентрација производње и капитала, која је достигла тако висок степен развита, да је створила монополе који играју одлучну улогу у привредном животу; 2) стапање банковног и индустријског капитала и стварање финансиске олигархије на бази тога “финансиског капитала”; 3) извоз капитала, за разлику од извоза робе, добија нарочито важно значење; 4) стварају се међународни монополистички савези капиталиста који деле свет и 5) завршена је територијална подела земаљске кугле међу најкрупније капиталистичке силе. Империјализам је капитализам на оном стадију развита, када је – изграђено господство монопола и финансиског капитала, извоз капитала добио истакнути значај, започела подела света између међународних трустова и завршена подела целе земаљске кугле међу најкрупније капиталистичке земље.” Lenjin, Vladimir, *I. Teze i referat o buržoaskoj demokratiji i diktaturi proletarijata na I kongresu Kominterne 4 marta 1919.*, Izdanje centralnog komiteta Komunističke partije Srbije, 1946.

⁶⁵⁰ „Диктатура пролетаријата је не само потпуно законита, као средство за свргавање експлоататора и угушивања њиховог отпора, него је и апсолутно потребна масама радног народа, као једина заштита против диктатуре буржоазије, која је довела до рата и која припрема нове ратове. Главна ствар коју социјалисти не схватају и која претставља њихову теоретску кратковидост, њихово робовање буржоаским предрасудама и њихову политичку издају према пролетаријату, јесте то да у капиталистичком друштву, при иоле озбиљном заоштрењу класне борбе, која лежи у његовој основи, не може бити средине: или диктатура буржоазије или диктатура пролетаријата.” *Ibid.*

⁶⁵¹ „Стара, тј. буржоаска демократија и парламентаризам били су тако организовани, да су баш радне масе биле највише удаљене од управног апарата. Напротив, совјетска власт, тј. диктатура пролетаријата, изграђена је тако да би се масе радног народа приближиле управном апарату. У истом циљу уједињене су

Совјетски модел ишао је корак даље у елиминисању класних подела у друштву. Уклањањем капиталистичког система, национализацијом средстава за производњу и успостављањем планиране економије, тежио је стварању друштва у којем нема економске експлоатације и где сви грађани имају једнаке могућности.

Совјетски систем омогућио директну партиципацију грађана у политичком процесу. Кроз избор и рад совјета, теоретски, грађани су имали прилику да утичу на политичке одлуке. Ова идеја директног учешћа радничке класе сматрана је највишим обликом демократије, према марксистичким стандардима. Тежило се стварању „новог човека“ који ће бити слободан од капиталистичких норми и вредности, што се сматрало додатним кораком ка развоју високог степена демократије.⁶⁵²

Важно је напоменути да ова перспектива наилази на озбиљне критике, како од стране либералних демократа, тако и од других марксиста који оспоравају стварност партиципације и демократских принципа у пракси Совјетског Савеза. Разне злоупотребе власти, ограничавање слободе говора и политичких права појединаца, као и недостатак политичког плурализма, често се наводе као озбиљни недостаци совјетског модела демократије. Овакве критике указују на то да идеја о највишем степену развоја демократије у Совјетском Савезу није општеприхваћена.

Народна демократија представљала је занимљиву историјску фазу која је настала у контексту антифашистичке борбе током Другог светског рата у Југославији. Ова фаза се често посматра као прелазна тачка ка изградњи Совјетске демократије, али и као период када су историјске околности обликовале нови модел друштвеног уређења.⁶⁵³

У контексту Другог светског рата, народне демократије настају као реакција на фашистичке режиме и окупацију нацистичке Немачке у различитим деловима Европе. Антифашистички покрети, у којима су се често осликавали комунистички и сродни идеолошки ставови, били су покретачка снага у борби за ослобађање. Ови покрети су били

законодавна и извршна власт државе при совјетској организацији и територијални изборни окрузи замењени производним јединицама, као што су: завод, фабрике, идр.” Lenjin, Vladimir, I. *Teze i referat o buržoaskoj demokratiji i diktaturi proletarijata na I kongresu Kominterne 4 marta 1919.*, Izdanje centralnog komiteta Komunističke partije Srbije, 1946.

⁶⁵² „Совјетска организација државе прилагођена је руководећој улози пролетаријата, као класе коју је капитализам највише концентрисао и просветио. Искуство свих револуција и свих покрета угњетених класа, искуство социјалистичког покрета учи нас да је само пролетаријат кадар да уједини и поведе неповезане и заостале слојеве радног и експлоатисаног становништва.” *Ibid.*

⁶⁵³ „Победа се може сматрати осигураном тек онда кад буду организације не само градски радници, већ и сеоски пролетери и то организовани не као раније — у синдикате и задруге — него у совјете. Ми смо зато лакше победили што смо у октобру 1917 ишли са сељаштвом. У том је смислу наша револуција била тада буржоаска. Први корак наше пролетерске владе састојао са у томе да се стари захтеви целог сељаштва, што су их, још за време Керекског поставили сељачки совјети и зборови, признају у закону који је наша влада издала 8. новембра (26 октобра) 1917, сутрадан после револуције. У томе је била наша снага, зато нам је и било тако лако да извојујемо огромну већину. За село наша је револуција још увек била буржоаска и тек доцније, кроз пола године, били смо принуђени да, у оквиру државне организације, ударимо темеље класне борбе у селу, да оснивамо у сваком селу одборе сиротиње, полупролетера и систематски се боримо против сеоске буржоазије. Код нас је то, захваљујући заосталости Русије, било неизбежно. У Западној Европи ствари ће се развијати друкчије, зато и морамо подвући да је проширивање система совјета и на сеоско становништво у одговарајућим, можда у новим формама апсолутно потребно.” *Ibid.*

надахнути братимљењем радника, сељака и антифашиста, а идеја народне демократије развијала се као одговор на ове историјске околности.

У току антифашистичке борбе, идеја народне демократије је укључивала заједничку борбу различитих друштвених класа против опресивних режима, али је такође истовремено садржала елементе који су потицали из комунистичке философије, као што је замислио о диктатури пролетеријата и улози радничке класе у управљању друштвом.⁶⁵⁴

Народна демократија је еволуирала у совјетску демократију у неким деловима Источне Европе. Иако су идеали борбе против фашизма и обнове друштва остали присутни, током ове транзиције појавиле су се и очекиване пропратне друштвено - политичке последице инсталације комунизма. Комунистичке партије почеле су да стварају једнопартијске системе, а постепено је дошло и до ограничавања демократских слобода. О томе пише Лењин: „...совјет радничких депутата је једина могућа револуционарна влада која непосредно изражава вољу и свест већине радника и сељака. Вишег, бољег типа владе од совјета радничких, надничарских сељачких и војничких депутата човечанство није створило, и ми га до сада не знамо. Да би постали власт, свесни радници морају придобити већину на своју страну: док нема насиља над масама, другог пута ка власти нема. Ми смо марксисти, присталице пролетерске класне борбе против ситнобуржоаског заноса, зависности од буржоазије. Створимо пролетерску комунистичку партију; најбоље присталице болшевизма већ су створиле њене елементе, сјединимо се за пролетерски класни рад. Буржоазија је за једновлашће буржоазије, свесни радници су за једновлашће совјета радничких, надничарских, сељачких и војничких депутата.”⁶⁵⁵

Последице по демократију у Југославији током периода који је претходио социјалистичкој Југославији, као и током њеног постојања, биле су сложене и често су зависиле од контекста, временског периода и политичких догађаја.

Након Другог светског рата, Југославија је постала социјалистичка федерација. У овом периоду, иако се формално говорило о „радничком самоуправљању” и „социјалистичкој демократији,” стварна политичка моћ била је централизована у рукама Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Опозиција је била ограничена, а политички плурализам није био дозвољен. Овакав облик „демократије” био је под јаким утицајем партијског система.⁶⁵⁶ Југославија је имала релативно стабилан период, који је почео крајем 50их година, али је истовремено била суочена с проблемом одржања крхког јединства међу народима и народностима, који су притиском државног апарата били принуђени да створе прећутни мир заснован на начелима економије, упркос стравичним анимозитетима из оба светска рата, гнојених обостраним жртвама, будући да су супротстављене стране, иако мешане на просторима истих територија, будући раздвојене вером и осећањем етничке припадности, оба пута ратовале једне против других. У првом периоду, када је народна демократија настала као производ пропаганде заједничког устанка против окупатора, изграђен је рационални однос сарадње међу

⁶⁵⁴ Видети више у: Lenjin, V.I., *Dela, Tom 6*, Yugoslaviapublic, Beograd, 1973., стр. 26-30.

⁶⁵⁵ Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom II knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр.14.

⁶⁵⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.31.

различитим друштвеним класама у заједничкој борби. Ово је била фаза где је друштво руковођеном организованим руководством „професионалних револуционара” из Шпанског грађанског рата, успело да придобије неорганизовану масу спремну да се бори за ослобођење, тешко стицано кроз читаву историју српског народа, тако да не чуди што су и у Партији доминантни борци били Срби.⁶⁵⁷ Међутим, постепени прелаз у совјетску демократију, диктирао је појаву једнопартијског система и централизацију власти. Ово је имало дубоке последице на демократске институције и прихватање послератних прилика.

Народна демократија и њен развој у Југославији оставила је за собом последице. Док је постојао период солидарности и борбе за слободу, прелазак ка једнопартијском систему и совјетској демократији унеле су ограничења у демократске процесе. У периоду народне демократије, Југославија је имплементирала и економске реформе које су се фокусирали на концепту самоуправљања.⁶⁵⁸

Током тог периода, Југославија је изградила свој политички идентитет, идеологију „братства и јединства,” која је тежила уједињавању различитих етничитета, и фабрикујући друге на својој територији, рађајући тиме нове анимозитете.

Ова политика, промовисана од стране Комунистичке партије Југославије и Титовог режима, наглашавала је важност међунационалне сарадње, помирења и солидарности као основа за изградњу социјалистичког друштва. Партизански покрет, као симбол борбе против фашизма и за национално ослобођење, био је кључни елемент у овом процесу, јер је окупио људе из различитих етничких и верских група у заједничком циљу.

Поред политике братства и јединства, ДФ Југославија је усвојила и федералну структуру државе која је признавала посебности различитих народа и народности. Федерација је била осмишљена да обезбеди политичку и културну аутономију за сваки народ унутар заједничке државе, како би се осигурала равнотежа и поштовање етничких права и идентитета. Ова федерална структура омогућила је сваком народу да очува свој језик, културу и традицију, док је истовремено промовисала међуетничку сарадњу и интеракцију.

Поред тога, ДФ Југославија је спроводила политике економске, социјалне и образовне интеграције које су имале за циљ да смање економске и социјалне разлике међу различитим народима и регионима.⁶⁵⁹ Инвестиције у развој инфраструктуре, образовања и здравства, као и политике запошљавања и редистрибуције ресурса, биле су усмерене ка смањењу регионалних диспаритета и стварању услова за економски раст и развој свих делова земље.

Упркос овим напорима, сукоби између различитих народа и етничких група нису потпуно нестали, а неки од њих су се поново појавили током каснијих деценија постојања Југославије. Међутим, политика братства и јединства, федерална структура и политике

⁶⁵⁷ Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015., стр 103.

⁶⁵⁸ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 460-464.

⁶⁵⁹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 214.

интеграције биле су кључне у одржавању релативне стабилности и кохезије међу југословенским народима у послератном периоду.

Отуда парадокс да је идеологија била кључна за одржавање стабилности у земљи.

У периоду до 1963. године, последице народне демократије у Југославији оставиле су стабилност, али са ограниченим политичким демократским простором и критичком мишљу.

Иако је у односу на 1945. годину „значајно порастао број високошколских установа, као и сам број академских грађана (у Србији је од 1945. до 1960. број факултета порастао са 9 на 29, а број студената са око 14.000 на скоро 70.000), Партија је у послератном периоду од свих нивоа образовања очекивала производњу кадрова, будући у сталном дефициту интелигенције; предратна је била отписана као носилац отпора и требало ју је сломити или елиминисати, тако да је овај период протицао уз посебну пажњу власти поклоњену садржају планова, програма, уџбеника и литературе, наставном кадру, материјалном положају, културном и свакодневном животу студената, а посебно њиховом идеолошко-политичком опредељењу и понашању.”⁶⁶⁰ Имајући свест о томе да су окупационе снаге распустиле факултете и студентска тела увидевши да је мислећа интелигенција језгро организованог отпора, режим је обазриво водио рачуна да сопствена тела на Универзитетима обликују, а затим контролишу политичке ставове студената, вршећи на њих истовремено идеолошко - политички и агитационо - пропагандни притисак.⁶⁶¹ Упркос томе, велики број студената није се уклапао у прогностику режима, било да је реч о грађанском пореклу, или односом према идеологији Партије, или пак релацијама према опонентима комунистичке власти; такви су процесуирани на основу дојава колега, и искључивани из студентске организације НСО (Народна студентска омладина). Они су означавани као „дражиновци”, „гроловци,” „драгољубовци,” „реакционари,” „буржуји,” „фашисти,” „ненародни елементи,” и представљали су после утихлог сељаштва и развлашћеног грађанства тихи отпор режиму.⁶⁶² На путу ка изградњи социјалистичког друштва, које је свој коначни израз пронашло до 1963. године, маргинализоване су структуре које су опрезно и у страху исказивале грађанско незадовољство, што се може сматрати друштвеном константом уз ограничавање демократске слободе политичког система под утицајем Комунистичке партије.⁶⁶³

⁶⁶⁰ Видети опширније у: Cvetković, Srđan, i Bondžić, Dragomir, *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1991, Istorija 20. veka god. XXXV Vol 1/2017*, Beograd, стр.125-147.

⁶⁶¹ *Ibid.*

⁶⁶² Cvetković, Srđan, i Bondžić, Dragomir, *Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1991, Istorija 20. veka god. XXXV Vol 1/2017*, Beograd, стр.125-147.; Цветковић, Срђан, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1945–1991*, Београд, Институт за савремену историју, 2021. ,стр.103-105.

⁶⁶³ „Један део студената је одржавао везе и учествовао у активностима илегалних антикомунистичких, националних, демократских, грађанских омладинских организација које су се залагале за рестаурацију грађанског поретка и које су до почетка 50-их година у великој мери разбијене а њихови припадници, углавном средњошколци и студенти, похапшени и осуђени (Национална револуционарна студентска омладина (НРСО) – 1946, Бели орлови – 1948, Савез демократске омладине Југославије (СДОЈ) – 1949, Омладина Демократске странке (ОДЕС) – 1950, Антикомунистичка омладина Југославије (АКОЈ), Демократска омладина Србије (ДОС) и друге). Деловање ових група је углавном било пропагандно-политичког

Раднички савети, као институција радничког самоуправљања, представљали су значајан аспект социјалистичког економског модела у Југославији. Ова иновација, уведена у периоду народне демократије, имала је за циљ да омогући већи утицај радника на одлучивање у предузећима и подстицала економску иновативност.⁶⁶⁴

Раднички савети представљали су форму радничког самоуправљања у којој су радници учествовали у управљању и одлучивању у предузећима. Ова иновација је имала корене у идеологији социјализма и идеји о радничкој самоуправи. Главни циљ био је премостити разлике између радника и управе, подстаћи децентрализацију одлучивања и осигурати равноправан ангажман радничке класе без конкурентности у потражњи за радним местима. Раднички савети имали су директан утицај на одлучивање у предузећима. Радници су учествовали у формирању стратегија, планова производње и финансијског управљања. Оваква децентрализација одлучивања тежила је стварању равнотеже између интереса радника и ефикасности предузећа.⁶⁶⁵

Идеја радничких савета је била да створи систем равноправности где сваки радник, независно од позиције, има могућност учешћа и утицаја на одлуке. Ово је допринело остваривању идеала социјалистичке равноправности у радним местима, и оснивање радничких синдиката. Учешће у радничким саветима подстицало је солидарност и тимски рад међу радницима. Процес доношења одлука захтевао је сарадњу и дијалог између различитих радничких представника, што је јачало осећај заједништва.⁶⁶⁶

Међутим, корупција и бирократизација читавог економског система имала је за последицу постепено урушавање иначе утопијског обрасца у вођењу привредне политике земље. То је, између осталог, резултирало неодрживошћу економије, која је у наступајућим деценијама зависила искључиво од страних зајмова, који су довели до незамисливих инфлаторних кретања и коначног краха читавог система.⁶⁶⁷

карактера. Временом се омладински радикализам стишавао, а нови револуционари су се невољно уклапали у систем после издржаних казни." Према: Ђорђевић, Димитрије, *Ожиљци и опомене III*, Београд: СКЗ, 1999., стр. 233; Крстић, Угљеша, *Непристајање, Вајат*, Београд, 2004, стр. 102,

⁶⁶⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Београд, 1988., стр. 289.

⁶⁶⁵ „Прелаз на самоуправљање, децентрализација управе и промена у привредном систему су били почетни кораци разграђивања административног система социјализма који је у Југославији настао у првим послератним годинама, по директиви Политбироа, у циљу спутавања директора као носиоца бирократизма." *Ibid.*, стр. 299

⁶⁶⁶ „Синдикат је сведен на партијску трансмисију за рад са радништвом у производњи, и већ је у мају 1945. окупљао 80% радника и намештеника у Србији, бројећи више од 200.000 чланова, а годину дана касније синдикална организација Југославије нараста на преко 700.000 чланова. КПЈ је стимулисала стварање и омасовљење синдиката различитим политичким и економским мерама. Задаци ове организације имали су више социјално-политичку функцију него реалну заштиту економских интереса радника." Према: Petranović, Branko, *Politbiro SK PJ, Sednica Politbiroa SK KPJ 17. avgusta 1945.*, стр. 83.

⁶⁶⁷ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр. 244-245.

6. ШЕСТА ГЛАВА

Идеолошки засноване реперкусије југословенске државности у време ФНРЈ

У периоду Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), идеолошки концепти играли су кључну улогу у обликовању и оснаживању југословенске државности. Ова фаза историје Југославије, која је трајала од 1945. до 1963. године, донела је дубоке друштвене и политичке промене, које су се огледале у сламању наслеђених политичких и економских структура грађанског друштва, према Лењиновим теоријским и тактичким поставкама о „вишефазној револуцији,” и извршене у складу са идеолошким принципима који су били срж новог друштвеног поретка.⁶⁶⁸

Централна идеолошка основа ФНРЈ је преузета из марксистичко - лењинистичке философије и послужила је као темељ при обликовању социјалистичког друштва.⁶⁶⁹

У овом контексту, југословенска државност представљала је инструмент за остваривање друштвеног просперитета и равномерне расподеле богатства. Ова идеологија величала је формирање уједињене државе у којој заједно живе хетерогени народи, сродни по језику и култури, са различитим вероисповестима и осећањем етничке припадности. Стога не чуди, да иако је била формирана као „цемент везивања народа,” идеја југословенског унитаризма није могла да се одржи, нити потврди као фактор интеграција народа и државе, иако је са националних тежиште пренела на решавање класних питања.⁶⁷⁰

У стварању оваквог идеолошког наратива, учинак Другог светског рата и партизанског покрета имао је одлучујућу улогу. Заједничка борба против фашизма и ослобађање земље представљали су уједињујући елемент који је настајао да формира нови класно – политички идентитет.⁶⁷¹ Међутим, иако су далеки почеци унитарности народа Југославије у федерацију давно мапирани на конгресу КПЈ 1928. године, а оркестрирани вољом Коминтерне, ратне буре и вишедеценијски набој узајамног објективног или

⁶⁶⁸ Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom II knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр.125-132.

⁶⁶⁹ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.329.

⁶⁷⁰ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 320.

⁶⁷¹ „У Југославији су републички руководиоци редовно потицали из локалних кадрова, а централна влада је заиста настојала да у оквиру југословенске колективне свести ојача словеначки, македонски и црногорски идентитет, макар и због пуког уравнотежења српске и хрватске преваге, односно у случају Македонаца бугарске привлачне снаге, што добро илуструје то што се поред Тита хрватско-словеначког порекла, који се налазио на врху власти – који је уједно био и генерални секретар партије, председник Владе и Народног фронта, врховни командант оружаних снага, а од 14. јануара 1953, као наследник првог Председника државе Ивана Рибара, и шеф државе – на челу Централног комитета КПЈ (ЦК) налазило вишенационално руководство: кадровску политику и апарат принуде надзирао је Србин Александар Ранковић, привреду Словенац Борис Кидрич, а Црногорац Милован Ђилас и Словенац Едвард Кардељ идеолошка питања и спољну политику.” Према: Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр.468-471.

субјективног верског, националног и културолошког размимоилажења носио је своје последице.⁶⁷²

Са постепеним развојем ФНРЈ, јавиле су се и тензије међу њеним републикама, народима и народностима. Проблеми и различитости који су постојали између Србије, Хрватске, Словеније и других република убрзо су изашли на површину и постајали све видљивији, а идеолошки расколи трансформисали су се у политичке и друштвене расцепе.⁶⁷³ Чини се на месту да се осврнемо на Симеуновићеву анализу: „Социјалистичка Југославија је успостављена као федерација националних република, али је у свом темељу имала унитаристички политички концепт, заснован на класном јединству њених народа, без намере да се створи југословенска над-нација; тај тренд је одржаван вештачки, због етатистичког решавања националног питања, а власт се задовољила распрострањеним прихватањем оваквог решења: концепт је боље прихваћен него што је то у Краљевини икад био. Временом је идеја југословенства постала само партијско-бирокаратска парола, која није могла да задовољи националистичке пориве, поготово оних народа који историјски никад нису имали своју државу.”⁶⁷⁴

Крајем 1950-их и почетком 1960-их, долази до раскола у вођству и усмерењу политичког курса земље. Ствара се идеолошка подела која је прво имала утицај на државну форму, а касније и на само постојање Југославије.⁶⁷⁵

Идеолошки фундамент Југославије није био довољан за опстанак ове државне формације. Тензије и конфликти, који су на крају довели до распада Југославије, били су

⁶⁷² Драгишић, Оливера, *Комунистичко освајање власти на Балкану 1944-1947.*, ИНС, Београд, 2023., стр.465.

⁶⁷³ О томе како је Тито кроз деценије владавине јавним наступима настојао да превазиђе проблем националног питања, видети опширно у: Marković, Predrag, „Titovo shvatanje nacionalnog i jugoslovenskog identiteta“ у Н. G. Fleck i Ivan Graovac (urs) *Dijalog povjesničara–istoričara 2*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2000., 237–254.

⁶⁷⁴ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 320-321.

⁶⁷⁵ „Ћиласов пут у дисидентство започет је (1948-1950) одбраном од Стаљинових напада и критиком стаљинизма у СССР-у. Настављен је трагањем за новим моделом социјализма, увођењем самоуправљања и залагањем за нову улогу КПЈ (1950-1952). На IV пленуму ЦК КПЈ, одржаном почетком 1951, усвојена је резолуција о теоретском раду у партији у којој се прихватају Ћиласове идеје о неопходности дискусије и борбе мишљења. Чланови партије требало би да имају право да слободно расправљају о јавно изнетим ставовима других чланова, иако су на нависим функцијама. Шести конгрес КПЈ (2-7. 11.1952, Загреб), означен као врх таласа либерализације, прихвата већину његових идеја које улазе у програм партије. На његов предлог, Комунистичка партија Југославије мења назив у Савез комуниста Југославије, најуже партијско руководство од Политбироа постаје Извршни комитет ЦК СКЈ.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.277-278

продукт политичких и економских изазова.⁶⁷⁶ Идеолошка дебата и раскол у партијском вођству Југославије крајем 1950-их представљали су транзициони период у политичком курсу Југославије. Усмерење политичког курса и одлуке које су тада донете имале су дугорочне последице на облик и постојање државности.⁶⁷⁷ У складу с тим, идеолошко формирање ФНРЈ представља важан аспект историјске анализе који помаже у разумевању сложености и традиције југословенске државности.⁶⁷⁸ Да бисмо ово објаснили, ослонићемо се на Цветковићево истраживање: „Оно што период 1953-1985. чини целовитим, осим нове идеолошко-политичке матрице и геостратешке оријентације јесу свакако и специфичне појаве и дисконтинуитети политичке репресије. „Као феномене, иманентне само југословенском самоуправном друштвеном систему, ретке и као такве скоро непознате земљама реалсоцијализма, између осталих уочавамо следеће:

- економска и политичка подршка Запада;
- кампање либерализације и чврсте руке;
- честе амнестије и аболиције политичких осуђеника;
- Сложене симетрије политичког прогона;
- хало ефекат (осетљивост на спољни притисак);
- ограничена слобода критике и толерисани дисиденти;
- блага и неуједначена казнена политика;
- партије у партији и партијске смене уместо чистки;
- разлика између нормативног и стварног.

Присутни су и даље, наравно, елементи континуитета са бољшевичком политичком културом и праксом које се манифестују кроз јавне политичке монтиране процесе, многобројна суђења за вербални деликт, „неутралисање” политичке емиграције, дивинизацију вође, итд.”⁶⁷⁹

Тензије у Југославији које се јављају недуго након формирања ФНРЈ, и резултат су набубрелих односа између њених република, који такође своје корене вуку из перода монархије, коју су сви, укључујући и Србе као носиоце целокупног њеног дискурса, доживљавали на свој начин као наметнут модел заједничког живота под једним кровом.

⁶⁷⁶ „Међупартијски конфликт је пренет и на међудржавни план, па је тако у јесен 1949. практично престала свака веза између Југославије и држава совјетског блока. Социјалистичке државе су и формално раскинуле своје уговоре о пријатељству са Југославијом. Умножили су се оружани погранични инциденти: између 1948. и 1954. је избило 150 већих или мањих оружаних инцидената (често са смртним исходима), мада од пролећа 1953. све ређе. Поред тога, социјалистичке државе су Југославију подвргле потпуној економској блокади. То је довело државу у тешку позицију, која је након 1945. у потпуности била преоријентисана на спољну економију са Источном Европом, пошто су већ 1948. две трећине спољнотрговинске размене вршене са Совјетским Савезом и другим социјалистичким државама.” Према: Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beograd, 1963., стр. 468-470.

⁶⁷⁷ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.361..

⁶⁷⁸ Marković, Predrag, „U potrazi za novim putem: Jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948. godine” u Petar Kačavenda (ur.) *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999, стр.212.

⁶⁷⁹ Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.181.

Ове тензије довеле су до идеолошког, политичког и етничког размимоилажења у друштву. Њихов настанак и развој условљен је различитим факторима:

Националне различитости: Југославију сачињавају различити народи, са својим различитим националним идентитетом, језиком, вероисповешћу. Њихове разлике, неслагање и неразумевање почели су да све више долазе до изражаја, што је појачало и међусобне тензије, посебно између Срба, Хрвата и Словенаца.

Политички идеолошки расколи: Идеолошки расколи, који су се јавили међу државним вођама, засновани пре свега на сукобу унитаристичких идеала Јосипа Броза Тита и партијског руководства, довели су до сукоба око правца којим ће се држава у будућности кретати. Спорови о политичким и економским принципима послужили су као катализатори тензије.

Економске тензије: Различите републике које су чиниле СФРЈ имале су различите економске потребе и ресурсе. Неке републике сматрале су себе жртвом економских обавеза према заједничкој држави у односу на добијене повластице. Ове несугласице допринеле су сукобима између региона.

Етнички конфликти: У неким деловима Југославије, националне и етничке разлике стварале су константне тензије и сукобе. Поједине националне мањине осећале су се маргинализовано или обесправљено у односу на друге народе Југославије.

Централизам и децентрализам: Јавили су се и сукоби између идеја централизоване власти и децентрализованог уређења. Неки региони захтевали су више аутономије и права у односу на централну власт.

6. 1. ПРВО ПОД ПОГЛАВЉЕ

6. 1. 1. Промена економских односа

У другој деценији по формирању Федеративне Народне Републике Југославије, економија земље прошла је кроз значајне промене усклађујући се с идеолошким принципима социјализма и марксизма.⁶⁸⁰ Од краја Другог светског рата па до 1963. године, Југославија је доживела преображај економског сектора.

Један од првих и најзначајнијих корака економског преображаја било је национализовање привреде и национализација основних средстава производње. Ова мера је имала за циљ елиминисање капиталистичких структура и усмеравање контроле над средствима производње у руке државе, што је било у складу са идеологијом социјализма.⁶⁸¹ Оснивање самоуправних радничких савета допринело је већем учешћу радничке класе у управљању предузећима и њиховом већем залагању, мотивацији, и продуктивности.

Други битан корак била је земљорадничка, или аграрна, реформа, која је имала за циљ уништење старог аграрног система и прерасподелу земљишта међу пољопривредницима и приватним поседницима. Ова реформа је имала за циљ да обезбеди

⁶⁸⁰ Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom II knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр.210-211.

⁶⁸¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.291-292.

свим сељацима равноправан приступ земљишту и побољша пољопривредну производњу.⁶⁸²

Развој индустријског сектора био је један од кључних стратешких питања. Југославија је улагала у различите области као што су промет, енергетика, индустријска постројења и инфраструктура. Оснивање нових привредних области и индустријских комплекса захтевало је преоријентацију економске структуре.⁶⁸³ Међутим, развој није био једнак у свим регионима, што је довело до неравномерности у индустријализацији.⁶⁸⁴ Неједнако распоређивање ресурса и инвестиција међу републикама представљало је извор тензија и конфликта који су касније ескалирали у друштвене расколе.

Период до 1963. године у Југославији бележи значајне промене у економским односима. Мере национализације, земљорадничке реформе и усмеравање ка индустријској модернизацији представљале су покушаје да се формира социјалистички економски модел, који је, реформисан, обећавао са развојем индустрије олакшање друштвене изградње, али су га кочиле неусаглашености између унутрашњих односа пропорција у привреди, и општи заостатак економске политике.⁶⁸⁵ Међутим, неједнак развој и инвестиције у различитим регионима отвориле су пут за будуће тензије и конфликте.

Државне власти су примењивале политику одузимања имовине, усклађујући се с идеологијом социјализма. Конфисковање имовине од политичких неистомишљеника представљало је део ширег процеса који је имао за циљ консолидацију новог социјалистичког поретка.⁶⁸⁶

У првим годинама након Другог светског рата, под руководством Јосипа Броза Тита, власт у Југославији је спроводила политику експроприације имовине представника претходног режима и политичких неистомишљеника. Ова мера је спроведена у периоду када је држава преузела активне кораке ка реформи имовинских односа, са циљем изградње социјалистичког друштва.

Главна намера ових мера било је уклањање капиталистичких структура и прерасподела богатства радничкој класи. Претходни власници, често повезани са политичким или капиталистичким интересима, губили су контролу над привредним предузећима и земљиштем, будући сматрани „класним непријатељима” социјализма.

Мере конфискације имовине биле су ускладу са социјалистичким принципима самоуправљања, где су радници преузимали контролу и руковођење привредним субјектима. Ове реформе су имале за циљ преусмеравање ресурса ка општем друштвеном

⁶⁸² Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom I knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр.349-350.

⁶⁸³ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 555.

⁶⁸⁴ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.343.

⁶⁸⁵ Čolaković, Rodoljub, *Pregled Istorije Saveza komunista*, IRP, Beogra, 1963., стр.568-569.

⁶⁸⁶ Petranović, B., Popović, J., *Politbiro CK KPJ 1945-1948*, Službeni list, Beograd, 1995., седница Politbiroa 22.septembra 1946., стр.173-174

благостању, уместо приватном стицању богатства. Ипак, у неким случајевима, наведене мере коришћене су и као предмет злоупотреба и политичке репресије.⁶⁸⁷

Уз конфискацију имовине, овај период обележен је и другим мерама, као што су аграрна реформа и национализација привреде, које су преузете у циљу елиминисања класних и економских разлика. Са становишта власти, ове реформе биле су неопходне за изградњу социјалистичког друштва, док су са становишта политичких неистомишљеника представљале начин да се осујете и оштете они делови друштва који су били приклоњени старој власти.⁶⁸⁸

Мере експроприације биле су део ширег процеса који је тежио консолидацији социјалистичког поретка, али су истовремено имале дубоке последице по бивше земљопоседнике и представнике старог политичког режима.

Као најочигледнија последица конфискације имовине издвајају су економски губици претходних власника. Конфискација имовине обухватала је различите сегменте, укључујући привредна предузећа, земљишта, капитал и друге облике власништва.⁶⁸⁹ Губитак земљишта није наносио штету само материјалне природе, већ је узроковао и бројне дугорочне проблеме. Са аспекта политичких представника претходних режима, конфискација имовине представљала је не само губитак приватних интереса, већ и лишавање ових појединаца њиховог политичког и економског утицаја.⁶⁹⁰

Током периода којим се бавимо, личне и грађанске слободе политичких неистомишљеника су биле значајно ограничене, клима у земљи градила се на страху и репресији, мржњи према „реакцији,” а после 1948. године варира и клима према СССР-у, која пак, поприма мирнији ток после Стаљинове смрти 1953. године.⁶⁹¹ Ова ограничења била су саставни део стратегије власти, која је имала за циљ консолидацију социјалистичког режима и одржавање политичке стабилности. Уочавамо три етапе репресија над политичким противницима режима у послератној Југославији,⁶⁹² од којих је до сада највише било речи о „класним непријатељима,” који су на овај или онај начин представљали легат претходујућег политичког стања, и као такви, поднели удар послератне силе КПЈ, у периоду 1945-1948. године, по окончању рата.⁶⁹³ Овај период карактеришу периоди мрака, непокривени документацијом, тако да није лако, нити са

⁶⁸⁷ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр. 25-30. „Овај акт је планиран годинама пре тога, ипак се не може избећи повезивање његовог доношења и примене управо у време поновног кошкања са СССР-ом, погоршања односа са Западом, као и мађарске контрареволуције 1956.” Према: Mitrović, Momčilo, *Srbija 1945-1952*, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1988., стр.310.

⁶⁸⁸ Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.30-31.

⁶⁸⁹ Видети: *Službeni list FNRJ* br.4/1959.

⁶⁹⁰ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.167.

⁶⁹¹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.384-385.

⁶⁹² *Ibid.*, стр.182.

⁶⁹³ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.136-137.

прецизношћу утврдити колики је тачно њихов обим. Видели смо да је држава настојала да поступке равна идеолошки са токовима марксистичко - лењинистичке идеолошке основе, који се позовају на спонтаност устанка народних маса против угњетавања буржоазије. У пракси, сваки тај тренутак „спонтаности“ пажљиво је и дуго припремала совјетска Коминтерна.⁶⁹⁴

Политички неистомишљеници често су били лишени права учешћа у политичком животу.⁶⁹⁵ Увођење нових социјалистичких структура је допринело стварању једнопартијског система, где је Југословенска комунистичка партија имала апсолутну власт, а све форме опозиције су биле потиснуте. Други период наступио је после разилажења Тита и Стаљина после Резолуције Инфимбироа. Информбиро, или Коминформ, био је међународни комунистички информативни биро основан 1947. године с циљем координације активности комунистичких партија. Југославија, као земља с комунистичким режимом, била је чланица ове организације. КПЈ је, будући заговорник оснивања Информационог бироа, заслужна што је Београд 1947. године постао седиште за окупљање представника ове престижне институције на европском нивоу, будући да је СССР видео Југославију као упориште за своје источноевропске интересе. Упркос идеолошко - методолошкој блискости двеју партија, размимоилажења су се осетила непосредно после рата: Југославија је добијала економску помоћ са Запада, била поносна на самостални допринос у процесу ослобађања од окупатора (остале чланице ове коалиције су доживеле ослобођење искључиво интервенцијом Црвене армије), и као пионир - практикант народне демократије, прва склапала савезе и уговоре о пријатељству са сваком социјалистичком државом.⁶⁹⁶ Сукоби између југословенског руководства и совјетског лидера, Јосифа Висарионовича - Џугашвилија Стаљина, почели су, дакле, због неслагања у погледу економске политике, војног савезништва и унутрашњег развоја.

Тито је заговарао независни пут за Југославију, док је Стаљин инсистирао на потпуној контроли и доминацији Совјетског Савеза над свим комунистичким земљама.⁶⁹⁷ У јуну 1948. године, Информбиро је усвојио резолуцију којом је осуђена политика КПЈ као „анти-совјетска” и „националистичка.” Резолуција је теретила Тита и његове сараднике за одступање од марксистичко-лењинистичких принципа и затражила промену руководства у Југославији. Тито је одлучно одбио ове оптужбе, што је довело до потпуног раскида

⁶⁹⁴ Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom I knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950., стр.186.

⁶⁹⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.185.

⁶⁹⁶ „Посебно у погледу Трста, пошто Совјети нису желели да због тога доспеју у оштар конфликт са западним силама, или да одустану од неког другог потраживања, док су осим тога требали да воде рачуна и о интересима италијанских комуниста, а нарочито то што су совјетске тајне службе покушале да се иза Титових леђа уграде у југословенске апарате и тиме изграде једну директну, информациону и агентурну мрежу заобилазећи Београд.” Према: Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943-1948*, Zaslou, Šabac, 1991., стр. 126.

⁶⁹⁷ „Расправе је посебно изазивао манир система узајамних веза међу балканским народним демократијама. Стаљину није била у интересу свеобухватна интеграција нових социјалистичких држава, спрам које би теже могао да афирмише совјетску доминацију и принцип директног управљања него спрам скупине мањих држава, а једним од тежишта целокупне концепције сматрао је Југословене, који су настојали да постигну водећу улогу у региону. На крају је позвала „здраве снаге” КПЈ да у случају потребе, уколико се грешке не исправе, удаље своје руководиоце који су скренули са марксистичко-лењинистичког пута.” *Ibid.*, стр. 126-134.

између Југославије и Совјетског Савеза. Након Резолуције Информбироа, Југославија је предузела оштре мере против оних који су били лојални Стаљину и совјетској линији.⁶⁹⁸ Прогон стаљиниста био је обиман и суров, обухватајући широк спектар активности:

1. **Политички процеси и хапшења:** Стотине високих функционера и чланова КПЈ који су се сматрали просовјетски оријентисаним, били су ухапшени. Многи су оптужени за шпијунажу и контрареволуционарно деловање.⁶⁹⁹ Отуда се чини неопходним да прикажемо статистичке податке до којих је могуће доћи из литературе: „Оквирно се укупан број лишаваних слободе у Југославији, после II светског рата због политичких ствари у ширем смислу, може проценити на близу 500.0000, од тога у Србији не мање од 250.00 - 300.000. Око 300.000 ухапшених припадника различитих слојева грађанског друштва, који су опонирали или нису симпатисали нови режим, као и губитника у грађанском рату, око 100.000 сељака који су се противили колективизацији и откупу, и више од 56.000 ухапшених по линији ИБ-а.⁷⁰⁰ Немогуће је утврдити сасвим тачан број лица која су прошла кроз затворе, јер поред проблема „скривања,” у великом броју случајева (углавном у периоду до 1953.године) људи су држани по неколико месеци у притвору, а да никад није дошло до судског процеса. Знатан број је кажњаван „административном казном,” на висемесечни затвор и принудни рад.”⁷⁰¹

Цветковић са правом примећује да би и у најдемократскијим системима света сви који су посегли за насиљем да остваре своје политичке идеје (често и антидржавне), применом терора и нападом на институције система, били санкционисани; оно што, међутим, обесхрабрује јесте још један његов податак: „на IV пленуму Савеза комуниста 1951. године, Александар – Лека Ранковић поднео је извештај у коме стоји да је готово половина ухапшених током 1949. у појединим републикама била невина. Руководство УДБ-е упорно је тврдило да није упознато са мерама тортуре и нечовечног понашања према партијским неистомишљеницима у гулазима, попут Голог отока. Од унутрашњих политичких фактора на интензитет репресије пресудно су утицали одустајање од совјетског друштвеног модела, прокламовање нове идеологије самоуправне демократије и периодичне осуде грешака и злоупотреба службе државне безбедности.”⁷⁰²

⁶⁹⁸ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.3362-367.

⁶⁹⁹ „Треба истаћи да су политичка кривична дела ширења лажних вести, злоупотреба вере и цркве и повреда угледа република, покрајина, народа и народности Југославије били кажњиви и на основу поједних чланова кривичних закона република и покрајина. Јасно се уочава велики заокрет после 1951. и значајна флукуација политичког насиља, ублажавање курса 60-их и ескалација током 70-их, зависно од сложених фактора унутрашње и спољне политике у Србији и Југославији од 1947-1987. године. После 1951. у потпуности ублажава курс према политичким неистомишљеницима.” Према: Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011.,582.

⁷⁰⁰ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.341.

⁷⁰¹ Cveticović, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.590.

⁷⁰² Ibid., стр.240.

Следедећа велика ставка, око које многи критичари југословенског државног апарата, без обзира на то коју политичку опцију сами да заступају, имају униsono гледиште јесте

2. **Голи оток, и други логори:** Најпознатији симбол прогона стаљиниста био је логор на Голом отоку, где су затварани и мучени они који су били осумњичени за просовјетске ставове. Животни услови у логору били су изузетно тешки, а затвореници су били подвргнути физичком и психичком малтретирању.⁷⁰³ О тишини која је деценијама следила за голооточанима и разлозима зашто је тако, није умесно говорити на глас до данас, зато што су методе преваспитавања биле истовремено инвентивне и једноставне, а толико понижавајуће и ерозивне по личност, да су „јамајчани,” како су кажњеници интерно звали сами себе и између њих самих били склони да мењају тему када се боравак на Голом отоку помене; већ и због тога што је преживеле по повратку чекао ужас ресоцијализације, у условима накнадног праћења, и притиска власти да их се породице одрекну, до ниске вероватноће запослења. Особеност је и што су мере тортуре спроводили други затвореници под притиском управе гулага, али тако да изгледа као да је тортура спроведена на иницијативу самих затвореника.⁷⁰⁴
3. **Пропаганда:** Југословенска власт покренула је опсежну пропагандну кампању против Стаљина и совјетског модела комунизма. Медији су били мобилисани да осуде „стаљинистичке издајнике” и промовишу независни југословенски самоуправни социјалистички пут.⁷⁰⁵

Власт је примењивала контролу над медијима и „дала оригиналан допринос светском искуству социјализма измисливши самоуправну цензуру, успешнију од бирократско институционализоване, будући да је персонализована”, како би подржала „званичну линију” и спречила развијање било каквих облика опозиције, а она се манифестовала као партијска, судско - полицијска и самоуправна.⁷⁰⁶ Политичка критика и изражавање алтернативних ставова су били неприхватљиви, а кажњавање оног ко је „званичној истини” противуречио је било уобичајено.

Трећа фаза, започета дисидентством Милована Ћиласа, обележила је остатак деценије у Југославији, и изазвала почетак реформи целокупног партијског апарата и

⁷⁰³ „Само по линији Информбироа, наводно је ухапшено 55.663 лица, од чега је осуђено 16.312, а кроз Голи оток је између 1949-1958. прошло нешто преко 11.000 затвореника (према незваничним изворима логоре је прошло око 32.000). Моша Пијаде је изјавио у Савезној скупштини Југославије да је полиција у Србији у раздобљу 1945-1953. године ухапсила 171.731 лице због политичких ствари. Будући да је Србија учествовала у укупном броју становништва у Југославији са око 40%, а у броју ухапшених лица скоро половино, отпор властима и репресија државе на њеном тлу су у овом периоду изгледа били већи. За разлику од броја ухапшених по политичкој линији, број осуђених је био много мањи.” Према: *Cvetković, Srđan, Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.590.

⁷⁰⁴ Ibid., стр.641-656.

⁷⁰⁵ *Đimić, Ljubodrag, Agitpropkultura* стр.268; Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.260-261.

⁷⁰⁶ *Goluobvić, Zagorka, O samoupravnoj cenzuri, Književna kritika, br.3-4, godina XXI, Kritički brevijar, Beograd 1990.*, стр.24.

његове политике, уводећи земљу у релативно стабилан период по њеном окончању.⁷⁰⁷ Међутим, бура коју је изазвало Ђиласово дисидентство у односу на саму партију, али изразито одушевљавајућа по с другу генерацију стасале комунистичке омладине, завређује да се узме у озбиљно разматрање. Развио је идеје о демократизацији југословенског друштва, критикујући притом партијску бирократкју: указује на материјалне и политичке привилегије партијске олигархије, монопол над духовним и привредним животом, стављање партије изнад закона, и забрањеност друштвено-политичког дијалога.⁷⁰⁸ Такође, да је монопол партије нужен у рату, али да му у миру нема места у вођењу државне политике, и да је отуда главни циљ развоја самоуправног процеса тежња ка демократизацији једнопартијског система.⁷⁰⁹

Грађанска права су такође била подложна ограничењима. Опозициони активисти и критичари режима су хапшени и по катком поступку стрељани, уз конфискацију имовине. Наследници су остајали без права жалбе на овакве поступке. Описане мере су имале за циљ застрашивање и сузбијање сваког облика опозиције или дисидентског понашања.⁷¹⁰

Ове мере, упркос оправдањима заштите социјалистичког поретка и стабилности, довеле су у питање принципе демократије и људских права. Лишавање политичких права и ограничења слободе говора угрожавали су основна права грађана и доприносили атмосфери страха и аутоцензуре. Опозиционе групе и активисти су били изложени притиску и ризику одмазде, што је имало за последицу ускраћивање демократских процеса и немогућност било каквог облика плурализма у друштву. Критичко разматрање ових аспеката представља важан корак ка разумевању историје и друштвених промена у то време.

У периоду након Другог светског рата, Југославија је приступила амбициозном економском пројекту - национализацији. Око 80% средстава за производњу је конфисковано и дато под државну контролу.⁷¹¹ Ова друштвена трансформација је имала за циљ уклањање класних и својинских разлика, али је са собом донела и низ изазова и проблема.

⁷⁰⁷ „Ђиласов пут у дисидентство започет је (1948-1950) одбраном од Стаљинових напада и критиком стаљинизма у СССР-у. Настављен је трагањем за новим моделом социјализма, увођењем самоуправљања и залагањем за нову улогу КПЈ (1950-1952). На IV пленуму ЦК КПЈ, одржаном почетком 1951, усвојена је резолуција о теоретском раду у партији у којој се прихватају Ђиласове идеје о неопходности дискусије и борбе мишљења. Чланови партије требало би да имају право да слободно расправљају о јавно изнетим ставовима других чланова, иако су на нависим функцијама.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.277.

⁷⁰⁸ Jakovina, Tvrtko, *Americki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil & Srednja Evropa, Zagreb 2003. стр.368.

⁷⁰⁹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, стр. 277-279.

⁷¹⁰ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.50.

⁷¹¹ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.372-373.

Национализација, као мера економског развлашћивања, представља контроверзну тему у контексту економске политике. Ова мера, која се обично односи на прелазак приватно власништва националним институцијама, може имати значајне последице на економију и друштво:

1. Ограничавање грађанских права: Најочигледнија критика национализације је њено ограничавање индивидуалних права власника. Приватно власништво представља један је од стубова демократије и мерило личних слобода. Национализација може довести до губитка тих права, што може деградирати индивидуалну слободу и иницијативу.⁷¹²

2. Неефикасност и бирократска управа: Приватно власништво обично подстиче ефикасност и иновације кроз конкуренцију и жељу за профитом. Национализација, с друге стране, доводи до неефикасности у управљању ресурсима, посебно када држава постаје монополист. Бирократска управа и отсуство конкуренције резултују спорим и неефикасним пословним праксама.⁷¹³

3. Недостатак иницијативе за улагања и иновације: Национализација смањује стимулансе за улагања и иновације. Када држава постане већински власник, постоји мање иницијативе за инвеститоре да улажу у пројекте и развој. Овај недостатак затим доводи до стагнације и опадања економског развоја, што онемогућава брзу и ефикасну адаптацију на честе тржишне промене.⁷¹⁴

4. Недостатак конкуренције: Конкуренција је кључна за стимулисање ефикасности и иновација. Национализација уништава конкуренцију у одређеном сектору, што затим води до лоших услуга, виших цена и опадања квалитета. Осећај сигурности државног власништва смањује потребу за константним унапређивањем.

5. Политичка злоупотреба: Национализација води политичкој злоупотреби, где поједини политички лидери користе економске токове за сливање економских ресурса у своју корист или корист своје политичке елите, будући да је после рата власт освестила да има политичку моћ, али да је економска остала у рукама грађанства.⁷¹⁵ Овакав вид корупције доводи до деградације друштва и уништава економску равнотежу.

6. Неправедна конфискација: Аспект који је такође био изложен критици била је и неправедна конфискација. У многим случајевима, имовина је конфискована без адекватне надокнаде, што је изазвало осетни губитак за појединце и предузећа. Током процеса национализације, недостајао је систематичан и правичан приступ, што је оставило процес отвореним за злоупотребе и неједнакости.⁷¹⁶ На идеолошким основама, а правдајући их

⁷¹² Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 129.

⁷¹³ *Ibid.*

⁷¹⁴ *Ibid.* стр. 130-131.

⁷¹⁵ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 135.

⁷¹⁶ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 135.

широком лепезом друштвено - економских потреба земље у послератном периоду, држава је донела четрдесетиједан закон, који је пружао концепту отуђивања имовине законску легислативу:

„Одлука о прелазу у државну својину непријатељске имовине, о државној управи над имовином неприсутних лица и о секвестру над имовином коју су окупаторске власти присилно отуђиле (Службени лист ДФЈ, број 2/45); Закон о аграрној реформи и колонизацији (Службени лист ДФЈ, број 64/45 и Службени лист ФНРЈ, бр. 16/46, 24/46, 99/46, 101/47, 105/48, 19/51, 42-43/51, 21/56, 52/57, 55/57 и 10/65); Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији (Службени гласник НРС, бр. 39/45 и 4/46); Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији (Службени гласник НРС, бр. 5/48, 11/49 и 34/56); Одлука о установи суда за суђење злочина и преступа против српске националне части (Службени гласник НРС, број 1/45); Одлука о суду за суђење злочина и преступа против српске националне части (Службени гласник НРС, број 3/45); Закон о сузбијању недопуштене шпекулације и привредне саботаже (Службени лист ДФЈ, број 26/45); Закон о забрани изазивања националне, расне и верске мржње и раздора (Службени лист ДФЈ, број 36/45 и Службени лист ФНРЈ, број 56/46); Закон о заштити народних добара и њиховом управљању (Службени лист ДФЈ, број 36/45); Закон о конфискацији имовине и о извршењу конфискације (Службени лист ДФЈ, број 40/45); Закон о потврди и изменама и допунама Закона о конфискацији имовине и о извршењу конфискације (Службени лист ФНРЈ, бр. 61/46 и 74/46); Закон о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације (Службени лист ДФЈ, број 36/45); Закон о потврди и изменама и допунама Закона о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације (Службени лист ФНРЈ, број 52/46); Закон о држављанству Демократске Федеративне Југославије (Службени лист ДФЈ, број 64/45); Закон о држављанству Федеративне Народне Републике Југославије (Службени лист ФНРЈ, бр. 54/46 и 105/48); Закон о одузимању држављанства официрима и подофицирима бивше југословенске војске, који неће да се врате у отаџбину и припадницима војних формација који су служили окупатору и одбегли у иностранство (Службени лист ДФ, број 64/45 и Службени лист ФНРЈ, број 86/46); Закон о кривичним делима против народа и државе (Службени лист ДФЈ, број 66/45 и Службени лист ФНРЈ, бр. 59/46, 106/47 и 110/47); Закон о сузбијању недопуштене трговине, недопуштене шпекулације и привредне саботаже (Службени лист ФНРЈ, бр. 56/46 и 74/46); Закон о прелазу у државну својину непријатељске имовине и о секвестрацији над имовином одсутних лица (Службени лист ФНРЈ, бр. 63/46 и 74/46); Закон о поступању са имовином коју су власници морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача (Службени лист ДФЈ, број 36/45); Закон о потврди и изменама и допунама Закона о поступању са имовином коју су сопственици морали напустити у току окупације и имовином која им је одузета од стране окупатора и његових помагача (Службени лист ФНРЈ, број 64/46); Закон о заштити општенородне имовине и имовине под управом државе (Службени лист ФНРЈ, број 86/46); Закон о национализацији приватних привредних предузећа (Службени лист ФНРЈ, бр. 98/46 и 35/48); Уредба о арондацији државних пољопривредних добара општедржавног значаја (Службени лист ФНРЈ, број 99/46); Одлука Националног комитета ослобођења Југославије о привременој забрани враћања колониста у њихова ранија места живљења (Службени лист ДФЈ, број 13/45); Закон о поступању са напуштеном земљом колониста у Аутономној Косовско-Метохијској области (Службени лист НРС, број 9/47); Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Аутономној Косовско-Метохијској области

(Службени лист ФНРЈ, број 89/46); Закон о ликвидацији аграрне реформе вршене до 6. априла 1941. године на великим поседима у Аутономној Покрајини Војводини (Службени лист ФНРЈ, број 9/47); Основни закон о експропријацији (Службени лист ФНРЈ, бр. 28/47, 12/57 и 53/62 и Службени лист СФРЈ, бр. 13/65, 5/68, 7/68 и 11/68); Основни закон о поступању са експроприсаним и конфискованим шумским поседима (Службени лист ФНРЈ, број 61/46); Кривични законик (Службени лист ФНРЈ, број 13/51); Закон о извршењу казни, мера безбедности и васпитно-поправних мера (Службени лист ФНРЈ, број 47/51); Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга (Службени лист ФНРЈ, број 14/53); Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта (Службени лист ФНРЈ, број 52/58); Закон о искоришћавању пољопривредног земљишта (Службени лист ФНРЈ, бр. 43/59 и 53/62 и Службени лист СФРЈ, бр. 10/65, 25/65 - пречишћен текст, 12/67 и 14/70) - ако корисници права нису добили одговарајуће друго земљиште; Закон о одређивању грађевинског земљишта у градовима и насељима градског карактера (Службени лист СФРЈ, бр. 5/68 и 20/69); Закон о откупу приватних апотека (Службени лист ФНРЈ, број 50/49); Закон о потврди и изменама и допунама Закона о уређењу и деловању кредитног система (Службени лист ФНРЈ, број 68/46); Уредба о ревизији дозвола за рад и ликвидацији приватних кредитних предузећа (Службени лист ФНРЈ", број 51/46); Правилник о поступку ликвидације приватних кредитних предузећа (Службени лист ФНРЈ", број 57/46); Указ Председништва Президијума Народне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије У. бр. 392 од 8. марта 1947. године (Службени лист ФНРЈ, број 64/47)."⁷¹⁷

Нажалост, област из чије перспективе прилазимо истраживаној области, као и обим овог рада не допуштају да се сваки од њих пажљивије представи пред читаоца.

Иако је национализација имала одређене предности као што су равномернија расподела богатства и приступ основним услугама, критике се углавном односе на ограничавање индивидуалних права, неефикасност, недостатак иновација и политичку злоупотребу које су довеле до економског развлашћивања и опадања друштвеног благостања. Систем са државном контролом имао је за циљ заштиту радничке класе и сељаштва од потенцијалне експлоатације, али је у пракси наишао на проблеме као што је висок ризик од политичке манипулације и корупције.⁷¹⁸

Прва тачка критике односи се на сам процес национализације. Иако је њен циљ био редистрибуција богатства и уклањање унутрашње економске неравнотеже, постојали су бројни случајеви неправедне конфискације. Многи су тврдили да је овакав приступ уместо универзалне правде довео до привилегованих касти с једне стране и потпуних губитака за појединце с друге стране. Поред тога национализација је довела до уситњавања власништва и увођења снажне државне улоге у економији, што је довело до неефикасног управљања ресурсима, јер је централизована државна контрола често била склона

⁷¹⁷ Преузето са: <http://demo.paragraf.rs>, приступљено 24.12.2023.г.

⁷¹⁸ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.229.

бирокарским проблемима и спорим одлукама.⁷¹⁹ Привреда која се ослања на државу има тенденцију да буде мање иновативна и компетитивна на глобалном тржишту.

Огромне промене у својинским односима и систему привређивања довеле су и до промена у условима рада. Иако је национализација била предузета као корак ка осигуравању права радника, у многим случајевима она је довела до ограничавања слободе предузетништва и стварања унутрашњих баријера за предузетнике као и спољно економске и тржишне односе.

Један од највећих проблема била је исхрана сеоског становништва. Национализација је довела до промена у систему пољопривреде, али неке од њих нису биле успешне. Имања великог броја земљорадничких породица конфискована су и дата друштвеним пољопривредним задругама. На жалост, и саме задруге су се стало суочавале са проблемима у управљању и производњи.⁷²⁰

Такође, идеолошка димензија национализације имала је значаја у процесу спровођења ове мере.⁷²¹ Политички притисци и идеолошке агенде често су утицали на процес национализације, преусмеравајући га ка постизању политичких циљева, често на штету економске ефикасности.

Прва фаза национализације у Југославији, која се завршила 1946. године, представљала је један од кључних корака у трансформацији привредног система земље из капиталистичког у социјалистички, и подразумевала је прелазак приватне имовине, нарочито индустријских, трговинских и финансијских предузећа, у државно власништво.

Овај процес је спроведен превише брзо и без адекватне припреме. Национализација је обухватила широк спектар предузећа, од великих индустријских комплекса до малих занатских радњи, што је изазвало пометњу у привредном животу. Многи власници предузећа нису били адекватно обештећени, што је изазвало незадовољство и осећај неправде међу грађанима. Ово је, у комбинацији са оштрим мерама које је нова власт предузимала против противника национализације, довело до погоршања социјалне климе и раста незадовољства у друштву.

Стручњаци из области економије су такође критиковали национализацију због њеног негативног утицаја на привредну ефикасност. Прелазак предузећа у државно власништво често је значио губитак предузетничког духа и мотивације за иновације, јер су радници постали део бирократског система који није награђивао индивидуалне иницијативе. Ово је довело до стагнације и смањења продуктивности, што је негативно утицало на привредни раст. Критичари су истицали да је централизована планска привреда, која је заменила тржишне механизме, била неефикасна и склона грешкама, јер није могла да адекватно одговори на промене у потражњи и понуди.

⁷¹⁹ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.369.

⁷²⁰ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.230.

⁷²¹ Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр. 136.

Међународна заједница, посебно западне земље, такође су изразиле критике према национализацији у Југославији. Овај потез је виђен као део ширег совјетског утицаја на Источну Европу и био је перципиран као претња капиталистичком систему. Национализација је изазвала забринутост међу страним инвеститорима, који су се плашили да ће њихова имовина бити конфискована без одговарајуће компензације. Ово је довело до смањења страних инвестиција и економских односа са Западом, што је додатно изоловало Југославију на међународној сцени.

Ипак, упркос овим критикама, национализација у Југославији имала је и одређене позитивне ефекте. Она је омогућила брзу индустријализацију земље и развој кључних сектора привреде, као што су енергетика, рударство и тешка индустрија. Ови аспекти су чинили основу за каснији развој самоуправног социјализма, специфичног модела социјализма који је Југославија развила током 1950-их и 1960-их година.

Економија Југославије била је изузетно разнолика и хетерогена, али истовремено и прилично заостала. Процес национализације захтевао је разраду различитих приступа за различите секторе, што је представљало огroman изазов за планирање и спровођење.

Други изазов била је реакција домаћих предузетника и власника.⁷²² Неки од њих су се ослањали на сарадњу с новом влашћу, док су други покушали да се одупру процесу национализације. Такође, постојале су и извесне недоследности у спровођењу процеса национализације. Недостајао је јасан и конзистентан план за примену социјалистичког модела, узрок овог проблема лежи и у томе што процес национализације није био спровођен уз консултације и укљученост свих релевантних учесника. Одлуке су често биле брзоплето донете и настале су на основу идеолошког приступа, без узимања у обзир конкретних услова и потреба различитих сектора економије.

Централизована природа социјалистичког модела често је доводила до неспособности за брзу адаптацију на нове услове и потребе тржишта. Ограничена слобода предузетништва и иновација допринела је ограничавању економског раста и развоја.⁷²³

Процес национализације се често суочавао и са изазовима политизације. Одлуке и начини примене национализације често су били обележени идеолошким и политичким интересима, уместо да су се фокусирају на стратешке економске програме. Друга фаза национализације у Југославији наступа након 1948. године и означена је разилажењем Југославије са СССР-ом и формирањем независног пута социјализма, што је представљало својеврсни обрт у политици и привреди.

Ипак, ова фаза национализације такође је имала своје позитивне стране. Постигнуте су значајне промене у радничким правима и социјалној и здравственој заштити.⁷²⁴ Систем је омогућио обавезно основно школовање, после 1949. године дефинисано као

⁷²² Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Институт за новију српску историју, Београд, 2009., стр.173.

⁷²³ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.273-274.

⁷²⁴ Curtis, Glenn E., *Yugoslavia: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1992. Стр.116-117.

осмогодишње, стимулисано је средње и високо образовање, што је за последицу имало загарантовану могућност запослења; генерације радника стицале су право на пензију под кровом исте радне организације, пораст доходака и бруто зараде се осећао у урбаним, индустријализованим срединама; држава је премостила недостатак капацитета стамбеног простора изградњом огромних комплекса стамбених јединица.⁷²⁵ Међутим, ово је условљавано чланством, или симпатијама према владајућем режиму, а грађевински подухвати, поготово у послератном периоду зависили су махом од омладинских радних акција, што се може разумети као парадокс узевши у обзир динамику класне борбе против кулака и буржоазије. Средства су махом долазила од зајмова и помоћи западних страних сила, чији утицај се осећао у свим сегментима друштвеног живота после отклона од Совјетског Савеза, све до формалног помирења после Стаљинове смрти, крајем 1954. године, што се сматрало великим Брозовим политичким успехом.⁷²⁶ Овај вид финансијског инјектирања имао је своје лимите, чији врхунац излази из временског оквира овог истраживања.

6. 2. ДРУГО ПОД ПОГЛАВЉЕ

6. 2. 1. Насилна изономија

Изономија представља појам који означава равноправну расподелу богатства, ресурса и прихода у друштву. Термин потиче од грчке речи „isos“ што значи „једнак“ и „nomos“ што значи „закон.“ У суштини, изономија се односи на идеал који подразумева постизање система у коме сви чланови друштва имају једнак приступ економским и материјалним ресурсима, без великих неравнотежа у богатству и моћи. Да бисмо разумели овај појам у домену политике и политичког, неопходно је како каже Агнеш Хелер да се рауме да „све друге вредности, директно или индиректо улазе у сферу политичког са појмом слободе.“⁷²⁷

Потпуну правну једнакост у нововековној историји досеже теорија о ограничавању власти у Енглеској, (*Rule of Law*) а коју доноси Дајси 1885. године, која подразумева давање свим грађанима статус правног субјекта, и једнакости пред законом, тј. изједначеност у правима која отклањају или ограничавају самовољу власти на плану принуде.⁷²⁸ Владавина права подразумева не само придржавање закона, већ и да су закони усклађени са принципима једнакости и праведности. На оваквим поставкама окончан је феудализам, а либерална буржоазија концептом „владавине права“ изашла на крај са

⁷²⁵ „У настојању да прошири капацитете стамбених јединица, држава је седмогодишњим програмом изградила преко 1000.000 станова, на 20.000 нових грађевинских парцела, закључно са 1963.годином.“ Према: Bren, Paulina (ed.), *Communism Unwrapped: consumption in Cold War Eastern Europe* Oxford University Press, New York, 2012., стр.362. Такође у: Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 156-157.

⁷²⁶ Dimić, Ljubodrag, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954.godini, Balkan posle Drugog svetskog rata*, ISI, Beograd, 1996., стр.155-165.

⁷²⁷ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр.61.

⁷²⁸ *Ibid.*, стр. 135.

апсолутистичком владавином. Једнакост закона значи да се односи једнако на све грађане, а праведност закону је у легитимности, ако је прихваћен због уверења да се ради о праведној норми.⁷²⁹

Контрапункт правној држави је политичка, партијска држава која подразумева постојање политичке групе која заступа своју идеологију, и политичка решења горућих друштвених питања пласира као најбоља, једина могућа, а доласком на власт и обавезујућа по све грађане.⁷³⁰

Овакав концепт често се повезује са социјалистичким и комунистичким револуцијама, зато што се свака револуција позива на слободу тј. једнакост,⁷³¹ где је циљ стварање друштва у коме нема великих социјалних разлика и где се избегавају екстремне форме неравноправности. Тако настаје концепт социјалне државе, у либералном свету уздрманом бољшевичком револуцијом, која допушта могућност учешћа државе у сферама привредног живота, у својству фактора који уклања напетост.⁷³²

Марксов концепт представља радикалну критику либералног свођења једнакости на правну и политичку, која је без економске само мимикрија.⁷³³ Револуционарна струја социјалистичке идеологије коју је заступао Лењин, укида све друге облике политичких странака, као непотребне, па зато забрањује опозицију или фракционисање. Немогућност човека да сам оствари социјалну правду и једнакост гарантује партија. Стаљинизам представља бирократизовани облик лењинизма.⁷³⁴

Југословенска идеологија самоуправног социјализма појавила се као хумана варијанта социјализма, која је мешавина принципа револуционарне и социјалдемократске струје оплемењена неким оригиналностима, нудећи трећи, умерени пут.⁷³⁵

Демократија се, пак повезује са једнакошћу грађана пред законом, што је до данас њено главно својство. Херодот је демократију довео у везу са једнакоправношћу, (ισόνομία) као и сви њени потоњи хроничари.⁷³⁶ Тек од Русоа (Друштвени уговор) појам демократије је обogaћен идејом народног суверенитета, што је суверенитет довело у службу воље једноправних грађана, везане за народ, а удаљене од Бога и владара.⁷³⁷

Из изнетог може да се одреди следећи корак у размишљању, да кроз праксу видимо на који начин је могуће да идеја попут једнакоправности достигне своју апотеозу, и доведе се у везу са политичким насиљем.

⁷²⁹ *Ibid.*, стр. 136.

⁷³⁰ *Ibid.*, стр. 137.

⁷³¹ *Ibid.*, стр. 194.

⁷³² *Ibid.*, стр. 157.

⁷³³ *Ibid.*, стр. 209.

⁷³⁴ *Ibid.*, стр. 210.

⁷³⁵ *Ibid.*, стр. 211.

⁷³⁶ *Ibid.*, стр. 269.

⁷³⁷ *Ibid.*, стр. 270.

Изономија може обухватити различите аспекте, укључујући расподелу прихода, образовање, здравство и друге сфере живота. Она подразумева постојање закона и институционалних механизма који спречавају концентрацију богатства и моћи у рукама мале елите, истовремено обезбеђујући равноправност и приступ ресурсима свим грађанима.

Иако изономија у теорији представља идеал равномерне и праведне расподеле ресурса, постоје случајеви и системи у којима је примењена насилна изономија, што доводи до обесмишљавања саме идеје као такве. Насилна изономија односи се на примену снажне силе, закона и репресије ради насилне и неправедне контроле над државним апаратом, судством, војском, полицијом, васпитањемни образовањем, духовношћу или одсуством истог, економским сектором и богатством у друштву.⁷³⁸

Првенствено се насилна изономија може уочити кроз апсурдне економске и политичке системе који се представљају као социјалистички или комунистички, а у пракси се користе за одржавање на власти друштвених елита.⁷³⁹ Партијска бирократија и власт у таквим системима често се користе за богаћење блиских сарадника, укључујући и корупцију. Уместо стварања равноправног друштва, насилна изономија као последицу има систем у којем једна група има привилегован положај, док је већина становништва осуђена на сиромаштво и неравноправан приступ ресурсима.

Други аспект насилне изономије обухвата репресивне мере које се користе за задржавање контроле над економијом. Ограничавање слобода предузетништва, цензура и притисци на тружиште доводе до затварања простора за иновације и развој, али и до стварања тла за корупцију и неефикасност.⁷⁴⁰

Треће, насилна изономија може се огледати и у образовном систему и приступу образовању. У друштвима где власт контролише образовни систем, могуће је да се наметну идеолошки ставови и контролише снабдевање информацијама, што ствара недостатак критичког мишљења и цензуру.⁷⁴¹

Критика насилне изономије обухвата идеју да она често привидно служи идеалима равноправности и социјалне правде, док у стварности ствара и одржава неравномерне и неправедне системе.

У контексту Титове Југославије, конкретни пример насилне изономије може се видети у примени социјалистичке самоуправе и политичког система који је развијен под вођством Јосипа Броз Тита. Југославија је била социјалистичка држава која је стремилa ка изградњи равноправног и унитарног друштва на принципима самоуправе и борбе против буржоаског система вредности, поретка, класно – економских односа. Међутим, у пракси је ова самоуправа често била обележена одређеним неуравнотеженостима и недоследностима.⁷⁴² Политичка и економска власт била је концентрисана у рукама

⁷³⁸ Чолаковић, Родољуб, *Преглед Историје Савеза комуниста*, ИРП, Београд, 1963., стр. 558-559.

⁷³⁹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр. 266-267.

⁷⁴⁰ *Ibid.*, 296.

⁷⁴¹ *Ibid.*, 272; Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 372.

⁷⁴² Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр. 272.

партијског врха, који је имао последњу реч у одлукама, што је стварало систем у коме је мала група људи контролисала кључне аспекте друштва.⁷⁴³ Такође, формирање властите бирократске класе и постојање партијског чланства као фактора који одређује успех или неуспех у друштву, допринело је стварању неравнотеже и система у коме је моћ била концентрисана у рукама одабраних људи – партијске елите. Насилно спровођена изономија у Југославији у периоду од 1945. до 1963. године била је комплексан процес који је укључивао борбу за власт, елиминацију опонената, увођење самоуправљања и изазове за стабилизацију друштва.

У периоду између 1945. и 1963. године, Југославија се нашла под значајним утицајем спољнополитичких прилика које су диктирале темпо и начин спровођења политичке једнакости у земљи.

1. **Хладни рат и балканска дипломатија:** Југославија је била свесно пасиван учесник Хладног рата и налазила се између совјетског и западног блока. Ово је утицало на политички контекст у земљи, а Титов режим је испрва имао снажну подршку из Москве. Међутим, дошло је до раскола између СССР-а и Југославије 1948. године, што је директно утицало на унутрашњу политичку динамику.
2. **Информбиро и сукоби између балканских чланица:** период Информбироа представља раздвајање Титове владе од СССР-а и осталих источноевропских комунистичких земаља. Раскол са Стаљином допринео је појачаној самосталности и одбрани југословенског модела социјализма. Унутрашњи национални конфликти у ФНРЈ, као на пример сукоби хрватског и српског партијског руководства, такође су обликовали политичку сцену.
3. **Светска трговинска организација и спољна економска отвореност:** током 1950-их и 1960-их година, Југославија је почела да примењује политику отворене економије и учествовала је у формирању Покрета Несврстаних земаља. Спољна економска отвореност имала утицај на побољшање унутрашње политичке ситуације и економски развој.⁷⁴⁴
4. **Управљање релационих односа са националним мањинама:** узимајући у обзир различите етничке групе у Југославији, режим је морао да балансира између националних интереса и јединствености социјалистичког пројекта. Односи са националним мањинама и различитим регионима мењали су се у складу са спољнополитичким контекстом и изазовима.⁷⁴⁵

Спољнополитички оквир је, стога, био кључан за обликовање политичких одлука и стратегија у Југославији током овог периода. Утицаји Хладног рата, раскол са СССР-ом и активности у међународним економским и политичким организацијама обликовали су ставове режима и усмеравали његове кораке у остваривању политичке једнакости у земљи.⁷⁴⁶

⁷⁴³ Димић, Љубодраг, *Историја српске државности, књига 3.*, Српска академија наука и уметности, Нови Сад, 2001., стр.371.

⁷⁴⁴ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.54.

⁷⁴⁵ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.226.

⁷⁴⁶ *Ibid.*, стр.246-248.

6. 3. ТРЕЋЕ ПОД ПОГЛАВЉЕ

6. 3. 1. Промена општих културних образаца у Југославији (1945-1963)

У периоду од 1945. до 1963. године, Југославија проживљава значајне промене у општим културним обрасцима, обликованим под утицајем ратних догађаја, социјалних промена и војно - политички наметнуте идеологије, на путу изградње новог социјалистичког друштва до самоуправљања.⁷⁴⁷

⁷⁴⁷ „Законским прописима и на друге начине гушено је све оно што је сматрано да треба да нестане. Укинуте су приватне и верске школе, приватни издавачи, штампарије, књижаре, кинематографи, приватна позоришта, библиотеке и читаонице, забрањен рад културно-просветних друштава и националних установа, као што су били: Друштво Светог Саве, Коло српских сестара, Српски културни клуб, Српски књижевни гласник, Музеј кнеза Павла, бројне универзитетске и друге задужбине и фондови. Укидањем ових установа елиминисана је могућност да се опозиција окупља око националних установа и завода. Министарство просвете делило је имовину укинутих институција републикама и установама са препоруком да се не популарише, показује, излаже и објављује. У установама које су наставиле да постоје и раде (САН, Матица српска, Универзитет у Београду, Народна библиотека, Архив Србије, Народно позориште, Коларчев народни универзитет, Српска књижевна задруга и друге) социјалистичка власт је на руководећа места поставила партијски одане људе, ангажовала нове сараднике и увела нову организацију, нове форме и нове садржаје рада. Српска академија наука је ангажована да се бави питањима искоришћавања руда, вода, повећања пољопривредне производње и сл. Српска књижевна задруга је због трансформације прву књигу издала тек

Културна политика Југославије је била усмерена ка образовању и културној еманципацији грађана. До разлаза са Совјетима 1948. године, осећао се доминантан утицај СССР-а на све сегменте живота у Југославији, тако да ни домен културе није изостајао.⁷⁴⁸

Поред формалног образовања, држава је подржавала разне облике културног уздизања, укључујући курсеве, радионице и културне клубове. Ове активности су имале за циљ подизање културног нивоа становништва и стварање свести о значају културе и уметности за друштвени развој.⁷⁴⁹

Библиотеке, музеји и културни центри отворени су широм земље, чиме су културни садржаји постали доступни ширем кругу људи. Ове институције играле су кључну улогу у очувању и промоцији културне баштине Југославије, као и у образовању нових генерација о културним и историјским вредностима земље.⁷⁵⁰

Ослобођењем Југославије и променом друштвено - политичких образаца, нова власт је усмерила посебну пажњу на изградњу нових културних норматива који почињу да се граде на наслеђу партизанске борбе,⁷⁵¹ завршавајући на тај начин процес који је започео оснивањем краљевине СХС, а завршио се прекидом вишевековног континуитета изградње *етоса* српског народа, доносећи му нову, несвојствену идентитетску основу. Политика брисања различитости и уједињавања различитих националности под паролом братства и јединства ишла је ка формирању јединственог културног идентитета.⁷⁵²

Тај нови, пожељан и негован идентитет грађен је систематски, на свим формативним аспектима изградње човекове личности, и упркос скромним полазним основама, развијао се брзо, будући да је у опонашао совјетски модел, који је процес сопствене инсталације до тог тренутка имао времена да уобличи и развије. Докнић сматра да обасци културних промена изгледају овако: „Традиција је свесно замењена традиционализмом. Тако је традиција постала синоним за превазиђено и конзервативно, које кочи стварање нове историје. Нова пролетерска култура (пролеткулт) није била потребна само за промене у култури, већ је захватала целокупне идејно - друштвене односе. Свака културна акција је морала бити класно утемељена, југословенски јединствена и масовна. Најбољи пример за такве акције биле су масовне манифестације

1947. године.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр.48.

⁷⁴⁸ Димић, Љубодраг, Совјетски културни утицај у Србији 1945–1953, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, 1987, Београд, 1987, 155–173.

⁷⁴⁹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.276-278.

⁷⁵⁰ Димић, Љубодраг, Београдска штампа и обнова Универзитета (октобар 1944–март 1945) Добрица Вуловић (ур.) *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, Београд, 1983., стр.276.

⁷⁵¹ Димић, Љубодраг, *Историографија и идеологија – југословенско искуство 1945–1955, Годишњак за друштвену историју*, вол. 1, бр. 1, Београд, 1994., стр. 43.

⁷⁵² „Митологизација НОБ-а огледала се и у подизању споменика, мостова, школа и других спомен-обележја са именима бораца из НОР-а. У вези с овим активностима Министарство просвете ДФЈ препоручило је 12. јуна 1945. да „споменути иницијативу треба не само дозволити, већ је треба препоручити свим установама и одборима.“ АЈ, 313, 3, 11; документ бр. 95., *Ibid.*, стр. 247.

Титове штафете, манифестације Народне технике и спортске манифестације, у којима је учествовало милионско становништво, свих година и свих нивоа образовања.”⁷⁵³

Идентитет Југославије је био у израженој фази трансформације, под интензивним утицајем ратних догађаја и идеолошких промена. Иако је овај период допринео почетку уједначеног раста и развоја народа Југославије, реперкусије социјалистичке државности које су неминовно следиле довеле су до сложених промена у систему вредности, који није укинут; напротив, изграђен је врло ригидан етички норматив, али је његова *каквоћа* можда и трајно променила вековима грађен систем вредности и идентитетски образац.⁷⁵⁴

Једна од кључних друштвених промена након успоставе ФНР Југославије била је реформа образовног система. Комунистички режим је увидео значај образовања за изградњу новог социјалистичког друштва. Бесплатно и обавезно основно образовање уведено је како би се смањила неписменост и омогућило приступ образовању свим друштвеним слојевима.

Реформа образовања укључивала је и промене у наставним плановима и програмима, који су сада наглашавали социјалистичке вредности, историју радничког покрета и важност колективног рада. Универзитети и средње школе проширили су своје капацитете, а посебна пажња посвећена је техничком и стручном образовању како би се подржала индустријализација земље. Ширење мреже школа и универзитета, посебно у руралним и мање развијеним областима, омогућило је већем броју људи приступ образовању и социјалну мобилност.

Наставни план и програм представљао је битан инструмент за обликовање идеолошких и културних образаца друштва. У овом периоду, социјалистичке идеологије, као што су марксизам и Титов самоуправни социјализам, имале су значајан утицај на образовни систем.⁷⁵⁵ Сваки друштвени и политички систем настоји да васпитава и образује грађане у складу са својим основним идеолошким поставкама.⁷⁵⁶ Сврха школског система је да, кроз различите наставне садржаје, оформи будуће носиоце самог поретка. То подједнако важи и за традиционална и модерна друштва, као и за тоталитарни и

⁷⁵³ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр.25.

⁷⁵⁴ „Отпор између 1953. и 1968. године систематски је пружала једино политичка емиграција кроз пропагандну и другу политичку делатност. Шири фронт отпора и јавне критике у земљи запажа се тек током 60-их када стасавају млађи и образованији људи, школовани и одрасли после рата. Оно што примећују аналитичари службе безбедности јесте новина да све више делинквената долази из комунистичких породица. Они наводно користе „либерализацију режима,” пре свега у сфери културе и медија, за критичко сагледавање друштвене стварности, понекад и јавну манифестацију незадовољства (демонстрације, штрајкови). Нови центри друштвеног отпора тако постају студентске организације, часописи, клубови књижевника, факултети, поједине културне и научне институције. Преиспитивања, критика и отпор долазе сада претежно с позиција марксистичке левице или анархизма, чије је деловање све израженије после 1968. године.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013. стр. 54–63.

⁷⁵⁵ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.272.

⁷⁵⁶ Видети: Теодосијевић, Петровић, Сања, „Конструктивноваспитање” најмлађих припадника југословенске заједнице, *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.391.

демократски друштвени поредак.⁷⁵⁷ О овоме сведочи Едвард Кардељ: „Савез комуниста Југославије жели да изгради такав метод марксистичког образовања у коме марксизам неће бити третиран као догма, него као упутство за рад, а то значи као жива наука за револуционарну друштвену акцију у садашњој епохи историје човечанства и посебно у развоју нашег самоуправног социјалистичког друштва; то јест за садашњу фазу борбе радничке класе за њено класно ослобођење, а самим тим и за такве социјалистичке производне односе који воде нестајању свих класа и свих облика класног и другог угњетавања, за самоуправљање радничке класе. Комунизам није стање које треба да буде успостављено, идеал ка коме стварност треба да се управља, него стварни покрет који укида садашње стање. Савез комуниста не би могао да врши улогу револуционарне авангарде радничке класе и социјализма, када би циљ, комунизам у пракси, који одређује правац његове свесне акције изгубио из вида и предао се емпиризму.”⁷⁵⁸

Пре Другог светског рата у Југославији је постојала друштвено - економска и културна заосталост: 76,6% становништва живело је од пољопривреде, 44,6% становништва било је неписмено, велики број деце није био школован. После рата главна акција је била описмењавање неписмених, посебно сеоског становништва.⁷⁵⁹ Наставни план и програм били су директно усмерени ка промоцији социјалистичких вредности, самоуправљања и једнакости. Основна идеја била је образовати грађане који ће бити активни учесници у изградњи социјалистичког друштва. Предмети као што су историја и друштвене науке били су дизајнирани тако да подучавају о историји радничког покрета, социјалистичким принципима и борби за радничка права. Наставни кадар није постојао, интелигенција у смислу *идеолошки* стручно оспособљеног научног кадра такође; осећало се велико неповерење према идејама, методама рада и политичким уверењима предратних интелектуалаца у друштву које је бежало од прошлости, раскидало са традицијом и обезвређивало све претходне вредности.⁷⁶⁰ Стога је процес изградње интелектуалца формираног у жељеном духу био мукотрпан процес, комплексан за постизање, већ и због тога што нису могли постојати јасно и прецизно издефинисани оквири које би производ задовољио; систем ограничен могућностима је у овоме дуго лутао.⁷⁶¹ Дакле, један од кључних аспеката наставног плана била је интеграција идеолошких матрица социјализма у све аспекте образовања. Из прокламованог циља образовања и васпитања произашли су „општи задаци просветних радника социјалистичке Југославије: 1) да васпитавају младе нараштаје у духу југословенског социјалистичког патриотизма, љубави према домовини, њеним народима и свим „неослобођеним“ Југословенима изван домовине, што је подразумевало оданост тековинама народноослободилачке борбе, социјалистичкој изградњи, народној демократији, народној армији и спремност да се брани земља; 2) да васпитавају у духу интернационализма, који полази од уверења да су Југословенима страни шовинизам, национална и расна нетрпељивост и дискриминација, што је

⁷⁵⁷ Димић, Љубодраг, *Културна политика Краљевине Југославије II. Школа и црква*, Београд, 1997., стр. 117–144.

⁷⁵⁸ Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje*, knjiga XII, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1960, стр.213.

⁷⁵⁹ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009.,стр.60.

⁷⁶⁰ Perišić, Miroslav, *Partija i novi identitet jugoslovenske inteligencije*, *Dijalog povjesničara-istoričara* 4, Zagreb, 2001., стр. 187.

⁷⁶¹ *Ibid.*, стр. 188., и даље.

подразумевало развијање солидарности са потлаченим народима широм света и сарадњу са напредним покретима, а против империјализма и фашизма; 3) да кроз образовно-васпитни процес развијају сталну будност према непријатељима „нове Југославије“ – да воде борбу против спољних непријатеља, као и борбу против унутрашњих, кроз сузбијање и искорењивање „малограђанских навика и традиција, предрасуда и сујеверја;” 4) да васпитавају у духу новог социјалистичког односа према раду и народној имовини, што подразумева да би младе требало научити да је рад у функцији изградње социјалистичке домовине и благостања свих грађана, односно у функцији искорењивања „паразитизма и друштвеног штеточинства сваке врсте;” 5) да васпитавају у духу колективизма и „здравог истинског другарства и пријатељства међу људима,” што значи развијање свести да сви грађани учествују у остваривању заједничког циља – изградње социјализма.”⁷⁶² Социјалистичка идеологија такође је обликовала и техничке дисциплине. Образовање је било усмерено ка развоју техничких вештина које би подржавале социјалистичку економију и индустријализацију. Овакав приступ образовању имао је за циљ стварање кадрова способних за рад у индустријском сектору, што је било битно за економску и социјалну стабилност социјалистичког друштва.

Језик и литература су се такође користили као средства за ширење социјалистичких вредности, кроз промовисање револуционарних идеја и класне борбе. Уметници су били подстицани да изражавају социјалне и политичке идеје кроз свој рад, при чему су национални и културни мотиви били стављени у службу идеологије.⁷⁶³

Истраживачки рад је често био усмерен на теме које су подржавале социјалистичке концепте, а оданост партији је била битан фактор у запошљавању у домену науке и културе.⁷⁶⁴ Медији, укључујући новинарство и филм, су такође имали кључну улогу у обликовању културних образаца, а поред тога били су под јаком контролом.⁷⁶⁵ Друштвено-политички ангажман постаје прецизан фокус медијске праксе, а производња у домену културе је условљена идеологијом новог друштва.⁷⁶⁶

⁷⁶² Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 69.

⁷⁶³ „Према Леониду Тимофејеву социјалистички реализам „карактерише тежња да створи социјалистичке карактере под социјалистичким односима” То је уметност ослобођеног човека заснована на јединству романтичног и реалистичног приступа животу. Стваралац је револуционарна власт и партија, а уметник - њен пуки следбеник и пропагатор, онај који води и надзире, нека врста диригента оркестру који свира на задату тему. Одмах по ослобођењу неки неподобни писци су стрељани или осуђени као сарадници окупатора, лустрирани од Суда части или се нашли у емиграцији.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр. 367.

⁷⁶⁴ Димић, Љубодраг, Совјетски културни утицај у Србији 1945–1953, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, 1987, Београд, 1987., стр. 169.

⁷⁶⁵ *Ibid.*, стр. 167.

⁷⁶⁶ „Биоскоп као најпопуларнији вид забаве (са 23,4% гледаности) био је од почетка под посебном контролом режима. Он се показао као моћно средство политичке и културне пропаганде, нарочито на селу где су се сељачке масе први пут среле са филмом. У циљу успешније пропаганде уз представе је ишао тумач који је гледаоцима објашњавао радњу и личности, али и како треба да мисле. Највећи ефекат су имале документарне Филмске новости о обнови, ситуацији у свету или протеклом рату. До 1948. национализовани су готово сви биоскопи у земљи, а многи дистрибутери су кажњени као сарадници окупатора јер су радили у време окупације.” *Ibid.*, стр. 374.

Цензура је била присутна у медијима, а изражавање супротстављених ставова било је непожељно. Вести су биле тенденциозно представљане у складу са партијском линијом, док су филмови и телевизијске серије били прилагођени тако да посебно истичу социјалистичке вредности и достигнућа режима.⁷⁶⁷ Овај облик контроле је изазивао бројне реакције, наглашавајући дубоке друштвене поделе.

Главни проблем идеолошки обојеног наставног плана и програма јесте у недостатку критичког разматрања и демотивацији за стваралаштвом и променама. Овакав приступ образовању често може ограничити слободу мисли и израза, што може имати негативне последице изражене кроз једноумље и доктринарни поглед на свет и стварност, у парадоксално, доста широко постављеном совјетском моделу приступа општем образовању.⁷⁶⁸

Због тога, наставни план и програм у Југославији од 1945. до 1963. године био је пре свега инструмент за обликовање социјалистичког друштва. Промовисане су идеолошке матрице социјализма кроз различите предмете и дисциплине, стварајући грађане ангажоване у изградњи колективне и наводно једнаке заједнице.

Нови наставни план и програм је подразумевао и системско уклањање неподобних наставних кадрова. Ова пракса имала је за циљ усмеравање образовног система у складу с идеолошким стандардима, често по цену академске и научне слободе. Постојали су различити критеријуми који су се користили за одређивање „неподобности” наставног кадра, и обухватили су политичке и идеолошке аспекте. Наставници који нису показали довољан ниво ангажовања или подршку социјалистичком режиму, или који су изражавали критике према власти, често су се налазили под мерама суда.⁷⁶⁹

Овакве акције биле су спровођене у име „чисте” социјалистичке партијске линије, али су се често користиле и како би се одбацио стручан кадар који није био политички

⁷⁶⁷ „У оквиру агитационо - пропагандних комисија постојали су посебни сектори за теоријско-предавачки, културни, организационо-технички и педагошки рад. Сваки сектор је имао руководиоца, док је радом комисије руководио члан партијског руководства задужен за сектор агитације и пропаганде. Постојала је изражена персонализација у раду овог тела, а цео систем је био изразито бирократизован.” *Ibid.*, стр.347.

⁷⁶⁸ „У другој половини 60-их стасавањем генерација рођених после Другог светског рата, рађа се шира база отпора ауторитарном поретку у редовима студената, критичке интелигенције и образованијих слојева. Радничке масе, придобијене бројним припадностима и демагошким мерама, осим ретких изузетака, држале су се резервисано и биле незаинтересоване за политичке догађаје. Слично је и са маргинализованим сељацима који, као конзервативан елемент у друштву, нису били склони друштвеним сукобима и пружању знатнијег отпора недемократском поретку осим у случају удара на земљишни посед колективизацијом.” *Cvetković, Srđan, Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.67

⁷⁶⁹ „Власт је захтевала да се промени профил учитеља. Народним учитељима образованим у Краљевини Југославији замерано је да „нису васпитавани ни припремани за јавни рад.” Највећа морална дужност и обавеза било је активно учешће у јавном животу, јер учитељ „мора бити начисто са нашом данашњом стварношћу, темеље школском и народном образовању морају бити тековине НОР-а. У духу тих тековина морају се васпитавати младе генерације.” Партијска директива је гласила: ако се учитељ не саживи са том стварношћу не може бити наставник и не може радити у школи. Он је морао да буде темељ и ослонац нове власти.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952, књ. 1*, Архив Југославије Београд 2009., стр.62.

подобан или који је претстављао потенцијалну опозицију, зато што се још увек осећало јако грађанско наслеђе. Потенцијално негативне последице по квалитет образовања стварало је и то што су многи квалификовани и ангажовани професори и предавачи били замењивани људима који су били верни режиму, и спремни да доследно спроведу директиве Агитпропа, али не нужно квалификовани за образовну функцију. Циљ је био остваривање идеалног друштва у којем су сви чиниоци били ангажовани, послушни и подлежни социјалистичкој идеологији.⁷⁷⁰

Ова пракса је представљала покушај насилне хомогенизације мишљења и ставова, али је у суштини довела до губитка разноврсности и интелектуалне слободе у образовању. Створен је дефицит квалификованих и компетентних кадрова у образовању, а одбацивање наставног кадра, на основу политичких или идеолошких критеријума, ограничавало је плурализам мишљења и водило до једноумља. Ђилас каже: „КПЈ је у културној политици започела са процесом коренитог и наглог мењања духовне културе и система вредности и односа људи према њима. Корените промене које су се огледале у насилној промени свести целе популације имале су све одлике револуције. Још у току рата, а поготово после ослобођења, комунистичка идеја је имплементирана преко сваког окупљања становништва. Свака врста дошколовавања, описмењавања, и радних акција имала је за циљ ширење партикуларне идеје комунизма. Институционализацијом управе те партикуларне идеје су постале оствариве, а комунистичка држава је на тај начин градила и учвршћивала власт. У непрекидној бризи за свест својих поданика створени су застрашујући термини „инжињери душа” и „уздизање маса,” а у циљу преображаја употребљени су новинари, идеолози, плаћени писци, специјалне школе... огромна материјална средства, све је ангажовано око тога. Све новине у крајњој линији су службене. Тако радио и друго.”⁷⁷¹

Сама контрола неподобних наставника била је морално дегутантна. У питању је процес у који су често били укључени партијски чланови у образовним институцијама, који би пратили ставове и понашање својих колега. Неподобни наставници и професори често су били изложени притисцима да се приклоне партијској линији, у супротном, ризиковали су да буду пријављени као неподобни, и стога процесуирани. Сама партијска инфраструктура образовног система створила је атмосферу страха и аутоцензуре, где су наставници избегавали изразито критичке ставове и идеје које би довеле до нежељених последица по њих и њихов рад.

⁷⁷⁰ „У конципирању културне политике и одређивању према културном наслеђу и традицији КПЈ је тражила извориште у учењу идеолога марксизма и лењинизма. За стварање „социјалистичке културе” спремала се пре рата и окупације земље. Када је револуционарним путем дошла на власт применила је радикалан однос према традицији и културном наслеђу. Социјалистички реализам који је заступала изградио је критеријуме за вредновање уметничких дела и културног наслеђа. Циљ је био да се изгради нова култура, способна да изрази друштвено-политичке промене. Традиција и културно наслеђе које је могло да служи социјалистичкој мисли и изградњи прерађивано је и прилагођавано новом времену и новим захтевима.” Према: Димић, Љубодраг, *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945– 1952*, Београд 1988., 49–50.

⁷⁷¹ Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр.25

Увођење предмета чији су планови и прогарми прилагођавани идеолошким и политичким садржајем у образовном систему у Југославији, представљало је заправо кључни механизам за формирање социјалистичког друштва и промовисање идеолошких основа режима, у циљу преузимања потпуне контроле над васпитно - образовним процесом; органи власти нове државе су извршили експропријацију установа просвете и културе и тако је, врло брзо после извојеване револуције, Партија обезбедила монопол над системом образовања и васпитања у Југославији.⁷⁷²

Питање слободе вероисповести такође је варијало: од последица аграрне реформе по традиционалне Цркве и верске заједнице, у циљу да се минимализује економска база за мисију и организацију, до консеквентних, које ћемо укроко приказати:

- 1) Верске заједнице су чувари колективног сећања, и обредно су глорификовале ратне жртве, што режиму није одговарало, у настојању да изгради над - нацију.
- 2) Отуда је религијски поглед на свет осуђиван као ретроградан, заостао, и на сваки начин неприхватљив.
- 3) Рад цркава и верских заједница је отежаван, контролисан, и уколико је супротстављен идеологији режима - драконски кажњив.

Држава је суспрела и исламске обичаје, распустивши шеријате, забранивши ношење фереџе, бурке и зара, укинула мејтеф (основно верско образовање, kuttab, ћитаб).⁷⁷³ Јеврејској заједници је такође национализацијом онемогућен нормалан рад. Православни свештеници су јавно вређни и обесмишљавани у јавности, штампа и гласила цензурисани, имовина подржављена, а пастирски рад сведен у сферу приватног, као и слобода вршења обреда. Државни празници и манифестације намерно су „покривали” верске. Ватикан је 1949. године декретом забранио својим верницима приступање Комунистичкој паартији, што је три године касније резултирало прекидом дипломатских односа.⁷⁷⁴ Обавеза условљена дипломатским односима са Савезницима спречила је режим да понови албански модел Енвер-Хоџе који је од храмова направио штале и складишта, али је суптилнији приступ постепено наметнуо општу друштвену секуларизацију.

Једна од доминантних културолошких промена које су дошле са комунистичком револуцијом у Југославији јесте и укидање верског образовања, значајна измена у образовном систему, представљајући интегрални део ширег процеса секуларизације и подршке атеистичким идејама које су доминирале током тог периода.⁷⁷⁵

⁷⁷² О полазним основама културне и просветне политике у социјалистичкој Југославији и циљевима и задацима културне политике КПЈ, видети у: Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918–1988 III*, Beograd 1988., стр.56–85; Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd 1988.

⁷⁷³ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.232.

⁷⁷⁴ *Ibid.*, 233.

⁷⁷⁵ „Посебно место у процесу идеологизације и политизације просвете у социјалистичкој Југославији имала је борба против религије и утицаја верских заједница на образовање и васпитање будућих грађитеља социјализма. Марксистички поглед на свет заснивао се на дијалектичком материјализму, веровању да не постоји ништа изван природе (материје). Она није статична, већ је подложна сталним променама, а све оно

Верско образовање је традиционално имало важно место у образовном систему, пружајући увид у учење верских заједница, у циљу катихизације, и представљало интегративни и кохезивни чинилац у погледу етичке инклузије. Међутим, са доласком социјалистичке власти, јавила се потреба за рационализацијом образовног система и усмеравањем младих ка атеистичком светоназору.⁷⁷⁶

Укидање верског образовања праћено је широм секуларизацијом друштва, где су верске институције и верски обичаји губили свој доминантни статус; комбинацијом административних мера, пропаганде и принуде КПЈ је постепено сужавала маневарски простор верским заједницама. Верска настава је практично онемогућена усвајањем Закона о народним школама, децембра 1951. године.⁷⁷⁷ Ова мера је имала за циљ стварање основа за „новог човека” који ће бити оријентисан ка социјалистичким вредностима.⁷⁷⁸

Ниску толерантност режима предвођеног КПЈ према верским заједницама и њиховим правима и слободама у новоетаблираном поретку видимо из следећег извештаја: „У Босни и Херцеговини веронаука се предавала у 45 основних школа, од готово 1.400 колико их је те године било у републици. Није се одржавала ни у једној средњој школи, изузев у медреси у Сарајеву и фрањевачкој гимназији у Високом. Веронауку је похађало нешто мање од 10.500 ученика, од приближно 268.000 колико их је укупно било у републици (око 4%). Од тога највећи број, око 51%, био је католичке вероисповести, око 35% муслиманске, а око 14% православне. У Црној Гори је значајно унапредовала атеизација друштва: верску наставу похађало је 343 ученика од приближно 57.500 (око 0,6%). Од тога је две трећине отпадало на Которски срез (највероватније католике). Верских школа нема нити се празнују верски празници. Веронаука се уопште није учила у Македонији, мада је постојала сумња да су у неким мањинским школама потајно радиле сибијан-мектебе, једна врста курса која је најмлађима давала основну исламску подuku. Ситуација у Србији, Хрватској и Словенији је у много мањој мери одговарала жељама партијских кадрова. У Србији веронаука је била „проблем” у Београду и Војводини. У Београду је евидентирано да 15,84% ученика основних и 13,90% ученика средњих школа похађа овај предмет. У Војводини је ситуација, из угла Партије, била још алармантнија: у појединим местима сви ученици, припадници националних мањина, похађали су верску наставу (укупно преко 75% ученика русинских, 60% словачких школа, 12% мађарских основних школа и 8% мађарских гимназија). У Словенији се на почетку школске године 1948/49. за учење веронауке пријавило 67% ученика основних и седмогодишњих школа. Велики број ученика редовно је одлазио у цркву, као и приближно 50% учитеља и професора. У Хрватској је веронауку учило скоро 16% ученика основних школа, односно

што је духовно, што је производ ума, производ је материје, односно не може ни да настане ни да опстаје ван материјалног света. Религија је један у низу производа људског ума и, у условима класног друштва, она је идеолошко оруђе владајуће друштвене класе, која својим садржајима обмањује потлачене друштвене слојеве и држи их у незнању и покорности.” Према: Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 85.

⁷⁷⁶ Ibid., стр.47.

⁷⁷⁷ Радић, Радмила, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, Београд 2002, стр. 194.

⁷⁷⁸ Милорадовић, Горан, У трагању за „новим човеком”: врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1944-1948., *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.419-436.

око 19,5% ученика седмогодишњих школа. Већина наставника је одлазила у цркву повремено, као и приближно 40% ученика.”⁷⁷⁹

Социјалистичке власти су посветиле пажњу развоју јединственог и секуларног образовног система у коме се верска настава изгубиле из учионица.⁷⁸⁰ Школски предмети и наставни планови били су измењени тако да подстичу критичко посматрање верског учења.⁷⁸¹ Овакав приступ је био део напора за стварање „просветљеног” друштва, у којем би вера била посматрана као приватна ствар, док би образовање имало фокус на научном методу и рационалној мисли.⁷⁸²

Овај процес је истовремено обликовао културне и идеолошке основе друштва и створио основу за јединствен и идеолошки хомогенизован образовни систем.

На основу директиве Управе за агитацију и пропаганду ЦК КПЈ решењима из 1952. године, републичке власти су укинуле Богословске факултете у Београду, Загребу и Љубљани као државне установе и искључиле их из универзитета. Од тада су ове институције третиране као приватне црквене образовне установе. Професори Богословског факултета у Београду упутили су 21. фебруара 1952. жалбу на решење о укидању факултета председнику Министарског савета ФНРЈ, маршалу Јосипу Брозџу Титу, „захтевом да се пониште наведена акта и да се факултет задржи у саставу Универзитета као државна високошколска установа. У образложењу представке позивали су се на то да је историја универзитета у свету почињала са Богословским и црквеноправним факултетима око којих су касније формирани други факултети (Париз, Кембриџ, Оксфорд, Болоња, Падова, Палермо); око ових факултета развијала се аутономија универзитета (покрет богослова Јана Хуса у Прагу). У представци Римокатоличког факултета из Загреба, указано је да је одлука о укидању факултета дошла изненада и непотребно у току школске године без знања факултета и Свеучилишта, у тренутку када је успостављен обећавајући однос цркве и државе и одобрено полагање доктората на овом факултету.”⁷⁸³

Држава ни једну од ових молби није уважила, тако да су решења о укидању Богословских факултета у Београду, Загребу и Љубљани остала на снази.

⁷⁷⁹ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Београд 2009. стр. 86-87.

⁷⁸⁰ *Ibid.*, стр. 86.

⁷⁸¹ „Иницијативу у репресивним мерама према цркви држава је често препуштала локалним партијским органима, који су настојали да докажу своју непоколебљивост у борби за социјалистички преображај друштва. Црквене власти су се у таквим случајевима жалиле централним просветним и партијским органима, али су они, лицемерно, сву одговорност за насилничко поступање пребацивали на локалну власт.” *Ibid.*, стр. 86.

⁷⁸² „Крај рата и победа револуције учинили су да Партија промени однос према религији и цркви. У настојању да створи сасвим другачији, социјалистички друштвени поредак и социјалистичког човека, прихватила је веру у Бога као лични чин појединца, рачунајући уосталом да ће у редове градитеља социјализма привући и религиозне људе, али није могла да толерише да васпитно-образовну улогу дели са верским заједницама.” *Ibid.*

⁷⁸³ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Београд 2009., стр. 57.

кључних корака у процесу секуларизације и „рационализације образовног система у социјалистичкој Југославији.” Ова одлука имала је далекосежне последице и на верско образовање и на место религије у друштву.

Богословски факултет, као институција, представљао је један од стубова верског образовања. Укидање овог факултета било је деловање у смеру унификације образовног система и избегавања партикуларних образовних сектора који би могли да подрију секуларну ангажованост друштва. Насилно удаљавање Богословског факултета са Универзитета у Београду било је исказивање дубоког антагонизма према религијским институцијама и верском образовању.⁷⁸⁴

Оснивање Универзитета у Београду 1905. године са Богословским факултетом као једним од оснивача сведочио је о историјском и културном значају верске образовне традиције. Ипак, у социјалистичкој Југославији, где је креационистички поглед на свет на основу идеолошке матрице одбачен као емпиријски несазнатљив, његово искључење изгледа потпуно у сагласју са светоназорима режима.

Такође, избацивање Богословског факултета са Универзитета у Београду сведочио је уопште о снажном утицају социјалистичке идеологије на образовни систем, истовремено укидајући слободу вероисповести кроз пројаву израженог антагонизма према религији.⁷⁸⁵

Промене у образовном систему одразиле су се кроз увођење идеолошких елемената у наставни план и програм, што је омогућило контролу над мишљењем и образовањем становништва.⁷⁸⁶ Према томе, образовни систем је постао алат за избацивање неподобних ставова и личности. Пријаве неподобних наставника и уклањање неподобног кадра створило је нови образовни оквир који је под потпуном контролом партије. Ово је довело до стања цензуре и страха од изражавања различитих мишљења и ставова, чиме је образовни сектор постао партијски инструмент.⁷⁸⁷

Културна политика комунистичке Југославије имала је за циљ стварање јединствене југословенске културе која би одражавала социјалистичке вредности и братство и

⁷⁸⁴ „Генерална линија КПЈ била је да се званично дозволи настава веронауке у школама, али просветне и школске власти нису одговарале што су спречавале да се она изводи. Партија је сматрала да су верска настава у школама и утицај свештеника једна од главних сметњи за формирање научног погледа на свет.” Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 56.

⁷⁸⁵ Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југосавије 1945–1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд 2009., стр. 57.

⁷⁸⁶ *Ibid.*, стр.62.

⁷⁸⁷ „Идеолошко-политичко уздизање и стручно усавршавање учитеља били су у жижи интересовања просветних власти, јер се испоставило да многи међу њима „чине крупне грешке” у раду, што је резултат њиховог недовољног општег образовања и недовољне идеолошко-политичке изграђености. „Има учитеља који још иду у цркву и носе крстове,” Још 1945. покренути су поједини курсеви у којима су учитељи изучавали народноослободилачку борбу, а школске године 1947/48. Централна управа синдиката просветних радника Југославије израдила је програм за идеолошко-политичко образовање учитеља. Осмишљено је више форми овог програма, које се могу свести на различите курсеви, предавања у масовним и синдикалним организацијама, писање реферата и друго.” *Ibid.*, стр.82.

јединство међу народима и народностима Југославије. Културни радници, уметници и писци имали су задатак да створе дела која ће славити радничку класу, партизански покрет и изградњу социјалистичког друштва. Многи културни пројекти, укључујући филмове, позоришне представе и литературу, били су усмерени ка образовању грађана о социјалистичким вредностима и јачању југословенског идентитета. Култура је постала средство пропаганде и идеолошки оријентисаног образовања.⁷⁸⁸

Културна политика била је усмерена на промоцију социјалистичког реализма као доминантног уметничког стила.⁷⁸⁹

Литература је била један од главних инструмената за промовисање социјалистичког реализма. Писци попут Иве Андрића и Мирослава Крлеже писали су дела која су одражавала социјалистичке вредности и тежње.⁷⁹⁰ Такође, визуелне уметности, укључујући сликарство и скулптуру, биле су коришћене за приказивање хероја рада и борбе, као и за величање колективних напора у изградњи новог друштва.

Филмска индустрија у Југославији доживела је значајан развој после Другог светског рата. Држава је препознала моћ филма као средства за образовање и пропаганду, те је основала филмске студије и производне куће као што су Авала Филм и Јадран Филм. Тито и његови сарадници користили су филм као средство за промовисање социјалистичких вредности, али и за приказивање херојске борбе партизана током рата.⁷⁹¹

Неки од најпознатијих филмова тог периода, као што су „Славица,” „Битка на Неретви” и „Козара,” приказивали су партизанску борбу и славили хероизам народа. Ови филмови нису само били популарни у Југославији, већ су постигли и међународни успех, промовишући југословенски социјализам широм света.⁷⁹²

⁷⁸⁸ АЈ, ЦК СКЈ, к. 4, VIII, II/2-6-69; према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.411-412.

⁷⁸⁹ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007. стр.43.

⁷⁹⁰ „Велика финансијака потпора државе омогућила је пројекте за које је тешко замислити да би се данас могли реализовати. Нарочито добар пример су идеологизовани филмови попут Сутјеске и Неретве који су имали баснословне буџете. Велики број тзв. случајева у култури од половине 50-их као и број цензурисаних уметничких дела сведоче о већем степену слобода него у земљама реалсоцијализма. Либерализам југословенског режима у област културе, а нарочито у књижевности може делимично објаснити тиме што је бирократски апарат у самоуправном социјализму био много хаотичнији него што се мисли и да су отуда постојале велике инвестиције у филмове (од којих су многи касније бункерисани).” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр. 403.

⁷⁹¹ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007. Стр.45-48.

⁷⁹² „У првим послератним годинама искључиво право увоза страних филмова имало је савезно филмско предузеће „Југославија“, а критеријуми цензуре су се мењали у складу са променама спољне и унутрашње политике и идеолошких постулата. Као и у осталим духовним подручјима извршен је радикалан отклон од западне културе. Током 1946. преовладавају совјетски филмови. Јуна 1949. ликвидирана су представнишва познатих америчких филмских предузећа Twentieth Century Fox, Metro Goldwin Mayer и Worner Bross, за америчке филмове се писало да „служе империјализму” и слично. До 1949. постојала је пракса

Позориште је било још једно значајно поље културног деловања у послератној Југославији. Држава је подржавала рад позоришта широм земље, финансирајући изградњу нових позоришних зграда и подстичући продукцију драмских дела која су одражавала социјалистичке идеале. Представе су често имале едукативни карактер, фокусирајући се на теме као што су борба против фашизма, класна борба и изградња социјалистичког друштва.⁷⁹³

Поред традиционалног театра, перформативне уметности као што су балет и опера такође су биле подржаване. Културни центри у градовима попут Београда, Загреба и Љубљане постали су места где су се одржавале значајне културне манифестације, привлачећи публику из свих делова земље.

Музика је играла важну улогу у културном животу Југославије. Држава је подржавала музичку продукцију која је промовисала социјалистичке вредности. Народна музика, која је величала партизанску борбу и колективне радне подвиге, била је веома популарна.⁷⁹⁴ Такође, класична музика и опера доживели су процват, са државним оркестрима и операма које су изводиле дела како домаћих, тако и међународних композитора.

Културни фестивали постали су важан део друштвеног живота. Фестивали попут Филмског фестивала у Пули, Дубровачких летњих игара и Београдског фестивала документарног и краткометражног филма привлачили су уметнике и публику из целог света, промовишући културну разноликост и међународну сарадњу.

Архитектура и урбанизам су били кључни аспекти културне политике комунистичке Југославије. Држава је инвестирала у изградњу модерних стамбених зграда, јавних објеката и инфраструктурних пројеката који су одражавали социјалистичке идеале функционалности, колективизма и модернизма. Градови су се брзо ширили, а нова стамбена насеља и индустријске зоне обликовале су урбани пејсаж Југославије.

Посебна пажња посвећена је изградњи споменика који су славили партизанску борбу и социјалистичку револуцију. Ови споменици, често монументалних размера и модернистичког стила, постали су симболи нове државе и њених вредности.

6. 4. ЧЕТВРТО ПОД ПОГЛАВЉЕ

6. 4. 1. Промене у домену политичке културе у Југославији (1945-1963)

организованих колективних гледања совјетских филмова." Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3- oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1941-1991.*, ISI, Beograd 2013., стр.375.

⁷⁹³ Димић, Љубодраг, Совјетски културни утицај у Србији 1945–1953, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, 1987, Београд, 1987, стр.167.

⁷⁹⁴ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007.стр.44.

Период од 1945. до 1963. године донео је трансформацију политичке културе у Југославији. Он обухвата послератну обнову, успостављање социјалистичког система и почетке специфичног југословенског пута у социјализам. Промене у политичкој култури биле су дубоко повезане са ширим друштвеним, економским и међународним контекстом.⁷⁹⁵ Увођењем једнопартијског система и централизоване власти, КПЈ је наметнула нову политичку културу која је наглашавала колективизам, дисциплину и лојалност партији. Ова трансформација пратила је идеолошки и културни преокрет, са циљем стварања нове социјалистичке свести и идентитета, поготово после резолуције Информбироа.

Једна од најзначајнијих промена била је увођење самоуправљања 1950. године. Овај концепт постао је темељ југословенског социјализма и политичке културе.

У међународном контексту, Југославија се профилисала као лидер Покрета несврстаних. Политика несврстаности, промовисана почетком 1960-их, обликовала политичку културу у земљи. Несврстаност је наглашавала независност од великих сила и солидарност са земљама трећег света. Ова међународна позиција допринела је отварању према различитим културним и политичким утицајима.

Током 1950-их и почетком 1960-их година, Југославија је доживела и одређену либерализацију у културном и уметничком изразу. Уместо строге цензуре карактеристичне за стаљинистичке режиме, уметници и интелектуалци у Југославији имали су релативно већу слободу да стварају. Овај период је обележен процватом књижевности, филма, музике и ликовне уметности, што је додатно обогатило и диверсификовало политичку културу.

Дивинизација ауторитарних вођа и изградња култа личности били су такође значајни са аспекта промена у домену политичке културе у Југославији током овог периода.⁷⁹⁶ Ови феномени настали су злоупотребом масовних медија и интелигентно осмишљеном пропагандом.

Дивинизација Јосипа Броза Тита представља феномен који је дубоко обележио политички и друштвени живот Југославије током његове владавине, од краја Другог светског рата до смрти 1980. године. Тито није био само лидер; постао је икона, симбол јединства и стабилности у земљи која је била састављена од разноликих народа и култура. Након Другог светског рата, Тито се наметнуо као вођа Народноослободилачког покрета и касније као председник новоформиране Федеративне Народне Републике Југославије. Његова улога у вођењу партизанског отпора против окупатора и колаборациониста дала му је огромну популарност и легитимитет. Овај херојски статус био је први корак ка његовој дивинизацији. Личност Јосипа Броза Тита постала је икониčan симбол социјалистичке Југославије.⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.357-363.

⁷⁹⁶ Видети : Цветковић, Срђан, *Како се стварао Тито*, ИСИ, Catena Mundi, Београд, 2023., стр. 19-37.

⁷⁹⁷ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.250-252.

Тито је био виђен као гарант јединства и стабилности у мултиетничкој и мултиконфесионалној Југославији. Његова личност је коришћена као кохезивни фактор који је спречавао сепаратистичке тенденције и националне сукобе.

Дивинизација је служила као средство за јачање идеолошке контроле КПЈ. Кроз идолизацију вође, партија је учврстила своју власт и неутралисала потенцијалне опозиционе снаге.

Тито је играо значајну међународну улогу, посебно као један од оснивача Покрета несврстаних. Његов глобални статус додатно је појачао његов домаћи ауторитет и углед. Иако је сам често наглашавао колективно руководство, култ личности је од њега створио централну фигуру ауторитарног система у којем су критике и опозиција биле сузбијане. Његова улога као оснивача партизанског покрета и Вође из ослободилачког рата окарактерисана је феноменом масовног обожавања.⁷⁹⁸ Оваква дивинизација имала је за циљ јачање легитимности режима и подстицала је масовну подршку грађана.

Изградња култа личности Тита била је интегрални део масовне пропаганде и медијске контроле.⁷⁹⁹ Портрети, бисте и штампа бескрајних томова који су садржали биографске елементе и његове говоре у свим приликама који су стекли карактер сакралног текста, налик на *Декалог*, или *Петокњижје* у Библији, дајући садржају обавезујућ карактер, и смернице за вођење свих сфера живота, ширеле су се међу свим слојевима друштва, а у школама и високим училиштима је промовисан култ личности.⁸⁰⁰ Школе су имале важну улогу у формирању свести о Титу међу младима. Уџбеници су глорификовали његову улогу у револуцији и изградњи социјалистичке Југославије. Деца су од најранијег узраста учена да га поштују и да га сматрају ослободиоцем и највећим државником. Масовни медији су били инструмент за формирање јавног мњења и обликовање афирмативних ставова према вођи и режиму. Путем медијске контроле и пропаганде, грађани су били индоктринирани и усмеравани ка прихватању пропагираних

⁷⁹⁸ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 361.

⁷⁹⁹ „Од раскида са Стаљином се Тито, а са њим и Комунистичка партија, на неки начин у пропаганди промовише као вечити антистаљиниста, иако је управо он био један од Стаљинових највернијих следбеника у време стаљинистичких партијских чистки и сурово прогонио антистаљинисте све до 1948. године, а ово „оцеубиство“ и Титов потоњи покуша играња глобалне улоге у социјалистичком покрету и светском поретку заправо највише допринело позитивном имиџу Тита у земљи и иностранству. Поступно долази до симбиозе комунистичке идеологије и југословенског патриотизма и национализма, чиме режим ојачава свој легитимитет, а Титов имиџ стиче ширу прихваћеност у народу. Већина истраживача која се бави његовим култом личности сматра управо ове године као преломне за лансирање његове личности у светску орбиту и најважнији елемент који је потврдио негов значај и оснажио култ.” Према: Цветковић, Срђан, *Како се стварао Тито*, ИСИ, Catena Mundi, Београд, 2023., стр.45.

⁸⁰⁰ „Масовна култура и уметност, употребљени као моћно оружје идеолошке манипулације, били су изузетно погодно средство за развијане и ширње култа личности. Револуционарна комунистичка власт је кроз кампању масовног описмењавања, кроз ширење мрежа биоскопа, домова културе и библиотека, множење радио-пријемника, развој телевизије омогућила да културни производи, а са њима и идеологија, стигну готово и у наудаљеније забити. Заједно са свеопштим глобалним технолошким развојем и развојем пропагандних техника манипулације, стигли су скоро у свако село и садржаји којима су најшире народне масе биле изложене снажној идеолошко индоктринацији и обликовању култа Вође. Становништво у велико већини на доста ниском културном нивоу било је изузетно плодно тло за обликовање и прихватање догматских садржаја.” *Ibid.*, стр.51.

наратива о Маршалу и партијском систему.⁸⁰¹ Тито је био централна фигура многих државних церемонија и празника. Његов рођендан, *Дан младости*, слављен је широм земље уз бројне манифестације, спортске догађаје и параде. Ови ритуали су имали за циљ да учврсте Титову личност као симбол заједништва и стабилности.

Ипак, треба истаћи да је дивинизација и култ личности била мач са две оштрице. Док је то омогућило јачање јединства у земљи и стварање снажног југословенског идентитета, истовремено је и ограничавало слободу критичког мишљења. Под Титовим режимом, постојала је ограничена могућност за отворени дијалог и дебате о власти, што је имало дугорочне последице на политичку културу земље.

Створени Титов култ је често био искоришћаван да би се обезбедила апсолутна власт и контрола, а медији су омогућили властима да формирају ставове људи и контролишу њихову перцепцију реалности. Култ личности је стварао ваљани осећај идентитета и припадности, обезбеђујући митолошки фундамент за нову државу. Ова дивинизација је допринела стварању оцене о Југославији као уједињеном и јединственом ентитету, пракса је створила одређени степен културне амнезије.⁸⁰²

Култ личности и дивинизација били су изражени кроз једностране наративе и пропагандне кампање што је снажно је утицало на стварање илузије о несавладивости и неупитности власти, доводећи до скучене, често и измењене перцепције реалности. Дивинизација вође и култ личности створили су атмосферу у којој се није толерисало критиковање власти.

Не чуди, стога, што је Броз чланом 220. Устава из 1963. године проглашен доживотним Маршалом, амандманом бр.37 из 1971. доживотним председником Републике, и коначно, избором Скупштине из 1974. за доживотног председника СФРЈ, иако су последње две мандаторно поновљиве само два пута; овим процесом стекао је практично краљевски статус.⁸⁰³

⁸⁰¹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.50.

⁸⁰² „Пласира се све више слика како је Тито политички геније, миротворац и главни промотер правде и егалитаризма у свету. Нарочито се потенцира да је лидер несврстаних који има отворена врата и на Истоку и на Западу. Он се, осим као светски човек, све више у пропаганди приказује разуђеније као „селебрити“, шармер, „светски а наш“, човек са финим манирима поникао из сиромашне породице, који игра важну светску улогу. Тито се и споља гледано временом све ређе виђа у војно униформи, а све више у елегантном сакоу као „светски а наш лидер“, али и као „човек из народа“ када силази у рударска окна, који је међу радницима у фабрикама или сељацима на њиви, сунча се на плажи и шета пудлице итд.” Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 50.

⁸⁰³ *Ibid.*

Отсуство критике режима, фабриковано једноумље и цензура створило је јединствен модалитет, који ће касније многи лидери из лагера несврстаних настојати да понове,⁸⁰⁴ а такав оквир омогућио је постојање недемократских тенденција и недостатак отворености у јавном дијалогу.

Изолација од Совјетског Савеза подстакла је Југославију да тражи алтернативне савезе и развије политику несврстаности.⁸⁰⁵ Тито је био један од кључних оснивача Покрета несврстаних, заједно са лидерима попут Нехруа из Индије, Насера из Египта и Сукарна из Индонезије. Овај покрет, званично основан на конференцији у Београду 1961. године, имао је за циљ да окупља земље које нису желеле да се придруже ни западном ни источном блоку током Хладног рата.⁸⁰⁶

Покрет несврстаних омогућио је Југославији да игра значајну улогу на међународној сцени. Тито је користио овај покрет за промовисање мира, међусобне сарадње и права на независност и суверенитет за све народе. Несврстана политика омогућила је Југославији да избегне директно сврставање у глобалне сукобе и обезбеди економске и политичке бенефиције кроз сарадњу са различитим земљама.⁸⁰⁷

Раскид са Совјетским Савезом присилио је Југославију да тражи економски и политички ослонац на Западу. Сједињене Америчке Државе и друге западне земље препознале су стратешки значај Југославије као независне социјалистичке државе и почеле су да пружају економску и војну помоћ.⁸⁰⁸ Програми помоћи као што су Маршалов план и билатерални споразуми омогућили су Југославији да се економски опорави и модернизује.⁸⁰⁹

Ова економска помоћ имала је дугорочне последице по југословенску привреду и друштво. Западна технологија и инвестиције омогућиле су брзу индустријализацију и развој инфраструктуре. Поред тога, Југославија је постала значајан трговински партнер западних земаља, што је допринело њеној економској стабилности и расту.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ „Доживотни мандат на челу партије озваничен је на XI конгресу СКЈ (20-23. јуна 1978), што је захтевало промену статута СКЈ. Именовањем за доживотног шефа државе, заповедника оружаних снага и првог човека партије, Тито уједињује три највеће функције, у чему се потпуно може поредити са осталим источноевропским комунистичким диктаторима - Брежњевом, Чаушескуом или римским императорима *princepsima*. Овакав обрт представљао је завршну етапу преображаја Титовог политичког активизма. Агент Коминтерне, затим енергични револуционар из Другог светског рата, који је политичку каријеру започео као одлучни антимонархиста, крај свог политичког ангажовања дочекао је прихватањем свих атрибута краљевских овлашћења, осим наследности.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.74.

⁸⁰⁵ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007. стр.18.

⁸⁰⁶ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.371.

⁸⁰⁷ Чолаковић, Родољуб, *Преглед Историје Савеза комуниста*, ИРП, Београд, 1963., стр. 591.

⁸⁰⁸ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007. стр.29.

⁸⁰⁹ Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013., стр.248.

⁸¹⁰ Vučetić, Radina, *Koka-kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019., стр.54-56.

Југославија је развила вешту дипломатску стратегију балансирања између великих сила. Тито је користио политику несврстаности као средство за избегавање доминације било којег блока и за максимум користи од односа са различитим земљама. Југославија је успешно одржавала дипломатске односе са Сједињеним Америчким Државама, Совјетским Савезом, Кином и земљама несврстаног покрета, користећи своју геостратешку позицију за стицање економских и политичких бенефиција.⁸¹¹

Ова стратегија омогућила је Југославији да избегне директне сукобе и да остане релевантан играч на међународној сцени. Такође је омогућила Титу да користи међународне односе као средство за унутрашњу консолидацију власти и јачање легитимитета режима.

Југославија је, упркос сукобу са Совјетским Савезом, остала важан фактор у међународном социјалистичком покрету. Титоизам, као специфичан модел југословенског социјализма, постао је инспирација за многе социјалистичке и комунистичке покрете широм света. Идеја о независном, несврстаном социјализму привукла је пажњу многих лидера у Африци, Азији и Латинској Америци који су тражили алтернативу совјетском моделу.

Југославија је пружала политичку, економску и војну подршку многим покретима за ослобођење и социјалистичким револуцијама. Ова подршка била је део шире стратегије за јачање међународног утицаја и промовисање идеје о социјализму који није под контролом великих сила.⁸¹²

Југославија је активно учествовала у културној размени са многим земљама, користећи културу као средство за јачање међународних односа. Организовани су културни догађаји, изложбе, концерти и фестивали који су промовисали југословенску културу широм света. Југословенски уметници, писци и филмски ствараоци добијали су међународна признања, што је допринело изградњи позитивног имиџа земље.

Културна размена била је део шире стратегије јавне дипломатије која је имала за циљ да промовише југословенски социјализам као модел друштвеног развоја и да јача међународне односе. Ова политика је омогућила Југославији да створи мрежу пријатељских односа и да се позиционира као значајан културни и политички фактор на глобалној сцени.

Политика самоуправљања, која је била један од стубова социјалистичког модела у Југославији, стварала је илузију о равноправности и учешћу радника у вођењу производних процеса. Радници су, често лишени дубљег разумевања тржишне привреде у домену економије и њених датости, условљавани да спроводе политику рада по диктату ресора које је формирала држава, што је ограничавало ефикасност и конкурентност предузећа. Такође, недостајала је адекватна контрола и надзор, што је доводило до непродуктивности и неравномерне дистрибуције ресурса.⁸¹³ Осим тога, бројна предузећа и

⁸¹¹ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.378.

⁸¹² *Ibid.*, стр.370-377.

⁸¹³ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.89-96.

институције су остале под контролом чланова партије, што је стварало неравномеран дистрибутивни систем и подстицало бирократски апарат.⁸¹⁴

Поред тога, ово се може применити и на политику редистрибуције кроз аграрне реформе и национализацију. Прерасподела земљишта је често била неадекватно контролисана, неискоришћена, или доводила до компликованих власничких односа.⁸¹⁵ Држава није показала компетенцију да обезбеди инфраструктуру на примерен начин, наступајући из позиције тренутка, што је оставило многе сеоске заједнице у неповољном положају. Идеологија социјализма предвиђала је радничку солидарност и равноправност, али до постизања јединства између индустријализованих градова и села оптерећеног захтевима обавезујућег учешћа у земљорадничким задругама никад није дошло.⁸¹⁶

Иста ситуација огледала се и по питању уклањања економских неједнакости. Иако је циљ био створити социјалистичко друштво са широм равнотежом између различитих региона и сектора, постојале су приметне регионалне разлике и неједнакости. Неки делови земље били су привилеговани и имали веће економске могућности, док су други били у незавидној ситуацији. Идеја социјализма у Југославији требало је да обезбеди равномеран развој и елиминацију верско - етничких разлика.⁸¹⁷ Међутим, реалност је да су се постојеће етничке, верске и регионалне економске разлике не само опстале већ су понекад биле коришћене у политичке сврхе, што је касније допринело распаду Југославије 1990-их година.

Иако је социјалистичка идеологија промовисала идеје равноправности и социјалне правде, пракса је често заостајала иза идеала, а редистрибутивни модел није успео у потпуности да уклони друштвене неједнакости него их је на свој начин стимулисао, што је омогућило неометано владање партијског бирократског апарата.⁸¹⁸

Државни интервенционизам у решавању инфраструктурних питања и запошљавања доминантно је утицао на популарност режима у народу, чији су интелектуалци и средња грађанска класа као носилац друштва, али и критичар, елиминисани. Први су стрељани у првом таласу режимских реперкусија, робијали по идеолошкој основи, или се крајем рата определили за емиграцију.⁸¹⁹ Грађанску класу, коју су махом сачињавали горе побројани, замењена је новом, неразвијеном и неснађеном, увезеном с опустелих аграра, чија ће се свест о сопственом учешћу у друштву развити тек у следећој генерацији, која крајем шездесетих показује прве знаке грађанске непослушности,⁸²⁰ што ће изазвати крај либерализма власти, и нове репресије.⁸²¹ Идеја да држава игра активну улогу у управљању и стварању економске и социјалне равнотеже била је у жижи социјалистичког појма

⁸¹⁴ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.291.

⁸¹⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3*. стр.25.

⁸¹⁶ Чолаковић, Родољуб, Преглед Историје Савеза комуниста, ИРП, Београд, 1963., стр.572.

⁸¹⁷ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр. 386-387.

⁸¹⁸ Pleterski, Janko *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, стр.388.

⁸¹⁹ Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.61.

⁸²⁰ *Ibid.*, стр.67

⁸²¹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.243.

радничког самоуправљања.⁸²² Ипак, иако је овакав приступ имао своје предности, носио је терет економске недораслости.

Државни интервенционизам у развоју инфраструктуре представљао је покушај да се створи модерна и ефикасна основа за економски раст и друштвени напредак. Градња путева, железница, енергетских постројења и других инфраструктурних објеката била је инвестиција у будућност, са циљем да се олакша проток роба и људи, подржи индустријска производња и створе услове за унапређење општег квалитета живота.⁸²³ Овакви напори били су део ширег плана социјалистичког развоја и постизања социјалне једнакости.⁸²⁴

С друге стране, критичари оваког државног интервенционизма увидели су бројне слабости. Један од главних проблема била је неефикасност у управљању и реализацији државних пројеката. Бирократски апарат често није био способан да брзо и ефикасно реализује инфраструктурне планове, што је доводило до повећања трошкова. Такође, постојала је и опасност од коруптивности у оквирима партијске елите у привреди, где су се ресурси злоупотребљавали у бројним случајевима.⁸²⁵

Социјалистички режим у Југославији наставио је с традицијом интензивне државне улоге у регулисању тржишта рада. Политика полагања акцента на запошљавању и обезбеђивање сталних радних места имала је за циљ осигуравање социјалне стабилности и унапређивање квалитета живота. Држава је преко плана запошљавања директно учествовала у процесу расподеле радне снаге.

Међутим, и овај приступ имао је неколико слабости. Задржавање сталних радних места управо у ситуацијама када су потребе трговине радом могле бити флексибилније представљало је препреку ефикасном усмеравању радне снаге тамо где је најпотребнија. Ова пракса је могла довести до застаревања токова индустријализације и ограничавања конкурентности, али и немар услед створеног осећања егзистенцијалне сигурности.

Државни интервенционизам у развоју инфраструктуре и запошљавању у социјалистичкој Југославији имао је добрих и лоших страна. Док је покушај усмеравања развоја кроз државне пројекте имао за циљ подизање општег стандарда и социјалне правде, неефикасност у управљању и бирократске препреке изложиле су овакве идеје критикама и ставиле под упит истинску ефикасност праксе.⁸²⁶

⁸²² Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Beograd, 1988., стр.343-345.

⁸²³ Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007. Стр.29.

⁸²⁴ *Ibid.*

⁸²⁵ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр.211.; Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3*, стр.82.

⁸²⁶ „Предузетништво је као слој готово потпуно уништено мерама национализације и конфискације до 1948. Притиснуто пореском политиком и другим ограничењима само је преживљавало да би почетком 60-их претрпело још један удар. Титов говор у Сплиту 6. маја 1962. означио је и почетак кампање против техноменаџерије, али и остатака приватног предзетништва. Тито се заложио за заостравање кривичних санкција, приклонивши се тврдој линији, заступницима планске привреде и централизације, што је био

Југославија, под вођством Јосипа Броза Тита, претворена је из ратом опустошене земље у социјалистичку државу са једном од најкомпликованијих политичких структура.⁸²⁷ Централно место овог процеса заузела је Комунистичка партија Југославије, а самим тим је узроковала стварању елитизма на основу партијске лојалности.

Први кораци у стварању овог елитизма били су повезани са обновом земље после Другог светског рата. Комунистичка партија, уз подршку Тита, преузела је контролу над институцијама, укључујући државни апарат, војску, полицију и медије, што је произвело стварање елитног сегмента у друштву који је био директно повезан са партијском структуром.

Други битан аспект био је партијски систем награда и казни. Лојалност Комунистичкој партији била је кључни фактор за напредак у друштву. Они који су били предани и послушни партијским директивама имали су широке могућности за каријеру и стицање статуса. Оваква динамика омогућила је развој партијске елите која је контролисала ресурсе и моћ у земљи.⁸²⁸

Уз стварање елите, ова партијска лојалност и елитизам имали су и друге последице на југословенско друштво. Док су партијски лојални елементи привилеговани, онима који су изразили дисидентске ставове или били ван линија партијске политике, следовале су репресивне мере, укључујући обешчашћење, лишавање живота и непримерене затворске казне.⁸²⁹

Из изнетог следи да стварање елитизма на основу партијске лојалности може имати ограничавајући утицај на демократске процесе, ометајући политички плурализам, слободу и учешће грађана у политичком животу. Овај утицај може бити супротан основним принципима демократије и владавине права.

7. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У периоду од 1945. до 1963. године, Југославија је преживела значајне промене у обликовању социјалистичке државности. Ово је период транзиције и консолидације, током кога су реперкусије социјализма обликовале политички, економски и друштвени живот у земљи.

сигнал за већи притисак на остатке класног непријатеља, ретке преживеле приватне предузетнике.” Према: Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.61.

⁸²⁷ „Устав донет 1963. по први пут је нагласио социјалистички карактер друштвеног уређења и створио правни оквир за један од најзамршенијих система који су до тада постојали. Држава је променила назив у СФРЈ, од народне у социјалистичку и уведена ротација на политичке функције, изузев за Титово председниковање, које се доживотно обнављало.” Према: Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2.*, стр.240

⁸²⁸ Cvetković, Srđan *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, ISI, Beograd, 2013., стр.210-211.

⁸²⁹ Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011., стр. 240., и даље.

Завршетком Другог светског рата створена је у суштини нова држава под руководством Комунистичке партије, у којој југословенска идеја доживљава потпуно нов контекст, омеђен строгим идеолошким оквиром, и преносом тежишта на решавање социјално-класних уместо националних проблема.⁸³⁰ КПЈ је федерализовала Југославију у току рата, али је из њега изашла са унитаристичким политичким концептом.⁸³¹ У деценијама постојања Југославије као комунистичке државе, идентитет њених грађана је јачао у односу на период монархије, заснован на припадању држави, а не „југословенској наднацији.”⁸³²

Међутим, не сме изаћи из фокуса чињеница да су Југославију креирале елите; грађена је вољом колико југословенских, толико и страних политичара, руковођених сопственим гео-политичким циљевима.⁸³³ Отуда и неопходност да се на крају укаже на њена својства у домену политике, као и последице по њене грађане.

Прво и најзначајније, увођење социјализма довело је до установе комунистичког режима под вођством Јосипа Броз Тита. Овај период обележен је јачањем државне контроле и централизацијом власти. Појавили су се нови облици владавине, са акцентом на самоуправљању и аутономији република у оквиру федерације. Иако је социјализам донео одређени степен једнакости у друштву, постојали су и изазови у форми бирократске надмоћи, што је утицало на друштвену кохезију. Социјалистичко самоуправљање било представљено као форма „друштвеног контроле средстава производње,” али у пракси су постојали ограничавајући контролни механизми.

Далекосежне последице социјалистичке државности одразиле су се и на економску структуру Југославије. У економском смислу, социјализам је донео знатне промене, укључујући национализацију индустријализацију и прерасподелу пољопривредног земљишта. Ове реформе имале су циљ превазилажења социјалних неједнакости и обезбеђивање равномерног развоја различитих делова земље. Међутим, индустријализација и колективизација промениле су старе облике привреде, али је истовремено дошло до економске неефикасности и неодрживих модела развоја, који су створили притисак чије су последице дугорочно урушавање економског система Југославије. Нерешеним националним питањем народа из Република које су ушле у Федерацију трасиране су основе за будуће кризе и распад Југославије. Стога Симеуновићево правило које каже да „у колико се стварају вишеетничке федерације које су у више форми, и на више историјских начина иживеле своју државност, и од етничких група и нација које то нису успеле, онда та врста асиметрије узрокује последицу у форми тенденције да ће се искористити прва озбиљна друштвена криза у таквој федерацији како би нације које нису иживеле своју државност покушале или успеле да се отцепе”- важи.⁸³⁴

⁸³⁰ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 320

⁸³¹ *Ibid.*

⁸³² *Ibid.*

⁸³³ *Ibid.*

⁸³⁴ Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022., стр. 325.

Период од 1945. до 1963. године је представљао фундамент за развој Југославије, али и оквир који је услед турбулентности и одсуства политичке кохезије консеквентно утицао на судбину државе у годинама које су следиле. Поређење социјалистичке државности у Југославији, у наведеном периоду, са основама демократског друштва омогућава разумевање сличности и различитости између ова два система.

Прво, основна разлика лежи у начину управљања и доношења одлука. У социјалистичком систему Југославије, држава и партија имали су доминантну улогу у управљању, са комунизмом као основом једнопартиског система. Супротно томе, демократско друштво настоји да омогући широко учешће грађана у доношењу одлука, кроз изборе и учешће у политичким процесима.

Друго, у социјалистичком систему постојала је константна партијска контрола државе над економијом и средствима производње. Ова централизација економске моћи ограничавала је слободу предузетништва и тржишне динамике, што је карактеристично за демократска друштва где се цени економска слобода. Друштво у Југославији било је под јаком централизованом управом, док демократско друштво тежи ка економској слободи и тржишној економији, са учешћем приватног сектора и заштитом личних економских права.

Треће, у демократском друштву постоји узимање у обзир права и слобода појединца, што укључује грађанска, политичка, економска и верска права. Супротно томе, у социјалистичком систему, иако су постојала нека права, њихов обим и степен самоопредељења били су ограничени. Идеологија братства и јединства, иако са циљем да превазиђе националне поделе, такође је у неким ситуацијама била спутавајући фактор. Покушај да се створи југословенски идентитет у оквиру социјалистичког система стварао је тензије између република и народа, а то је имало негативан утицај на процесе демократизације.

У модерним друштвима, демократизација захтева плурализам мишљења, слободу политичког изражавања и економску отвореност. Идеолошка матрица која намеће јединствено схватање друштва може ограничити разноликост мишљења и политичку конкуренцију, што су кључни елементи демократског система.

Унитарност идеолошке матрице често се може посматрати као кочиони фактор демократизације савременог друштва, посебно у контексту пост-социјалистичких земаља као што је Србија. Идеолошке матрице, које су често наслеђене из претходних режима или традиционалних система вредности, могу представљати озбиљан изазов за процес демократизације и изградње отвореног, плуралистичког друштва. Ова наслеђена идеолошка ригидност може ограничавати слободу мишљења, плурализам и политичку партиципацију грађана. Политика, образовање и медији често задржавају одређени степен контроле који отежава развој критичког размишљања и отвореног дијалога.

Један од кључних изазова у пост-социјалистичким друштвима, укључујући и Србију, јесте превазилажење наслеђених идеолошких подела и стварање инклузивног друштвеног простора. Љубодраг Димић са правом констатује: „после 1945. године

идеологизација је у Југославији изоштрена до неке врсте идеолошког трансa, са погубним последицама, равним културном геноциду.”⁸³⁵ Можда се у његовом тадашњем размишљању назире и део (раз)решења: „...потребно је овом народу да створи нову самосвест о себи. Потребно је ослободити се теорије завере и нарцисоидних митологизација и рационално објаснити догађаје и процесе...јер нема историје без емпирије. Затим нам предстоји да на основу рационалних представа о прошлости одмеримо наше интелектуалне и економске могућности, да видимо који су фронтови у свету, и како да се у њих уклопимо.”⁸³⁶

Међутим, сва пост-социјалистичка друштва суочавају се са проблемом четврте димензије - времена, које променама не иде на руку; оне се одигравају убрзано, тако да транзиције иду уз велику меру опреза: процеси који су обликовали Европу трајали су деценијама, а одвијали се поступно. Остаје неопходност синхронизације „друштвених сатова.”⁸³⁷

Поред тога, у контексту пост-социјалистичких друштава, могуће је да се појаве и нови облици ауторитаризма или популизма који користе наслеђене идеолошке елементе како би се одржала политичка моћ. Овакви трендови могу бити препрека развоју отвореног и демократског друштва.

Наслеђене идеолошке матрице могу бити разнолике и обухватати различите аспекте друштвеног живота:

Прво, могу отежати усвајање и имплементацију демократских вредности у грађанству. Ако се појединци социјализују у оквирима ауторитарног, једноумног система вредности, то може резултирати отпором према новим, демократским идејама. Људи могу задржати одређене предрасуде, страхове или резерве према слободи изражавања и плурализму, сматрајући их претњом по субјективно осећање сигурности које проистиче из зоне комфора коју фабрикује простор стеченог образовним (у) калупљењем.

Друго, овакве ематрице често продужавају утицај кроз политичке институције, образовни систем и медије. Политика која се ослања на препознатљиве симболе или реторику из прошлости може стварати емоционалне везе с бирачима, али истовремено одржава поларизацију. Образовање може остати под утицајем идеологије која не подстиче критичко размишљање и отворен дијалог. Медији, уместо да пружају разнолике перспективе, могу наставити промоцију једносмерних или партикуларних ставовова.

Треће, могу да фундаирају дубоко укореењене системе моћи и корупције. Ако се институције и праксе задрже из претходујућег, то може онемогућити ефикасну примену владавине права и праведну расподелу ресурса. Повезаност између политичке елите, привреде и медија може отежати стварање фер и инклузивног друштва.

⁸³⁵ „Политика,” субота 13. септембар 1997.г., стр. 28.

⁸³⁶ *Ibid.*

⁸³⁷ Крстић, Зоран, *Православље и модерност, теме практичне теологије*, Службени Гласник, Београд, 2012., стр. 174.

Критика наслеђених идеолошких матрица у пост-социјалистичком друштву у Србији може се усмерити ка недостатку промене у дубљим структурама система. Упркос формалном прихватању демократских вредности, постојећа идеолошка матрица може отежати имплементацију тих вредности у пракси. На пример, борба против корупције, унапређење владавине права и заштита људских права могу бити успорене због дубоко укореењених системских аномалија које произилазе из затеченог модалитета. Отуда се као закључак размишљања намеће да је социјализам заиста у великој мери трауматизовао, па стога и променио српски етос у нешто за њега неаутентично, и то са широким рефлексним луком на друштвену праксу која и данас траје. Из тога произилази да се процеси демократске транзиције делом граде на платформи социјалистичког система вредности, од којих је отклон могућ, између осталог, кроз свеобухватни друштвени ангажман интелектуално - духовне елите, кроз систем образовања, и редефинисање система вредности српског друштва.

СПИСАК ЛИТЕРАТУРЕ

ИЗВОРИ:

- Архива Православног богословског факултета В. С. бр. 62 од 15. фебруара 1952.
- Гласник СПЦ, бр. 3, 1. март (16. фебруар) 1946.
- АЈ, СК СКЈ, Комисија за народну власт, Н 3-1/9.
- АЈ, СК СКЈ, Комисија за народну власт, Н-1/2.
- АЈ, СК СКЈ, Комисија за народну власт, Ж 3-1/22.
- АЈ, СК СКЈ, Комисија за народну власт, Н31/44
- V kongres Komunističke partije Jugoslavije. Izveštaji. Referati. Beograd 1948.
- Stuzbeni list DFJ, br. 58, 81 i 94 iz 1945
- Sluzbeni list DFJ, br. 2, od 6. februara 1945.

- Službeni list DFJ, br. 36/45
- Službeni list FNRJ br.99/46
- Službeni list DFJ, br. 40/45, 12. jun 1945.
- Sluzbeni list FNRJ, br. 22/1953.
- Sluzbeni list SFRJ, br. 10/1965.
- Službeni glasnik SRS, br. 51/1971.
- Službeni glasnik SRS 52/1973,
- Službeni list SAPV, br. 26/1972.
- Službeni list FNRJ, br. 22/53
- Službeni list FNRJ br.4/1959.
- Istorijski arhiv KPJ II, 133-141.
- <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/cr/articles/pocetna/dokumenti.html>.
- <http://demo.paragraf.rs>.
- Министарство одбране Републике Србије: Попис војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату, Архивска грађа Војног архива Београд, 2019.
- Odluka o ustanovi Suda za suđenje zločina i presuda protiv srpske nacionalne časti, Službeni glasnik Srbije, 24. februar 1945, br.1.
- Službeni list FNRJ, br. 59/46, 106/47, 110/47, Zakon o krivičnim delima protiv naroda i države
- Prezidijum Narodne skupštine, Verska pitanja i spomenici palim borcima i revolucionarima, 1945, 1949-1950.
- Opća enciklopedija jugoslovenskog leksikografskog zavoda knjiga 7, Zagreb, 1981.
- Вујаклија, Милан, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд, 2011.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аларгић, Драгана, Систем вредности припадника Војске Србије у контексту контексту реформи друштва, *Војно дело*, 5/2015, стр. 287-314.
- Atlagić, David, *Nacija, nacionalno pitanje i odnosi među narodima Jugoslavije*, Beograd, 1965.
- Arent, Hana, *Izvori totalitarizma*, Beograd, Feministička kultura, 1997.

- Arendt, Hannah, Ideology and Terror, a Novel Form of Government, *The Review Of Politics* vol.15, no, 3, July 1953, pp. 303-327.
- Bren, Paulina (ed.), *Communism Unwrapped: consumption in Cold War Eastern Europe*, Oxford University Press, New York, 2012. Beograd, 1965.
- Bžežinski, Zbignjev, *Veliki promašaj: rođenje i kraj komunizma u XX vijeku*, VizArt, Podgorica, 2001.
- Bartolovich, Crystal, Lazarus, Neil, and Brennan, Timothy (eds), *Marxism, modernity, and postcolonial studies*, Cambridge University Press, 2002.
- Bourdieu, Pierre, Wacquant, Loïc J. D., *An Invitation to Reflexive Sociology*, University Of Chicago Press, Chicago, 1992.
- Bajec, Milan, Drasinover, Julije, Logar, Gordana, Petković, Aleksandar, Simeunović, Dragan, *Jugoslavija 1941 - 1981*, Eksport pres, Beograd, 1981.
- Benoa, Alen De, *Komunizam i nacizam*, Zagreb Hasanbegović, 2005.
- Vučetić, Radina, *Koka - kola socijalizam*, Službeni Glasnik, Beograd, 2019.
- Vodušek, Starič, Jera, *Kako su komunisti osvojili vlast 1944-1946*, Zagreb, 2006.
- Golubović, Zagorka, *Staljinizam i socijalizam*, Beograd, 1982.
- Golubović, Zagorka, *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1988.
- Golubović, Zagorka, O samoupravnoj cenzuri, *Književna kritika*, br.3-4, godina XXI, Kritički brevijar, Beograd 1990.
- Димитријевић, Бојан, Девић, Немања, *Никола Калабић и горска краљева гарда-историја и мит*, Гласник, Београд, 2024.
- Димић, Љубодраг, Историографија и идеологија - југословенско искуство 1945–1955, *Годишњак за друштвену историју*, вол. 1, бр. 1, Београд, 1994. стр. 35-54.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura*, Beograd, Rad, 1988.
- Dimić, Ljubodrag, *Agitprop kultura – agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988.
- Димић, Љубодраг, *Историја српске државности*. 3. Нови Сад: Огранак САНУ, 2001.g
- Димић, Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији*, Београд, Стубови културе, 1996.

- Dimić, Ljubodrag, Ideologija i kultura u Jugoslaviji 1945-1955, *Istorijski zapisi, godina LXXII br.3-4/1999*, Podgorica, 1999.
- Dimić, Ljubodrag, Jugoslovensko-sovjetski odnosi u 1954. godini, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, ISI, Beograd, 1996., стр. 155-165.
- Димић, Љубодраг, Београдска штампа и обнова Универзитета (октобар 1944-март 1945) у Добрица Вуловић (ур.) *Београдски универзитет у предратном периоду, народноослободилачком рату и револуцији*, Београд, 1983, стр.273-283.
- Димић, Љубодраг, Совјетски културни утицај у Србији 1945–1953, *Југословенски историјски часопис, бр. 1–2*, 1987, Београд, 1987, стр.155–173.
- Димић, Љубодраг, Културна политика Краљевине Југославије, *Школа и црква*, Београд, 1997., стр. 117–144.
- Dragišić, Olivera, *Komunističko osvajanje vlasti na Balkanu 1944-1947.*, INS, Beograd, 2023.
- Dragišić, Olivera, Narodni front Jugoslavije: karakter, specifičnosti i funkcija, *Istorija 20. veka, god. 41, 1/2023*, str. 115-116.
- Dedijer, Vladimir, Božić, Ivan, Ćirković, Simo, Ekmečić, Milorad, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Dedijer, Vladimir, *Istorija interesnih sfera i tajne diplomatije u opšte, a posebno Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Prosveta, Beograd, 1980.
- Dedijer, Vladimir, *Izgubljena bitka J.V.Staljina*, Rijeka, 1982.
- Дедијер, Владимир, *Јосип Броз Тито, прилози за биографију*, Култура, Београд, 1955.
- Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju druga Tita, I*, Beograd, 1983.
- Докнић Бранка, Петровић, Милић, Ф., Хофман, Иван, *Културна политика Југославије 1945-1952*, књ. 1, Архив Југославије Београд, 2009.
- Димитријевић, Бојан, Б., Совјетска обавештајна служба у Југославији 1944-1948., *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр. 437-455.
- Đilas, Milovan, *Vlast*, London, 1983.
- Đilas, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1973.
- Đilas, Milovan, *Govori Velika narodno-oslobodilačka skupština Srbije, 9-12. novembar 1944*, Beograd 1944.

- Đilas, Milovan, *Nesavršeno društvo*, Naša reč, London, 1970.
- Đorđević, Dimitrije, *Ožiljci i opomene III*, Beograd, SKZ, 1999.
- Живковић, Светислав, *У Маутхаузену*, Београд 1946.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, Dokumenti CK KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ*, knjiga 14, septembar - decembar 1944., tom 2.
- Ilić, Saša, Bankarstvo socijalističke Jugoslavije do uvođenja socijalističke tržišne privrede (1944/45-1965), *Značaj institucionalnih promena u ekonomiji Srbije kroz istoriju*, prir. Jelena Minović, Milica Kočović De Santo, Aleksandar Matković, Institut ekonomskih nauka, Beograd 2007.str.137-150.
- Ilić Saša, Londonski memorandum 1945. godine, *Arhiv, časopis Arhiva Jugoslavije*, 2, 2001, str. 243-244.
- Јанковић, Иван, *На белом хлебу, смртна казна у Србији 1804 - 2002*, Службени гласник, Београд, 2012.
- Jovanović, Miroslav, Preslikana ili samobitna društvena izgradnja: komparativna analiza Ustava FNRJ (1946) i „Staljinskog“ Ustava SSSR-a (1936), *Tokovi istorije 1-2/2008*, Filozofski fakultet Beograd, 2008., str. 280-289.
- Jakovina, Tvrtko, *Americki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene američke države 1945-1955*, Profil & Srednja Evropa, Zagreb 2003.
- Kazimirović, Vasa, *Srbija i Jugoslavija 1914-1945 knj. 1.*, Prizma, Beograd, 1995.
- Kant, Emanuil, *Kritika praktičkog uma*, BIGZ, Beograd, 1979.
- Koštunica, Vojislav, Čavoški, Kosta, Party Pluralism and Monism, *Social Movements and the Political System in Yugoslavia 1944-1949* (New York: Columbia University Press, 1985). pp. 246-251
- Carl Friedrich, and Zbigniew Bzezinski, *Totalitarizam Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, 1956.
- Curtoa, Stefan, Werth, Nikolas, Panne, Luis, Žan, Paczkowski, Andrzej, Bartošek, Karel, Margolin, Luis, Žan, *Crna knjiga komunizma*, Zagreb, Globus 1997.
- Kadelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje, knjiga I*, Kultura, Beograd, 1960.,
- Kardelj, Edvard, *Problemi naše socijalističke izgradnje, knjiga XII*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1960.

- Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950-1977*, Privredni pregled, Beograd, 1977.
- Kardelj, Edvard, *Samoupravljanje I društvena svojina*, Izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1979.
- Kardelj, Edvard, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, *Komunist*, 41/1949, str. 3-76.
- Kardelj, Edvard, *Problemi socijalne politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959
- Krstić, Uglješa, *Nepristajanje*, Vajat, Beograd, 2004.
- Кнежевић, Радоје, Д., *Књига о Дражи*, Catena Mundi, Београд, 2017.
- Kesar, Jovan, i Lukić, Dragoje (prir.) *Ne osećam se krivim! Draža Mihailović pred sudom: stenografske beleške sa suđenja vođi četničkog pokreta*, Akvarijus, Beograd, 1990.
- Klajn, Lajčo, Lazarević, Ljubiša, *Rasvetljavanje i dokazivanje javnih neprijateljskih istupa*, Stručna biblioteka službe javne bezbednosti, Beograd, 1972.
- Крстић, Зоран, *Православље и модерност, теме практичне теологије*, Службени Гласник, Београд, 2012.
- Крстић, Зоран, *Црква у друштву у прошлости и садашњости*, Каленић, Крагујевац, 2014.
- Curtis, Glenn E., *Yugoslavia: A Country Study*, Library of Congress, Washington, 1992.
- Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom I knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950.
- Lenjin, V.I., *Izabrana dela, tom II knjiga prva*, Kultura, Beograd, 1950
- Lenjin, Vladimir, Iljič, *Izabrana dela, Tom 14*, Kultura, Beograd, 1960.
- Lenjin, Vladimir, I. *Teze i referat o buržoaskoj demokratiji i diktaturi proletarijata na I kongresu Kominterne 4 marta 1919.*, Izdanje centralnog komiteta Komunističke partije Srbije, 1946.
- Lenjin, V.I., *Dela, Tom 6*, Yugoslaviapublic, Beograd, 1973.
- Lazić, Milan, *Titov pokret i režim u Jugoslaviji 1941-1946*, Gornji Milanovac, 1992.
- Lazić, Radojica, Tomić, Maša, *Civilna služba bezbednosti u Srbiji*, Glasnik, Beograd 2019.
- Marx, Karl, Engels, Fridrih, *Manifest Komunističke partije*, Mediterran publishing, Novi Sad, 2017.

- Manakin, Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije IV (1929-1931)*, Zagreb, 1932.
- Morača, Pero, *Narodni front i komunisti: Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, 1938-1945*; Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1968.
- Mason, S. David, *Revolution in East-Central Europe: the rise and fall of communism and the Cold War*, Westview Press, Boulder, 1992.
- Manhajm, Karl, *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd, 1968.
- Милорадовић, Горан, У трагању за „новим човеком:” врхунац културне сарадње Југославије и Совјетског Савеза 1944-1948., *Ослобођење Београда 1944. године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.419-436.
- Macan, Ivan, Filozofska analiza totalitarizma, *Obnovljeni život*, (51) 1-2, 1996. стр.45-57.
- Marković Predrag, *Beograd između Istoka i Zapada*, Službeni list, Beograd, 1997.
- Marković, Predrag, Ideologija standarda jugoslovenskog režima 1948-1965, Tokovi istorije *Institut za noviju istoriju Srbije*, 1-2/1996., Beograd, str.7-20.
- Marković, Predrag, U potrazi za novim putem: Jugoslovenski eksperiment u društvu i kulturi posle 1948. godine“u Petar Kačavenda (ur.) *Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948. godine*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1999, str. 211–222.
- Марковић, Предраг, *Трајност и промена. Друштвена историја социјалистичке и постсоцијалистичке свакодневице у Југославији и Србији*, Службени гласник, Београд, 2007.
- Марковић, Предраг, Државна репресија и јавно мњење Београда 1948–1965, *Историја 20. века, бр. 1–2*, 1996, Beograd, 1996, str.75–89.
- Марковић, Предраг, Најава буре: студентски немири у свету и Југославији од Другог светског рата до почетка шездесетих година, *Токови историје, бр. 3-4*, Београд, 2000, стр. 51-62.
- Marković, Predrag, Titovo shvatanje nacionalnog i jugoslovenskog identiteta u H. G. Fleck i Ivan Graovac (urs) *Dijalog povjesničara–istoričara 2*, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2000, str. 237-254.
- Marković, J. Predrag, Tito i Srbi, 40 godina kasnije, *Nedeljnik, br. 433*, od 29.04.2020,
- Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, Институт за новију историју, 2009.

- Марковић, Слободан, Развој парламентаризма у Србији, *Dileme i izazovi parlamentarizma* прир. Pavlović, Vukašin Orlović, Slaviša, FPN, Beograd 2007., стр. 249-267.
- Mišić, Marica, Redovno sudstvo u vreme državnih reformi (1948-1954), Beograd, *Eudaimonia - Godina I*, 1/2017, str.127-158.
- Михаиловић, Драгослав, *Кратка историја сатирања*, Службени Гласник, Београд, 2006.
- Milić, Vladimir, *Revolucija i socijalna struktura*, Mladost, Beograd, 1978.
- Manakin, Viktor, *Almanah Kraljevine Jugoslavije IV (1929-1931)*, Zagreb, 1932.
- Марх, Karl, *Kapital*, II izdanje, BIGZ, Beograd, 1973.
- Митровић, Момчило, *Србија 1945-1952*, Институт за историју радничког покрета Србије, Београд 1988.
- Neuman, Franz, *Demokratska i autoritarna država*, Zagreb 1974;
- Николић Коста, *Мач револуције ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник, 2013.
- Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига прва, Завод за уџбенике, Београд, 2014.
- Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941-1945*, књига друга, Завод за уџбенике, Београд, 2014.
- Nikolić, Kosta, Dimitrijević, Bojan, Formiranje Ozne u Srbiji i Beogradu i likvidacija narodnih neprijatelja 1944, *Istorija 20. veka*, 2/2010, стр. 9-29.
- Nikolić, Kosta, Dimitrijević, Bojan, B., Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. Nova saznanja o arhivskoj građi, *Istorija 20. veka*, 2/2009, str. 9-20.
- Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941-1980)*, Београд, Завод за уџбенике, 2011.
- Obradović, Marija, *Narodna demokratija u Jugoslaviji 1945-1952*, Institut za noviju istoriju Srbije, knjiga II, Beograd, 1995.
- Обрадовић, Жарко, В., *Демократска Федеративна Југославија, Велике силе и суседне државе (Геополитички аспекти и последице)* Чигоја штампа, Београд, 2022.
- Пешић, Десанка, Став КПЈ према југословенској држави 1919-1941., *"Политика"* од 19. новембра 1983.

- Пешић, Десанка, Југословенски комунисти и национално питање 1919-1935, Београд, Рад, 1983
- Nešović Slobodan, Petranović Branko, *AVNOJ i revolucija*, Београд, Народна knjiga, 1983.
- Platon, *Država*, BIGZ, Београд, 2002.
- Poper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, I-II*, Bigz, Београд, 1991.
- Peković, Ratko, *Ni rat ni mir: panorama književnih polemika 1945-1965*, Београд, Филип Вишњић, 1986.
- Parsons, Craig, *How to map Arguments in Political Science*, Oxford University Press, New York, 2007.
- Petranović, Branko, *Jugooslavija na razmeđu 1945-1950*, Crnogorska akademija nauka i umetnosti, Podgorica, 1988.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988. 2.* Београд, Nolit, 1988.
- Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, knjiga 3*, Nolit, Београд, 1988.
- Petranović, Branko, *AVNOJ - revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Nolit, Београд, 1976.
- Petranović, Branko, *Političke i pravne prilike za vreme Privremene vlade DFJ*, Београд 1969.
- Petranović, Branko, *Politbiro CK KPJ 1945-1948*, Београд, 1996.
- Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Vojnoizdavački i novinski centar, Београд, 1992.
- Petranović, Branko, (prir.) *Politbiro CK KPJ 1945-1948*, Službeni list, Београд, 1995.
- Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943-1948*, Zaslou, Šabac, 1991.
- Petranović, Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Institut za savremenu istoriju, Београд, 1969.
- Поповић Никола, Конференција „Велике тројице” у Јалти фебруара 1945. (*Кривица Јалте*), Vol. 3 No. 3/4 (2021) Српски историјски часопис 2021., стр.15-30.
- Павловић, Момчило, *За Тита или за краља - Избори за Уставотворну скупштину 11. септембра 1945*. II издање, ИСИ, Београд, 2019.

- Pleterski, Janko, Kecić, Danilo, Vasić, Miroljub, Damjanović, Pero, Trgo, Fabijan, Morača, Pero, Petranović, Branko, Bilandžić, Dušan, Stojanović, Stanislav, *Povjest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Narodna knjiga, Rad, Beograd, 1985.
- Perišić, Miroslav, Partija i novi identitet jugoslovenske inteligencije, *Dijalog povjesničara-istoričara 4*, Zagreb, 2001., str. 187-195.
- Radojević, Mira, O jugoslovenstvu samostalnih radikala, *Istorija 20. veka*, 2, 1998., str. 17-33.
- Ratković, Radoslav, *Uvod u političke nauke*, Nauka i društvo, Beograd, 1999.
- Ratković, Radoslav, *Teorija, ideologija, stvarnost*, FPN, Beograd, 2009.
- Ratković, Radoslav, *Politika*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2009.
- Ремон Арон, *Демократија и тоталитаризам*, Београд 1997.
- Радић, Радмила, Држава и верске заједнице 1945–1970, ИСИС, Београд 2002.
- Radić, Radmila, Država, Rimokatolička i Srpska pravoslavna crkva od 1945. do polovine šezdesetih godina, *Dijalog povjesničara-istoričara 2*, Zagreb, 2000, str. 653-671.
- Ристановић, Раде, *Београдски комунисти-комунистички покрет отпора у окупираном Београду*, ИСИ, Catena Mundi, Београд, 2022.
- Стојановић, Љубомир, *Срби и Хрвати*, Београд, Штампарија Туцовић, 1928.
- Симеуновић, Драган, *Теорија политике*, Наука и друштво, Београд, 2002.
- Симеуновић, Драган, *Увод у политичку теорију*, Наука и друштво, Београд, 2009.
- Simeunović, Dragan, *Terorizam*, Pravni fakultet, Beograd, 2009.
- Симеуновић, Драган, *Нација и глобализација*, Зограф, Београд, 2009.
- Simeunović, Dragan, *Političko nasilje*, Radnička Štampa, Beograd, 1989.
- Симеуновић, Драган, *Политика као уметност илузије*, Прометеј, Матица српска, Центар за културне интеграције, Нови Сад, 2022.
- Симовић, Војислав, Основе савремене југословенске уставности у светлу одлука другог заседања АВНОЈ-а, *Анали Правног факултета у Београду Година XXIIII јул- август 1975. Број 4*, стр. 370.
- Smit, Bradley. F., *The American Road to Nuremberg - the Documentary Record 1944-1945.*, Stanford, 1982.

- Spehnjak, Katarina, Narodni front Jugoslavije (SSRNJ - razvoj, programsko-teorijske osnove i procesi u društvenoj praksi 1945-1983), *Povijesni prilozi*, br. 3, 1984, Zagreb, 1984.
- Staljin, Josif Visarionovič, *Ekonomski problemi socijalizma u SSSSR-u*, 1952.
- Selinić, Slobodan, Vreme tačkica u ishrani Beograđana (1945-1950), *Godišnjak za društvenu istoriju*, vol. X, br. 1-3, 2003. str. 171-191.
- Селинић, Слободан, Трговина у југословенским републикама 1945-1948, од приватног ка државном, *Историјски записи*, бр. 1-4, 2004, стр.107-133.
- Тасић, Дмитар, Совјетски Савез и формирање југословенских снага безбедности (1944-1945), *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.272-280.
- Теодосијевић, Петровић, Сања, „Конструктивно васпитање” најмлађих припадника југословенске заједнице, *Ослобођење Београда 1944.године*, ИНИС, Београд, 2010., стр.382-391.
- Терзић, Милан, Совјетска помоћ међународном признању НОБ-а на крају Другог светског рата, *Ослобођење Београда 1944. године*, ИНИС, Београд.2010., стр.239-245.
- Todić, Slobodan, Mladenović, Miroslav Gostović, Dragan , *Politički sistem*, VIZ, Beograd 2001.
- Tadić, Ljubomir, *Nauka o politici*, Službeni glasnik, Beograd, 2007.
- Trkulja, Jovica, Aporije jugoslovenske države, *Nacionalni interes*, Godina XV, vol. 34 Broj 1/2019 str. 101-129.
- Hegel, Georg Vilhelm Fridrih, *Filosofijska propedeutika*, Grafos, Beograd, 1985.
- Hejvud, Endru, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2005.
- Hrnčević, Josip, *Svjedočanstva* (drugo dopunjeno izdanje), Globus, Zagreb 1986.
- Cvetković, Srđan, Totalitarizam na vlasti - Tehnologija osvajanja i održanja na vlasti totalitarnih režima u XX veku, *Hereticus*, 1-2/2017, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2017., str.9-54.
- Cvetković, Srđan, i Bondžić, Dragomir, Oblici studentskog otpora komunističkom režimu u Srbiji 1945-1991, *Istorija 20. veka god. XXXV Vol 1/2017*, Beograd, стр.125-147.
- Цветковић, Срђан, Девећ, Немања, *Озна - репресија комунистичког режима у Србији 1944-48* -документи, ИСИ, Београд, 2019.

- Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића: Ликвидација „народних непријатеља“ 1944-1953. Књига прва*, Службени гласник, Београд, 2015.
- Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 2. Protiv naroda i države: politička represija u Srbiji 1953-1985.*, Institut za Savremenu Istoriju, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
- Cvetković, Srđan, *Između srpa i čekića 3. Oblici otpora komunističkom režimu u Srbiji 1944-1991.*, Institut za Savremenu Istoriju, Beograd, 2013.
- Цветковић, Срђан, Ристановић, Раде, Стамболија, Небојша, *Колаборационисти пред судом ОЗНЕ, ИСИ*, Београд, 2018.
- Cvetković, Srđan, Represija na jugu Srbije posle oslobođenja 1944. s posebnim osvrtom na Leskovac i okolinu, *Leskovački zbornik XLVII, 2007*, str. 209-232.
- Цветковић, Срђан, *Отпор комунистичком режиму у Србији 1945-1991*, Београд, Институт за савремену историју, 2021.
- Cvetković, Srđan, *Kako se stvarao Tito*, ISI, Catena Mundi, Beograd, 2023.
- Cvetković, Srđan, Ko je sve bio na Golom otoku? *Tokovi istorije, Institut za savremenu istoriju*, Beograd, 2019., str. 83-109.
- Cvetković, Svetozar, Oblici oduzimanja privatne svojine u Srbiji i Jugoslaviji 1944-1958, *Restitucija i rehabilitacija, zbornik*, Beograd 2009, str.197-225.
- Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у двадесетом веку*, Клио, Београд, 2013.
- Čolaković, Rodoljub, Damjnović, Pero, Dimitrijević, Sergije, Janković, Dragoslav, Morača, Pero, Pašić, Najdan, Vršina, Julijana, *Pregled Istorije Saveza komunista, IRP*, Beograd, 1963.

Биографија кандидата

Дејан Вујић је рођен 25.8.1979. године у Београду. Завршио је XI београдску гимназију „Руђер Бошковић” 1998. године са одличним успехом. Исте године је уписао, а 2008. године дипломирао на Православном богословском факултету Универзитета у Београду на катедри за Свето писмо Старог завета са просечном оценом 8,69. Специјалистичке академске студије Политикологије религија уписао је на Факултету политичких наука у Београду исте године и завршио их 2014. године са просечном оценом 9,3, одбранивши специјалистички рад на тему *„Значај Соломоновог храма за конституисање савремене државе Израел.”* На истом факултету је уписао докторске студије 2014. године.

Предавао је верску наставу 2007–2009. године. Рукоположен је у ђаконски чин 2008., а у свештенички чин 2009. године. Живи и служи као свештеник српске православне цркве у родном Београду.